

ÉRTEKEZÉSEK

A BÖLCSELETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Első kötet. 1867—1869.

I. szám. A philosophiai módszerek jelen állapotjáról. Horváth Cyrill r. tagtól	— K 30 f.
II. szám. Kísérlet felelni lélektani alapon az ismerettan főkérdésére. Mihályi Károly I. tagtól	— > 40 >
III. szám. Aristoteles és befolyása az új bölcsészetre és az életre. Haberern Jonathán I. tagtól	— > 30 >
IV. szám. A módszerről. I. rész. Mit tanítsunk. Brassai Sámuel r. tagtól	— > 60 >
V. szám. Az őseemberek haladása. Rónay Jácint r. tagtól.	— > 60 >
VI. szám. A gyermek fokozatos fejlődése. Nagy Márton I. tagtól.	— > 30 >
VII. szám. A philosophia, mint külön tudomány. Molnár Aladár I. tagtól	— > 30 >
VIII. szám. A philosophiai módszerek akadályairól. Horváth Cyrill t. tagtól	— > 20 >
IX. szám. A philosophiai módszerek akadályairól. II. közlemény. Horváth Cyrill t. tagtól	— > 30 >
X. szám. Módszer és némi alkalmazásai. II. Értekezés. Brassai Sámuel r. tagtól	1 > — >
XI. szám. Módszer és némi alkalmazásai. III. Értekezés. Brassai Sámuel r. tagtól	— > 50 >

Második kötet. 1871—1888.

I. szám. A középtanodai tanárok paedagógiai képzéséről. Lubrich Ágost I. tagtól	— > 30 >
II. szám. A bölcsészet szükségképeni tudomány. Dománovszki Endre I. tagtól	— > 50 >
III. szám. Edvi Illés Pál emléké. Haberern Jonathán I. tagtól	— > 32 >
IV. szám. A logica fogalma. Dománovszki Endre I. tagtól	1 > — >
V. szám. Logikai tanulmányok Brassai Sámuel r. tagtól	— > 40 >
VI. szám. Emlékszéd Haberern Jonathán fölött. Hunfalvy Pál r. tagtól	— > 20 >
VII. szám. A lényeg formaisága. Böhm Károlytól	— > 80 >

Harmadik kötet.

I. szám. A normatív elvek jelentősége az etikában. Medveczky Frigyes I. tagtól	— > 60 >
II. szám. Új álláspont, módszer és irányelvek az etikában. Székfoglaló értekezés. Pauer Imre r. tagtól	— > 60 >
III. szám. Az igazi pozitív philosophia. Brassai Sámuel r. tagtól.	1 > — >
IV. szám. Az értékelmélet feladata s alapproblémája. Székfoglaló értekezés. Böhm Károly I. tagtól	1 > — >
V. szám. Az ismeretelméleti kategóriák problémája. Dr. Pauer Ákostól	2 > 40 >

Budapest, 1910. Az Athenaeum részvénytársulat könyvnyomdája.

ÉRTEKEZÉSEK

A BÖLCSELETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE

OSZTÁLYTITKÁR

III. KÖTET. 7. SZÁM.

TANULMÁNYOK PASCALRÓL

IRTA

MEDVECZKY FRIGYES

L. TAG

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1908. június 1-én, 1908. október 12-én és 1909. május 10-én tartott ülésein.)

Ára 4 korona.

BUDAPEST, 1910.

TANULMÁNYOK PASCAL-RÓL

IRTA

MEDVECZKY FRIGYES

L. TAG

(FELOLVASTA

A M. TUD. AKADÉMIA 1908. JUNIUS 1-ÉN, 1908. OKTÓBER 12-ÉN
ÉS 1909. MÁJUS 13-ÉN TARTOTT ÜLÉSEIN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1910.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ.

A következő tanulmányokban *Blaise Pascal* philosophiai fejlődésének és az ezen fejlődés meglepő peripetiáiban kialakuló, csodálatos gondolatvilágnak vizsgálatát tűzzük ki feladatul.

Érdeklődésünket teljességgel arra koncentráljuk, a mit a szó szorosabb értelmében a *Pascal philosophiája* alatt értünk; azaz azon philosophiai elmékedésekre és eszmékre, melyek a philosophia általános történetének nagy mozgalmával belső kapcsolatba hozhatók.

Ehhez képest eleve teljesen kikapcsoljuk ama szorosabb értelemben vallástani és valláserkölesi controversiáknak az anyagát, mely a *Provinciales* könyvének az egyedüli érdemleges tárgya. Ennek mellőzésére egyrészt az a körülmény inidít, hogy e controversiákban a theologiai erkölestannak specális kérdései, azaz olyan, a vallásos életrendre vonatkozó concret kérdések forognak szóban, melyek amaz általános problémáknak a körén kívül esnek.

Másrészt pedig az említett műnek sajátos czélzata és a kérdések tárgyalásának módja is eléggé indokolja ezen anyagnak a kikapcsolását.

Teljesen eltekintve attól, hogy *Pascal* ezen, a nagynevű kritikuskok hosszú sora által ritka egyértelműséggel magasztalt műben — a mint ezt a legújabb időknek elfogulatlanabb kritikája megállapította — a pártszellemtől irányított polémia szenvedélyes hevében ismételve önkényes általánosításokra, igazolatlan feltevésekre és igazságtalan túlzásokra ragadtatja el magát; — itt a kitűzött feladat tekintetéből az is döntő, hogy a valláserkölesi tendenciák éles ellentétéből eredő, minden oldalról nagy

elszántsággal és kíméletlenséggel folytatott küzdelmek izzó légköre igen nagyon különbözik attól a csendes és világos légkörtől, melyben amaz általános jelentőségű philosophiai conceptiók érlelődnek.

A jelzett irodalmi hagyomány első szóvivői és későbbi folytatói, könnyen érthető, sőt átlátszó okokból, az általános érdeklődést mindenképen ezen világirodalmi nevezetességű, de alapjában tisztán polemikus műre koncentrálták; és azt nem csupán a valóban fényes írói sajátságok tekintetéből, hanem a gondolatmunka általános eredményei tekintetéből is legmaradandóbb becsű alkotásnak minősítették.

E felfogással szemben az évszázados irodalmi hagyománytól független kritika a pártszellem igazságtalanságára s túlzásaira vonatkozó észrevételünket igazolta. E tekintetből különösen *Strowski* tartalmas művére utalhatunk, mely a széles körökben elterjedt előítéleteket bátran revisió alá veszi és a tényeknek elfogulatlan vizsgálata alapján azon eredményhez jut: hogy a pártszellem áradata a híres »Levelek« íróját ép úgy elragadja, mint a *Port-Royal* ügyének más lelkes védőit, és hogy *Pascal* a nagy controversiában, meggyőződésének és lelkesedésének teljes komolysága és őszintesége mellett is, gyakran elveszti az igazságos mértéket és elveti a sulykot.¹⁾

Bármilyen érdeket és jelentőséget tulajdonítsunk egyébként (amaz irodalmi hagyománytól függetlenül is) a számtalanszor dicsőített műnek, úgy a valláserkölcsei mozgalmak történetében, mint a francia irodalom történetében; — a jelzett tényállás nem indíthat arra, hogy a kérdéses, általános jelentőségű philosophiai conceptiókat ebben a műben keressük.

Ehhez képest azt, a mit sajátosabb értelemben a *Pascal philosophiája* névvel jelölhetünk, csak a *Pensées* könyvében és egyes kisebb művekben nyomozhattuk. Nem csak az általános világnézet constructiója tekintetéből számba vehető, hanem még az általános vallásbölcselet körébe vágó nagyobb szabású philosophiai conceptiók is itt alakulnak ki.

¹⁾ *F. Strowski: Pascal et son temps Troisième Partie. Les Provinciales et les Pensées. Chapitre IV. VI. Különösen: p. 115, 117—119, 121—122.*

A *Provinciales* könyve — eltekintve általán elismert irodalmi műértékétől és irodalomtörténeti jelentőségétől is — egy mindenképen érdekes, nevezetes epizódja a jansenismus és általában az újkori vallási mozgalmak történetének.

A *Pensées* könyve ellenben nem csupán a jansenismus és a francia nemzeti irodalom történetének egyik nevezetes mozzanata, hanem az újkori philosophia nagy áramlataival is közelebbi kapcsolatba hozható alkotás.

A kitűzött feladathoz képest tehát természetszerűleg ebből és néhány a *Pensées* könyvéhez csatolt kisebb műből merítettük e tanulmányoknak az anyagát.

Az anyag feldolgozásánál megfelelőnek tartottuk, a *Pascal* philosophiai fejlődésének előzményeit megvilágító áttekintés után egy-egy önálló tanulmányban tüzetes vizsgálat tárgyává tenni ama nagy gondolatáramokat (scepticismus, pessimismus, mysticismus), melyek a *Pascal* gondolatvilágának a kialakulásában a legnagyobb szerepet vizik.

Igyekezetünk e tanulmányokban voltaképen egy célra irányult. E cél: kimutatni, hogy miként alakulnak ki és milyen szerepet visznek ama gondolatáramok *Pascal* gondolatvilágában. Ehhez képest főleg jellemrajzot iparkodunk nyújtani, nem pedig egyes nézeteket a legújabb elméletek néz pontjából bírálni.

A *Pascal* gondolkodásának pessimisticus irányzatát minden alkalommal hangsúlyozták. De tudunkra nem vizsgálták behatóbban, miként alakulnak ki nála a pessimismusnak egyes árnyalata; másfelől pedig nézeteit nem vetették össze tüzetesebben a modern pessimismus egyes főbb szóvivőinek tanaival. Azért e munka harmadik részében e kettős feladatra koncentráljuk a figyelmet.

A mi a mysticismust illeti, *Pascal* gondolatvilágának ez az eleme nem csak mint az ő sajátos szellemi fejlődésének a végső fejleménye követelt behatóbb érdeklődést, hanem általában mint a vallásbölcseleti elmélkedés történetének egyik nevezetes mozzanata is.

Ezen anyagnak a negyedik Tanulmányban foglalt feldolgozása természetesen nem számíthat azoknak a tetszésére, kik a »vallási tény« a XIX. század materialisticus doctrináinak a néz pontjából szemlélik s értékelik és a kik az ilyen anyagokat

általában (kiváltképen pedig olyan gondolkodó esetében, kinek az élete jobbra hosszú betegeskedés volt) csak valóságos »klinikai« tanulmányok keretében tartják feldolgozhatóknak.

Már *Sainte-Beuve* is arra utalt, hogy azok, a kik a szellemi élet kérdéses áramait minden aggály nélkül tisztán »pathologiai alapon« magyarázzák, a lelki világnak ama sajátos alakulatait alapjukban és belső lényegükben soha sem vizsgálták és soha sem fogták fel. Azért már ő óvást tett a lelki világ nagy rejtélyeinek ilyen elintézése ellen.

Mainap pedig, midőn a vallásphilosophia nagy problémái újra mindinkább foglalkoztatják mélyebben gondolkodó kortársaknak és kiváló böceselőknek a tudatát; midőn egy *Spencer* életrajzában is a vallásos érzés és a vallásos világnézet jelentőségének mélyreható méltatásával találkozunk; — a *Pascal* szellemi evolúciójának végső phasisában kialakuló vallásos eszmevilágnak, minden »pathologiai« magyarázat mellőzése mellett történő, megvilágítása talán nem szorul bővebb igazolásra.

A *Pensées* könyvének részleteit a könnyen hozzáférhető *Havet*-féle kiadás alapján idézzük, melynek érdemét más kiadásokkal szemben különben is teljesen elismerendőnek tartjuk.

Budapest, 1909 szeptember.

A szerző.

I. RÉSZ.

PASCAL PHILOSOPHIAI FEJLŐDÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI ÉS ELSŐ PHASISAI.

I.

Ha *Blaise Pascal* szellemi fejlődésének a sajátlagos tényezőit és különösen philosophiai eszméinek kialakulását tüzetesebb vizsgálat tárgyává tesszük, könnyen meggyőződünk arról, hogy philosophiai fejlődésében több phasist és kiváltképpen két főkorszakot kell megkülönböztetni.

Az első főkorszakbar, melynek kezdete ezen korán érett lángelme első ifjúkorába, sőt voltaképpen még gyermekkorába esik, egy lázas buzgalommal kutató, felfedező elmét észlelünk, mely érdeklődését teljesen matematikai és physikai vizsgálódásokra koncentrálja; egy, az exact tudományok területein a legnagyobb jártassággal és biztonsággal mozgó tudóssal találkozunk, kinek gondolkodásmódja a modern rationalismus nagy előharczosának gondolkodásmódjával congenialisnak minősíthető, mert lényegileg a *Discours de la Méthode*-ban kijelölt irányban halad.

Tudjuk, hogy ama vizsgálódások, melyek az ifjú francia tudós elméjét amaz első korszakban foglalkoztatták és a munkásságát más irányba terelő erkölcsi válság kezdetéig minden érdeklődését absorbeálták, ellenállhatatlanul ama nagy gondolkodó philosophiai conceptiói felé vonzották, kivel alkalmilag személyes érintkezésbe is lépett, azaz *Descartes* tanai felé.

A nélkül hogy a szó szokásos értelmében *Descartes* tanítványa lett és közvetlen befolyása alá jutott volna; a cartesianus szellem befolyása alól szintűgy nem vonhatta ki magát, mint a kornak sok más tudósa és az a környezet, melyben első ifjúkorát töltötte.

A második főkorszakban egy hitbuzgó vallásbölcselelvel és keresztény moralistával találkozunk, a ki elejti mindazon érdekeket és célokat, melyek életének a nagy erkölcsi krízis előtt, a nagy megtérés előtt tartalmat és értéket adtak. Itt a

keresztény moralista lelkének egész erejével küzd a cartesianus szellem és minden rationalisticus felfogás ellen, a *libido sciendi* és a tudási gőg ellen. Itt egy küzdő és gyötrődő lélek megnyilatkozását észleljük, melynek küzdelme teljes lemondással, az emberi ész féltékenyen őrzött jogainak elejtésével és végső eredményben a mysticismus diadalával végződik.¹⁾

Midőn *Pascal* a *Port-Royal*-ból kiinduló *jansenista* eszmeáramlatnak teljesen átengedi magát, szükségszerűleg lemond az emberi ész legbüszkébb aspirációiról és a valláserkölcsi problémákra koncentrálja egész érdeklődését.²⁾

Ezt a meglepő fordulatot és az érdeklődés irányának gyökeres megváltoztatásával kapcsolatban keletkező új aggályokat és kételyeket jellemzi *Pascal* a *Pensées* könyvének egyik autobiografiai érdekű megjegyzésében.

*J'avais passé longtemps dans l'étude des sciences abstraites ; et le peu de communication qu'on en peut avoir m'en avait dégoûté. Quand j'ai commencé l'étude de l'homme, j'ai vu que ces sciences abstraites ne sont pas propres à l'homme, et que je m'égarais plus de ma condition que les autres en l'ignorant ; j'ai pardonné aux autres d'y peu savoir. Mais j'ai cru trouver au moins bien des compagnons en l'étude de l'homme, et que c'est la vraie étude qui lui est propre. J'ai été trompé. Il y en a encore moins qui l'étudient que la géométrie. Ce n'est que manque de savoir étudier cela qu'on cherche le reste. Mais n'est-ce pas que ce n'est pas encore là la science que l'homme doit avoir, et qu'il lui est meilleur de s'ignorer pour être heureux.*³⁾

* * *

¹⁾ V. ö. *Vie de Blaise Pascal*. Par Mme Périer (Gilberte Pascal), Ed. E. Havet (*Pensées de Pascal* publiées dans leur texte authentique avec une introduction, des notes et des remarques. Sixième édition. Paris Ch. Delagrave, LXIII. ss.). — *Port-Royal* par C. A. Sainte-Beuve. T. III.

²⁾ „... de sorte que, depuis même qu'il se résolut de ne plus faire d'autre étude que celle de la religion, il ne s'est jamais appliqué aux questions curieuses de la théologie, et il a mis toute la force de son esprit à connaître et à pratiquer la perfection de la morale chrétienne à laquelle il a consacré tous les talents que Dieu lui avait donnés, n'ayant fait autre chose dans tout le reste de sa vie que de méditer la loi de Dieu jour et nuit.“ *Vie de Pascal* par Mme Périer l. c.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet, I. Art. VI. 23.

Az ifjú matematikus gondolkodó rationalisticus elmélkedéseit főleg két dolgozatában találjuk. Ezen dolgozatait — *Bossut* kiadása óta — a *Pensées* könyvének keretébe illesztették be, habár a két kis munka problémái egyáltalán nem függenek össze a *Pensées* eredeti tervezetében kitűzött főtémával, t. i. a keresztény vallás apológiájával. Ha e két dolgozatot, t. i. a *Sur l'esprit géométrique* című és a *Fragment d'un traité du vide*¹⁾ című fragmentumokat közelebbről szemügyre vesszük, mindenekelőtt azt konstatáljuk, hogy egy határozottan rationalisticus szellem nyilatkozik meg bennük, azon szellemnek szóvivője, mely teljes energiával érvényesíti az emberi ész jogait és igényeit. Szóval, a cartesianus szellemű *Pascal* szólal meg ezen elmélkedésekben.

Pascal életének ismertetése nem tartozván e tanulmány feladatához, itt csak röviden utalunk ama nagy erkölcsi és vallási krízisekre, melyeken a francia moralista átment, mielőtt a *Port-Royal* asylumába visszavonult; ama krízisekre, melyeket — minthogy philosophiai fejlődésének második főkorszakában több ilyen krízis fordult elő — a *Pascal* »megtérései«-nek (*les conversions* neveztek.²⁾

Itt első sorban azon első megtérésre utalhatunk, melyet fél megtérésnek (*demi-conversion*) is neveztek, amaz első krízisre, mely akkor kezdődik, mikor *Pascal* először a *Port-Royal* köréből kiinduló *jansenista* eszmeáram befolyása alá kerül; azon első erkölcsi *choc*-ra, mely az ifjú rationalista gondolkodónak

¹⁾ »En le confondant avec les *Pensées*, en le plaçant presque à côté du fragment fameux : «Que l'homme contemple donc la nature entière... (I. I.), *Bossut* et ceux qui l'ont suivi n'ont pas fait attention que ces deux écrits nous présentent l'esprit de Pascal sous deux aspects presque contraires.« *E. Havet* : »*Pensées de Pascal*«. Publiées dans leur texte authentique. Sixième édition. T. II. p. 273.

²⁾ V. ö. Sainte-Beuve : *Port-Royal* t. II, III; Condorcet : *Éloge de Pascal*; *Bossut* : *Discours sur la vie et les ouvrages de Pascal*; V. Cousin : *Jacqueline Pascal*; J. Bertrand : *Blaise Pascal*; Reuchlin : *Pascals Leben und der Geist seiner Schriften*; Dreydorff : *Pascal, sein Leben und seine Kämpfe*; Mme Périer : *Vie de Blaise Pascal*. — A legújabb időben új lendületet mutató és sokoldalú speciális kutatásoknak az eredményeit tüzetesen értékesítő *Pascal-irodalom* körében különös figyelmet érdemel *Fortunat Srowski* sok tekintetben értékes monográfiája is: *Pascal et son temps*. 3. vol. (*Histoire du sentiment religieux en France au XVIIme siècle*.)

a tudományos ismeretek bizonyosságába vetett bizalmát, a tudomány hatalmában való hitét megingatta. De utalnunk kell különösen az utolsó nagy erkölcsi krízisre, a döntő és végleges megtérésre, mely a rationalista gondolkodót hitbuzgó keresztény moralistává tette; még pedig épen akkor, mikor az exact tudományok terén kifejtett munkássága már a tudományos dicsőség reményével kecsgettette.

Ezen döntő jelentőségű krízisnek a végső eredményét és érett gyümölcsét találjuk a *Pensées* könyvében.¹⁾

Eltelkintve az elmélkedés mélységétől, egyes okoskodások subtilis finomságától, egyes új eszmék és szempontok általános philosophiai jelentőségétől és a forma rendkívüli irodalmi értékétől, e munka mindenképpen a legérdekesebb és a legmeghatóbb *documents humains* közé sorolható; mert az e könyvben foglalt elmélkedések egy csodálatos értelmi és erkölcsi átalakulásnak legjelentősb mozzanatait és fázisait teszik szemléletőkké. Ez elmélkedésekben valóban egy páratlan philosophiai fejlődésnek végső következményeit is felismerjük.²⁾

* * *

1) V. ö. *Sainte-Beuve*: Port-Royal. T. III.

2) A rendkívül korán érő és eredetileg az exact tudományok terén mélyreható elméleti vizsgálódásokra, találmányokra és felfedezésekre egyaránt praedestinált lángelmének ezen csodálatos átalakulását mesteri kézre valló nagy vonásokban foglalta össze *Chateaubriand* a moralistákról szóló híres fejezetben, mely úgyszólván az összes jellemrajzokban idéztetik: «Il y avait un homme qui, à douze ans, avec des *barres* et des *ronds*, avait créé les mathématiques; qui, à seize, avait fait le plus savant traité des coniques qu'on eût vu depuis l'antiquité; qui, à dix-neuf, réduisit en machine une science qui existe tout entière dans l'entendement; qui, à vingt-trois ans, démontra les phénomènes de la pesanteur de l'air et détruisit une des grandes erreurs de l'ancienne physique; qui, à cet âge où les autres hommes commencent à peine de naître, ayant achevé de parcourir le cercle des sciences humaines, s'aperçut de leur néant et tourna ses pensées vers la religion; qui, depuis ce moment jusqu'à sa mort, arrivée dans sa trente-neuvième année, toujours infirme et souffrant, fixa la langue que parlèrent Bossuet et Racine, donna le modèle de la plus parfaite plaisanterie comme du raisonnement le plus fort; enfin qui, dans les courts intervalles de ses maux, résolut par abstraction un des plus hauts problèmes de géométrie, et jeta sur le papier des pensées qui

Midőn a *Pascal* philosophiai eszméinek kialakulását tüzetesebb vizsgálat tárgyává tesszük, első feladatunk azon elmélkedéseknek a tanulmányozása, melyekből kitűnik, miként keletkeznek és érlelődnek ama végső eredmények a francia moralista elméjében.

E tekintetből pedig mindenek előtt ama híres fragmentum érdemel különös figyelmet, mely a *Havet*-féle kiadásban mint első Artículus szerepel.

E fragmentumban *Pascal* elméjét a legnagyobb küzdelemben, valóban teljes krízisben szemléljük. Az elmélkedés egész menetében a nagy erkölcsi *choc* hatását észleljük, melyet a fiatal tudósnek a *Port-Royal* vezérférfaival való érintkezése okozott.

Miután a *Sur l'esprit géométrique* és a *Traité du vide* című fragmentumokban az exact tudományok szellemének és a rationalisticus gondolkodásmód eloquens szövívőjével találkoztunk, mint a ki teljesen bizonyos a maga dolgában és a legerősebb meggyőződés hangján beszél; — az eredetileg is a *Pensées* könyvének destinált elmélkedésekben, azaz a keresztény vallás apológiájának keretébe tartozó fragmentumokban, a *Port-Royal* légkörében folytatott contemplatív élet legérettebb gyümölcsében, egy küzködő elmét észlelünk, melyet még mindig a tudás szomjúsága, a minden létező végső principiumainak és törvényeinek megismerése utáni vágyódás ösztönöz, melyet még mindig az abszolút igazság után szomjazó lelkek csillapíthatatlan nyugtalansága gyötör és mely már elvesztette a tudományos meggyőződésnek büszke biztosságát és már átéli a kételkedésnek minden kínját.

Ezen elmélkedésekben a tudományos bizonyosságnak költőjéből kivetett, biztos irányítás nélkül a kételyek tengerében hanykolódó elmét észleljük, melyet szemelláthatólag elragad azon pessimismusnak árama, melybe a skepticismus sodorja azon lelkeket, melyek már elvesztették a tudomány abszolút bizonyosságában, megbízhatóságában való hitet, az emberi ész

tiennent autant du dieu que de l'homme; cet effrayant génie se nomma *Blaise Pascal*. — F. de Chateaubriand: *Génie du Christianisme*. T. II. Livre II. Chap. VI.

mindenhatóságába vetett hitet és amelyek másfelől elvesztették vagy még nem szerezték meg véglegesen a minden kételyvel daczoló hitnek támaszát, azon élő hitét, melynek bizodalma teljességgel megingathatatlan, mely nem okoskodik és nem bízik az emberi bizonyítások és czáfolatok csalhatatlanságában, hanem azon isteni békére áhítozik, mely fenségesebb és biztosabb minden emberi észnél.

Mindenekelőtt az említett fragmentumban foglalt elmékedéseket kell tanulmányoznunk, hogy megállapíthassuk, miként csap át *Pascal* elméje a rationalisticus szellemből a skeptikus szellembe; miként alakul ki és nyilatkozik meg az a skeptikus szellem; miként keletkezik az a pessimistikus szellem, melyben bizonyos kifáradás, csüggedés és lemondás nyilvánul, az ellenlábas az optimisticus szellemnek, mely a rationalismus gondolatvilágát jellemzi.

Ez a híres fragmentum, mely a gondolkodó olvasót *in medias res* vezeti, a következő, gyakran idézett reflexióval kezdődik:

Que l'homme contemple donc la nature entière dans sa hauteur et pleine majesté; qu'il éloigne sa vue des objets bas qui l'environnent; qu'il regarde cette éclatante lumière mise comme une lampe éternelle pour éclairer l'univers; que la terre lui paraisse comme un point, au prix du vaste tour que cet astre décrit; et qu'il s'étonne de ce que ce vaste tour lui-même n'est qu'une pointe très délicate à l'égard de celui que les astres qui roulent dans le firmamenta embrassent. Mais si notre vue s'arrête là, que l'imagination passe outre, etc.¹⁾

II.

A *Pascal*-ra vonatkozó tanulmányokban ismételve utaltak arra, hogy a francia moralista philosophiai fejlődésének első korszakában, ép úgy mint a *Port-Royal* köréhez tartozó barátai, az igazság keresésének ugyanazon általános irányelvét és ugyanazon módszertani elveket tette magáévá, melyeket *Descartes* a *Discours de la Méthode*-ban megállapított.

Az anyaggal tüzetesen foglalkozók figyelmét nem kerül-

¹⁾ *Pensées de Pascal*. Ed. Havet. (Sixième édition.) T. I. Art. I. 1.

hette el, hogy az újkori rationalismus nagy előharczosával egyetértett az ideiglenes irányelvül szolgáló methodikus kételkedés jelentőségére nézve, melynek tulajdonképi célzata az abszolút bizonyosságnak, a minden kételkedést kizáró, bizonyos ismeretnek elérése; hogy a két gondolkodó felfogása másfelől találkozott az ókor gondolatmunkájának megvetésében, valamint azon általános meggyőződésben is: hogy a tekintély elismerése a hit körén kívül eső kérdésekben nem bir jogosultsággal, hogy az evidencia az igaz és a nem-igaz megkülönböztetésének egyetlen kriteriuma és hogy az ész magába foglalja az evidenciának mértékét.

Pascal nővére, életrajzi tanulmányában, mint a fiatal gondolkodó egyéniségének legjellemzőbb vonását az igazság szenvedélyes keresését és az evidencia utáni vágyódást emeli ki.

«Il ne pouvait se rendre qu'à ce qui paraissait vrai évidemment; de sorte que quand on ne lui disait pas de bonnes raisons, il en cherchait lui-même.»¹⁾

¹⁾ L. *Mme Périer* id. h. — Itt említést érdemel a *Sainte-Beuve* nagyszabású művében foglalt jellemrajznak egyik részlete is: «On pourrait dire que, par un don singulier, Pascal avait dans son esprit, et tournée en dedans, cette pointe, ce poinçon de vérité, qui allait, par la justesse et l'étendue du raisonnement, décrivant en lui les lignes simples qui ne s'effaçaient plus; et en même temps, par la parole, par cette parole dont il faisait ce qu'il voulait, il avait une seconde pointe de cette vérité, tournée au dehors, avec laquelle il les décrivait aussi nettement dans l'esprit des autres. Ce qui est encore à remarquer (car à tout moment, chez Pascal, il y a qualité double et qui semblerait contraire), cet esprit si admirablement net et sûr, dans lequel se décrivait et se gravaient à jamais, comme avec la pointe la plus ferme et la plus fine, les lignes et les caractères de la vérité: cet esprit qui, par une telle propriété de sa trempe avait quelque chose de grossièrement comparable, si l'on veut, à une table d'acier sous le compas, cet esprit, dans la netteté parfaite et la vigueur de ses délinéaments, ne restait pas froid et incolore; mais il y unissait chaleur et lumière; et cette chaleur, cette lumière, cette couleur, en se versant par rayons, ne brouillait rien, ne rompait rien, n'élevait nulle vapeur, n'excédait pas le dessin primitif, n'en suivait et n'en illustrait exactement que le réseau, le peignait seulement plus distinct et le faisait vivre, et semblait aussi primitive, aussi essentielle elle-même en ce merveilleux esprit que les toutes premières traces. Ainsi donc, géométrie forte et neuve,

Midőn a geometria szellemének ezen méltatását olvassuk, valóban azt hihetnők, hogy a modern rationalismus úttörője szólal meg, a ki a *Discours de la méthode*-ban a következőképen méltatja a matematikai gondolkodás fölényét:

Entre tous ceux qui ont ci-devant recherché la vérité dans les sciences, il n'y a eu que les seuls mathématiciens qui ont pu trouver quelques démonstrations, c'est-à-dire quelques raisons certaines et évidentes.¹⁾

Hasonló benyomást nyerünk, midőn a definiók, az axiómák és a bizonyítások ama szabályait olvassuk, melyeket *Pascal* a geometriai szellemről szóló híres fragmentumban szabatosan fogalmazni igyekezett; midőn azon szabályokat olvassuk, melyeknek az alapgondolata és quintessentiája már a következő két postulátumban foglaltatik:

a) »Définir tous les noms«; b) »Prouver tout, en substituant mentalement les définitions à la place des définis.«²⁾

Itt is felismerjük ugyanazon rationalistikus szellemnek az irányító hatását, melynek hatalmas megnyilatkozását különösen a *Discours de la méthode* első fejezeteiben észleljük.

Szóval, kétség sem fér ahhoz, hogy az idézett fragmentu-

¹⁾ *Oeuvres de Descartes*. Nouvelle édition collationnée sur les meilleurs textes. Par M. Jules Simon. p. 13.

²⁾ *De l'esprit géométrique*. (*Pensées*, éd. Havet, T. II. p. 303. U. o. p. 300.) »Cet art, que j'appelle art de persuader, et qui n'est proprement que la conduite des preuves méthodiques parfaites, consiste en trois parties essentielles: à définir les termes dont on doit se servir par des définitions claires; à proposer des principes ou axiomes évidents pour prouver la chose dont il s'agit; et à substituer toujours mentalement dans la démonstration les définitions à la place des définis. — És tovább, p. 302. Règles nécessaires pour les définitions: N'omettre aucun des termes un peu obscurs ou équivoques sans définition. N'employer dans les définitions que des termes parfaitement connus ou déjà expliqués. — Règles nécessaires pour les axiomes: Ne demander en axiomes que les choses parfaitement évidentes. — Règles nécessaires pour les démonstrations: Prouver toutes les propositions, en n'employant à leur preuve que les axiomes très évidents d'eux-mêmes ou des propositions déjà démontrées et accordées. N'abuser jamais de l'équivoque des termes, en manquant de substituer mentalement les définitions qui les restreignent et les expliquent. Voilà les cinq règles qui forment tout ce qu'il y a de nécessaire pour rendre les preuves convaincantes, immuables, et pour tout dire, géométriques...«

moknak szelleme, melyeket a kiadók a *Pensées* keretébe illesztettek be (habár e fragmentumok tartalma semmikép sem függ össze a *Pensées* tulajdonképi tárgyával és eredeti tervezetével), határozottan rationalisticus és alapjában a *Descartes* gondolkodás módjával megegyező.

Mindazonáltal ugyanezen fragmentumokban olyan elmékedésekkel is találkozunk, melyekben már azon skeptikus szellemnek az ébredése észlelhető, mely a »*Pensées*« könyvének egyik mélyelméjű fejezetében, az eredeti kéziratban *Disproportion de l'homme* címzet viselő elmékedésben, megnyilatkozik. (Ez az elmékedés a műnek *Havet*-féle kiadásában mint az első *Articulus* első szakasza szerepel.)¹⁾

Már az a cím vagy étiquette is, melylyel *Pascal* művének ezen fejezetét a kéziratban ellátta, elég világosan fejezte ki a szerző intentióját. A kéziratban eredetileg az *Incapacité de l'homme* felírás szerepelt, melyet a szerző utóbb a *Disproportion de l'homme* címmel cserélt fel. Mindakét kifejezésből egyaránt kiviláglik a szerző alapgondolatának lényege, az elmékedésnek határozottan skeptikus tendenciája.

Pascal ez elmékedése arról akar meggyőzni, hogy a legnagyobb »disproportio« áll fenn az ember és a természet közt, melynek megértésére az ember törekszik; azaz hogy »disproportio« áll fenn a természet és az emberi ész közt, mely minden létező első principiumainak és végső céljainak a felfogása után vágyódik; szóval a természet fátyolának a fellebentését megkísérlő, az egyetemes, mindent kimerítő tudásra törekvő, és lépten-nyomon a megismerés határaiba ütköző emberi elme és a természet közt, melyet a szerző egy végtelen körhöz hasonlít, melynek centrumát mindenütt és melynek periferiáját sehol sem találjuk.

* * *

Midőn *Pascal* »disproportio«-t állapít meg a megismerésnek subjectuma és objectuma között; megdöbbenéssel vallja meg, hogy az ember teljességgel képtelen az emberi ész legfőbb eszményének megvalósítására; azaz az ismeret azon eszményének

¹⁾ Id. kiadás. T. I. I. as.

megvalósítására, mely annyi századon át a bölcselkedő elmék eszménye volt és a modern rationalismus gondolatvilágában is mint az emberi elme legmagasztosabb törekvéseinek eszménye szerepel.

Ezen elmélkedésben valóban arról van szó, a mit később a természetismeret határainak neveztek. *Pascal* e határokat a legélesebb világításban igyekszik feltüntetni.

Ezen czélzatot a lehető legnagyobb határozottsággal az elmélkedésnek következő passzusában fejezte ki, melyet utóbb, a kézirat ismételt revíziójánál kitörölt:

«Voilà où nous mènent les connaissances naturelles. Si celles-là ne sont véritables, il n'y a point de vérité dans l'homme; et si elles le sont, il y trouve un grand sujet d'humiliation, forcé de s'abaisser d'une ou d'autre manière; et puisqu'il ne peut subsister sans les croire, je souhaite, avant que d'entrer dans de plus grandes recherches de la nature, qu'il la considère une fois sérieusement et à loisir, qu'il se regarde soi-même, et juge s'il a quelque proportion avec elle, par la comparaison qu'il fera de ces deux objets.»¹⁾

Midőn *Pascal* az embert így a *mindenséggel*, az egész természettel (*avec la nature entière dans sa haute et pleine majesté*) »szembesíti«, nemcsak az érzékek és az értelemnek elégtelenségét vagy korlátoltságát (*insuffisance*), hanem a képzelet tökéletlenségét is a lehető legpraegnansabb módon tudunkra hozza.

«Mais si notre vue s'arrête là, que l'imagination passe outre; elle se laissera plutôt de concevoir que la nature de fournir.»²⁾

Szóval, *Pascal* az embert avval *szembesíti*, a mi meghaladja úgy az érzékelés, mint az ész és a képzelet horderejét: a végtelennel, mely mindenhol környezi (*cette double infinité qui nous environne de toutes parts*), a végtelen nagygyal és a végtelen kicsinyvel.

Mi a *két végtelen* felfogására egyaránt képtelenek vagyunk. A *végtelen kicsinynek* felfogása ép úgy meghaladja az ember megismerőképességét, mint a *végtelen nagyé*.

¹⁾ *Pensées*, ed. Havet. I. Art. I. 1. Note.

²⁾ *Pensées*, ed. Havet. I. Art. I. 1.

Ha az ember hajlandó önmagát, azaz az emberi természetet igaz értéke szerint megítélni, ha megérteni igyekszik, hogy mit jelent az ember a végtelenségben, mindenekelőtt az egész természetet kell hogy szemügyre vegye. Midőn pedig ezt teszi, első sorban azt konstatálja, hogy ez az egész látható világ, melyet mi érzékelünk, csak egy imperceptibilis vonás a természet végtelen nagyságában, melyet semmiféle emberi képzet meg sem közelíthet. Ha az ember helyzetét és jelentőségét elfogulatlanul megítélni szándékozik, önmagát csak a természet végtelen nagyságával kell szembesíteni, és észre veszi, hogy mint a természetnek egy kis elrejtett zúgában eltévedt szemlélő az elme merész igényeit nem képes megvalósítani, mert a *végtelen nagy* teljesen meghaladja felfogó képességét. De, ha helyzetét helyesen megítélni hajlandó, még egy más csodának a hatását is észlelnie kell; ez a másik esoda a végtelenül vagy mérhetetlenül *kicsiny*, melyet *Pascal* alkalmilag *d'extrême petitesse*-nek is nevez.

Pascal a természet legkisebb és legszűkebb tényeiben is egy örvényt mutat az emberi elmének, egy másik végtelenséget fedez fel abban, a mi a lehető legkisebb. Arra utal, hogy nem csupán az egész természet, a világ végtelen nagysága, a »láttható universonak« teszi próbára az emberi elme felfogó képességét, hanem egy láthatatlan mindenség, egy imperceptibilis világnak a végtelensége is.

«Je lui veut peindre non seulement l'univers visible, mais l'immensité qu'on peut concevoir de la nature dans l'enceinte de ce raccourci d'atome.»¹⁾

Ilyetén módon az ember szükségszerűleg igazi helyzetének, jelentőségének, értékének a felismeréséhez jut, midőn ama két örvény közt látja magát, a végtelenség és a semmiség örvényei közt; midőn az universonak végtelen nagyságával és az atomok mérhetetlen kicsinységével (*l'infinité en petitesse*) szembesítjük.

A *két végtelenség* eszméje és az e gondolatból fakadó skeptikus tendencia itt nem először jelentkezik *Pascal* elmélkedésében. E gondolattal, mely a *Pascal* gondolatvilágának egyik lényeges és fundamentális jelentőségű eleme, már a geometriai szellemről szóló dolgozat első töredékében találkozunk.

¹⁾ *Pensées*, ed. Havet. I. l. c.

Itt különösen a következő passus érdemel figyelmet:

Mais ceux qui verront clairement ces vérités pourront admirer la grandeur et la puissance de la nature dans cette double infinité qui nous environne de toutes parts, et apprendre par cette considération merveilleuse à se connaître eux-mêmes, en se regardant placés entre une infinité et un néant d'étendue, entre une infinité et un néant de nombre, entre une infinité et un néant de temps. Sur quoi on peut apprendre à s'estimer à son juste prix et former des réflexions qui valent mieux que tout le reste de la géométrie même.¹⁾

A mi a *néant* szót illeti, mely *Pascal*-nak szóban forgó elmékedéseiben ismételve előfordul, észrevették, hogy ő mint matematikus a végtelen kicsinynek a *zérussal* való aequiparatióját és ezen matematikai felfogásnak a fizikai tények körében való alkalmazását akadálytalannak ítélte.

Mint gondolkodásmódjának egyik jellemző mozzanatát, kiemelték azt a körülményt, hogy ő a két végtelent nem mint az ismeretnek tisztán eszményi határait, mint ú. n. határfogalmakat méltatja; hanem e fogalmakat a reális tények magyarázatába viszi át, midőn a végtelen oszthatóságnak az eredetileg az időre, térre és számra alkalmazott fogalmát a természet anyagi tényezőire vagy elemeire is alkalmazza.

Miután a *geometria szellemről* szóló fragmentumokban kimutatta, hogy a két végtelenséggel (*infinité de grandeur et infinité de petitesse*) az egész természetben találkozunk, hogy az időt, a tért, a számot, a mozgást szükségszerűleg végtelenül oszthatóknak ítéljük; ezen a matematikai gondolkodás körében keletkező fogalmakat tényleg (azon elmékedésekben, melyek saját intenciója szerint a *«Pensées»* könyvébe beillesztendők voltak) minden előzetes megokolás vagy tudományos legitimitatio nélkül a fizikai tényekre is alkalmazza.

Ez is ama licentiák egyike, melyekkel a philosophia történetében lépten-nyomon találkozunk. Hiszen a metaphysikusok is mindenkor igényt tartottak a constructiv gondolkodásnak bizonyos szabadságára, mint a költők a *licentia poetica* kiváltságaira. Gyakran az ilyen licentiák indították a criticismust

¹⁾ *De l'esprit géométrique. Premier fragment. (Pensées, ed. Havet. II. p. 296. Opuscules de Pascal.)*

és a XIX. század tudományos kritikáját a metaphysikusok gondolkodásmódja ellen irányított támadásokra; talán leginkább az ilyen licentiákkal való visszaélés indította a legújabb korban a metaphysikai speculatio egyes bírálóit arra, hogy annak termékeit *«fogalomköltészetnek»* minősítsék, sőt *«a bölcsekedők regényeinek»* nevezzék el és hogy a metaphysikai speculatio termékeinek pontos és következetes különválasztását a szorosán tudományos kutatás területeitől és eredményeitől oly határozottsággal megköveteljék.

Ha az érdeklődését az említett nagy krízisek után teljesen a valláserkölcsei problémákra koncentráló francia moralista szellemi physionomiáját és szellemi fejlődését kellő figyelemmel vizsgáljuk, megértjük, miként merülhettek fel a kérdéses licentiák az ő gondolatvilágában. Mert e vizsgálat révén meggyőződünk arról, hogy a nagy francia író ama *complex* egyéniségek egyike, melyekben a lelki életnek merőben *heterogen* elemei szoros kapcsolatba jutnak s melyekben úgyszólván két lélek egyesül. Meggyőződünk arról, hogy a kiváló matematikus gondolkodó és a rationalismusnak volt szóvivője nemcsak tudós, hanem a szó igaz értelmében költői lélek is volt. Sőt talán túlzás nélkül mondhatnók, hogy a nagy tudós és a nagy prózaíró egyszersmind a legnagyobb költői ingeniumok egyike, kikkel a francia irodalom történetében találkozunk.

III.

Ha *Pascal*-nak az ember és a természet közt létező *disproportióra* vonatkozó elmékedését elemezzük, mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az embernek értelmi szükségletei és megismerő képessége közt, vagy az emberi értelem elméleti eszménye és az ismeret határai közt, egy egyetemes és határtalan tudás eszménye és ez eszmény megvalósításának akadályai közt fennálló *«disproportio»* forog szóban; hogy arról van szó, a mit később a természetismeret határainak neveztek.

A szóban forgó elmékedés alap gondolata szemmel láthatólag közeledik a criticismus egyik alapeszméjéhez is. *Pascal* ugyan más kiindulópontot és más utat választott; ő nem fedezte fel

a vizsgálódásnak ama sajátlagos módszerét, melynek a legmélyesebb philosophiai elméletek egyikét, a *Kant* kritikai ismeretelméletét köszönjük. Mindazonáltal hasonló conclusióhoz jut.

Az ő elmékedésében is az emberi észnek ama tragikus *conflictus*át észleljük, melynek szemléelőivé leszünk a *Kritik der reinen Vernunft* tanulmányozásánál; azt a tragikus összeütközést, mely az emberi ész szükségletei s aspirációi és a megismerőképességünk közt vagy az ismeret eszménye és az ismeret korlátai közt létező disproporcióból ered.

Ezen a *conflictuson* át, melynek tragikus természetét senki sem érezte át mélyebben, a francia moralista azon, sokkal később *Kant* által mélyebbreható módon, módszeres vizsgálódás útján, egyetemesebb jelentőségű érvek segítségével megokolt, meggyőződéshez jut: miszerint az emberi ész legbüszkébb aspirációinak czélja, legfőbb elméleti eszménye, azaz egy valóban absolut, meg nem határolt, egyetemes, metaphysikai tudásnak eszménye mindig megvalósíthatatlan lesz és hogy az ilyen eszményi célra irányuló metaphysikai szükséglet mégis az emberi észnek ellenállhatatlan és kiirthatatlan szükséglete marad.¹⁾

¹⁾ *Kant: Kritik der reinen Vernunft.* »Die menschliche Vernunft hat das besondere Schicksal in einer Gattung ihrer Erkenntnisse, dass sie durch Fragen belästigt wird, die sie nicht abweisen kann, denn sie sind ihr durch die Natur der Vernunft selbst aufgegeben, die sie aber auch nicht beantworten kann. Denn sie übersteigen alles Vermögen der menschlichen Vernunft. In diese Verlegenheit geräth sie ohne ihre Schuld. Sie fängt von Grundsätzen an, deren Gebrauch im Laufe der Erfahrung unvermeidlich und zugleich durch diese hinreichend bewährt ist. Mit diesen steigt sie (wie es auch ihre Natur mit sich bringt) immer höher, zu entfernteren Bedingungen. Da sie aber gewahr wird, dass auf diese Art ihr Geschäft jederzeit unvollendet bleiben möge, weil die Fragen niemals aufhören, so sieht sie sich genöthigt, zu Grundsätzen ihre Zuflucht zu nehmen, die allen möglichen Erfahrungsgebrauch überschreiten... Dadurch aber stürzt sie sich in Dunkelheit und Widersprüche, aus welchen sie zwar abnehmen kann, dass irgendwo verborgene Irrthümer zum Grunde liegen müssen die sie aber nicht entdecken kann, weil die Grundsätze, deren sie sich bedient, da sie über die Grenze aller Erfahrung hinausgehen, keinen Proberstein der Erfahrung mehr anerkennen. Der Kampfplatz dieser endlosen Streitigkeiten heisst nun *Metaphysik*.« (Vorrede, 1. Auflage.) V. ö. *Krit. d. rein. Vern.* 2. Aufl. *Die transcendente Dialektik.* Einleitung I. »Der transcendente Schein dagegen hört gleichwohl nicht auf, ob

Ebben rejlik a *Pascal* skepticismusának alapja és az abból kifejlődő pessimismusnak igazi forrása. Itt észleljük a kiinduló pontját azon szüntelen, minden lépten-nyomon megújuló, reménytelen belső küzdelemnek,¹⁾ mely végső eredményben megingat minden bizalmat az emberi ismeretek bizonyosságában és az ész lemondásához, a metaphysika, sőt minden philosophia és minden tudományos világmagyarázat csődjéhez is vezet.

Épen a »két végtelen« feletti elmékedés érleli meg azt a meggyőződést, hogy az emberi észnek legmagasabb aspirációi reménytelenek, hogy az ész teljesen képtelen a dolgok principumaira, első okaira és czéljaira vonatkozó tudást elérni.

Bármennyire érezze is a továbbhaladás szükségét, kénytelen fél úton megállani; a dolgok alakulásának közepén túl látni képtelen.

»Que fera-t-il donc, sinon d'apercevoir l'apparence du milieu

man ihn schon aufgedeckt und seine Nichtigkeit durch die transcendente Kritik deutlich eingesehen hat... Die Ursache hievon ist diese, dass in unserer Vernunft... Grundregeln und Maximen ihres Gebrauches liegen, welche gänzlich das Ansehn objectiver Grundsätze haben, und wodurch es geschieht, dass die Nothwendigkeit einer gewissen Verknüpfung unserer Begriffe zu Gunsten des Verstandes für eine objective Nothwendigkeit der Bestimmung der Dinge an sich gehalten wird. Eine *Illusion*, die gar nicht zu vermeiden ist, so wenig als wir es vermeiden können, dass uns das Meer in der Mitte nicht höher erscheine, wie an dem Ufer... Die transcendente Dialektik wird sich damit begnügen, den Schein transcendentaler Urtheile aufzudecken und zugleich zu verhüten, dass er nicht betrüge; dass er aber auch (wie der logische Schein) verschwinde und ein Schein zu sein aufhöre, das kann sie niemals bewerkstelligen. Denn wir haben es mit einer *natürlichen* und *unvermeidlichen Illusion* zu thun, die selbst auf subjectiven Grundsätzen beruht und sie als objective unterschiebt... Es giebt also eine natürliche und unvermeidliche Dialektik der reinen Vernunft... die der menschlichen Vernunft unhindertreiblich anhängt, und selbst nachdem wir ihr Blendwerk aufgedeckt haben, dennoch nicht aufhören wird, ihr vorzugaukeln und sie unablässig in augenblickliche Verirrungen zu stossen...«

¹⁾ V. ö. Châteaubriand: *Génie du Christianisme.* Id. h. »Il est difficile de ne pas rester confondu d'étonnement, lorsqu'en ouvrant les *Pensées* du philosophe chrétien, on tombe sur les six chapitres, où il traite de la nature de l'homme. Les sentiments de Pascal sont remarquables surtout par la profondeur de leur tristesse et par je ne sais quelle immensité: on est suspendu au milieu de ces sentiments comme dans l'infini.

*des choses, dans un désespoir éternel de connaître ni leur principe ni leur fin.*¹⁾

Midón *Pascal* nehéz küzdelemben ezen consequencia levonásához jut, gondolatmenete lépten-nyomon közeledik a kritikai ismeretelmélethez és a modern természettudomány phaenomenalismusához is, mely a jelenségek kapcsolatának vizsgálatát és magyarázatát tűzi ki feladatul és a minden létezőnek abszolút lényegére, ósokaira és céljaira vonatkozó transcendens speculációt a tulajdonképi tudományos vizsgálódástól és megismeréstől szabatosan különválasztja.

Mindazonáltal *Pascal* az ismeretelméleti vizsgálódást teljesen és minden irányban nem viszi keresztül. A tudományos kutatás és a természetismeret határainak megjelölésénél nem a tudomány haladásának, a kutatás eredményességének biztosítására irányul egész érdeklődése és törekvése. Az ő érdeklődését teljesen absorbeálja az emberi ész szükségletei, aspirációi, elméleti eszménye és a megismerő képességünk közt észlelt ellentét.

Midón ezen ellentét felett elmélkedik, mindenképpen az emberi ész megalázására törekszik. Ama kétségbeejtő kísérletekre utal, melyeket az emberi ész tesz; azon kísérletekre, melyeknek célja: a tudásnak csak az isteni ész által megvalósítható eszményét megvalósítani és különösen a végtelenséget felfogni. Erre utal *Pascal* következő mondása:

«Toutes choses sont sorties du néant et portées jusqu'à l'infini. Qui peut suivre ces étonnantes démarches? L'auteur de ces merveilles les comprend. Tout autre ne peut le faire.»

És a következő megjegyzés:

«Manque d'avoir contemplé ces infinis, les hommes se sont portés à la recherche de la nature, comme s'ils avaient quelque proportion avec elle.»²⁾

* * *

Midón *Pascal* az emberek nagyzását elítéli, kik minden létezőnek principiumait megállapítani és mindent megérteni és maradék nélkül megmagyarázni akartak, többek közt azt

¹⁾ *Pensées* éd. Havet, Article I. 1.

²⁾ *Pensées*, l. c.

mondja, hogy: midőn az embert a végtelen kicsinyvel szemközt nagynak és egy befejezett egésznek, egy kis mindenségnek tekintjük, másfelől a végtelen nagygyal szemben, a természet fenséges nagyságával szemben végtelen kicsinynek, semminek, zérus-értékűnek kellene tekintenünk. Így az ember középhelyet foglal el a mindenség és a semmi közt.

«Car enfin, qu'est ce que l'homme dans la nature? Un néant à l'égard de l'infini, un tout à l'égard du néant, un milieu entre rien et tout.»¹⁾

Az embernek ezen helyzetét jellemzi az a körülmény is, hogy teljességgel képtelen a szélsőségeket felfogni.

Pascal mindenképpen iparkodik az emberi ész eszményének megvalósítását megakadályozó nehézségeket teljes világosságba helyezni. Már a végtelenség eszméjéből magából is végzetes nehézségek erednek. Mert az emberi ész, mely a végtelennek vagy a végtelenségnek fogalmát maga alkotta, konstruálta, teljesen képtelen a végtelenséget valóban felfogni, megismerni, megérteni; és a képzeletünk szintúgy képtelen azt felfogni.

Ezzel kapcsolatban *Pascal* arra is figyelmeztet, hogy a jelzett határokat a tudományokban sem lépjük túl, mert a természetben talált kettős végtelenségre a tudományokban is akadunk. A tudományok is végtelenek, úgy vizsgálódásaiknak a terjedelme, mint elveiknek a sokasága és finomsága tekintetéből; és habár rendszerint azt képzeljük, hogy a végtelen kicsinynek (*l'infinité en petitesse*) felfogására inkább képesek vagyunk, mint a végtelen nagynak felfogására; valójában a dolgok legkisebb elemeit ép úgy nem fogjuk fel, mint a dolgok összességét, mint az universum végtelen nagyságát.

Eppen ezen kettős képtelenségnek a felismerése, az átlátása vezeti *Pascal*-t az emberi elme horderejének a megállapításához. A jelzett kettős legyőzhetetlen nehézségnek a felismerése involválja minden tehetetlenségünknek (*toutes nos impuissances*), minden képességünk korlátoltságának az átlátását. Ezen az úton látjuk át valójában, hogy az ember valami, de nem minden, hogy az emberi természet képességei minden tekintetben korlátoltak.

¹⁾ *Pensées* éd. Havet, I. Art. I. 1.

Midőn pedig meggyőződünk arról, hogy összes képességeink voltaképpen sehogy sem teszik lehetővé a létező dolgok principumainak és a végtelenségnek a felfogását és az emberi ész legfőbb vágyának a tárgyát elrejtik előttünk; egyúttal felismerjük az emberi észnek a helyzetét az általános világrendben és különösen az intelligibilis lények országában.

«*Notre intelligence tient dans l'ordre des choses intelligibles le même rang que notre corps dans l'étendue de la nature.*»¹⁾

A tanulság pedig, melyhez ezen elmélkedés vezet, az emberi ész törekvései tekintetéből szükségszerűleg a szerénység és a lemondás követelménye lesz.

IV.

Midőn *Pascal* az emberi értelem korlátairól és mindennemű tehetetlenségéről szól, tüzetesebben jellemzi ama nehézségeknek a forrásait, melyek az emberi ész alkotta ismereteszmény megvalósítását megakadályozzák. Arról akarván meggyőzni, hogy az emberi ész büszke aspiratióinak célja, az abszolút értelemben vett igazság, az emberi tapasztalás és megismerés körében el nem érhető; az emberi természet összes tényezőiben rejlő tökéletlenségeket kimutatni iparkodik.

E fogyatkozások vagy tökéletlenségek mindenkor a skepticismus nagy érvei és támpontjai voltak. A pyrrhonismus képviselői és az új akadémikusok épp úgy ezekre hivatkoztak, mint a sophisták; és a modern skepticismus szóvivői e tekintetben az ókori skeptikusok nyomdokait követik. *Pascal* sem tesz kivételt.

Ehhez képest *Pascal* is azon van, hogy az emberi természet összes fogyatkozásait teljes világosságba helyezze, nevezetesen az érzékeknek, a képzeletnek és az értelemnek fogyatkozásait.

Úgy mint az ó-kor skeptikusai, *Pascal* is a figyelmet első sorban az érzékekre irányítja, melyeknek végtelenül változékony, bizonytalan és csalékony természetét már a sophistika és a

¹⁾ *Pensées* ób. Havot, I. Art, I. 1.

pyrrhonismus — hogy más irányok képviselőiről ne szóljunk — annyira suggestiv módon jellemezték.

Ámde *Pascal* ezen fogyatkozásokat egyúttal egy merőben új szempontból és olyan eredeti érvek felhasználásával is jellemzi, melyeknek tekintetbevétele mellett az ő felfogását nem az ó-kor sensualisticus skepticismusának felületes okoskodásaival, hanem inkább a legújabb kor tudományos szellemében gyökerező irányzatokkal vethetjük össze.

Az ókor és a későbbi idők skeptikusai fáradhatatlan kitartással minden alkalommal arra figyelmeztetnek, hogy az érzékek csalnak; és a közönséges tapasztalás körében kínálkozó adatokat gyűjtenek, melyek erről mindenkit meggyőzhetnek. *Pascal* nem éri be ezen eljárásnak az ismétlésével.

A jelzett problémára vonatkozó elmélkedéseinek valóban sajátlagos érdekű és jelentős mozzanatát abban találjuk, hogy ő a figyelmet egy speciális, csak a legújabb korban igazi jelentősége szerint méltatott körülményre irányítja; arra a körülményre, hogy azok a kapuk, melyeken át a szervezet a külvilággal közlekedik, az érzékek, a benyomásokat csak bizonyos határokon belül fogják fel vagy dolgozzák fel.

A *Pascal* gondolatmenetének a sajátlagos, valóban eredeti mozzanata abban rejlik, hogy ő egy merőben új elméletnek, az érzékenység és fogékonyság határaitra vonatkozó elméletnek az alapgondolatát fejtí ki; azon elméletnek az alapgondolatát, melyet a kísérleti lélektannak, a XIX. század psychophysikai kutatásainak köszönünk.

A szóban forgó gondolat valóban azon, a psychophysikai kutatások révén kísérletileg verifikált, mainap közismert elmélet gondolatkörébe vezet be, mely szerint az érzet intenzitása csak bizonyos határok vagy határértékek közt fejlődik, növekszik és csökken; mely szerint *nem minden*, bármily csekély erősségű inger idéz elő érzetet vagy észrevehető változást az érzetállapotban.

Szóval, a *Pascal* elmélkedése azon elméletbe vezet át, mely szerint az érzet vagy az érzetkülönbség előidőzéséhez az ingernek meghatározott minimális erőssége kívántatik és az érzetintenzitás fokozódása nem *in infinitum*, hanem csupán csak az ingererősségnek meghatározott értékéig követi az ingererősség

fokozását; azon elméletbe vezet át, mely szerint az érzetintensitás fejlődése az inger minimális és maximális határértéke, az ú. n. ingerküszöb és az ingermagasság által determináltatik, a szó szoros értelmében meghatároltatik.

Minden félreértés vagy félremagyarázás elkerülése végett azonnal hozzá kell tennünk, hogy amaz alapgondolatnak a kiemelése és méltatása nem engedi meg és semmiképpen sem involválja azon ténynek a félreismerését, hogy *Pascal* elmékedései és a XIX. század kísérleti kutatásai közt még nagy distancia van.

Habár kétségtelen, hogy *Pascal* a megfigyelésnek bizonyos adataira támaszkodik és azokat éleselméjű módon értékesíti; másfelől nagy különbséget létesít az a tény, hogy ő a probléma megfejtésénél nem alkalmazta azon kísérleti és matematikai módszereket, melyek a végső consequentiák levezetését lehetővé tették volna. A jelzett határértékeknek pontosabb megállapításához csak a XIX. század psychophysikai kutatása vezetett. Az érzékenység határaitra vonatkozó elméletnek exact fogalmazását és kísérleti megokolását tényleg csak a legújabb korban alkalmazott kísérleti és matematikai módszerek gondos értékesítésének köszönjük.

Ámde ugyanaz a történelmi pontosság, mely nem engedi meg, hogy a philosophiai meditatio, a tisztán elméleti gondolatmunka eredményeit az exact tudományos kutatás vagy a kísérleti és matematikai módszereket alkalmazó vizsgálódásnak eredményeivel aequiparáljuk, arra is kötelez, hogy figyelembe vegyük azon gondolkodónak az előkészítő, az érdeklődést meghatározott irányba terelő és problémákat felvető gondolatmunkáját, ki egy sokáig a horderejéhez képest nem eléggé méltatott alapgondolatnak a kifejtésében a tudományos psychologia egyik fundamentális jelentőségű elméletének a küszöbéig jutott.

Úgy látszik, hogy túlzás nélkül így értékelhetjük azon alapgondolatnak a jelentőségét, melyet *Pascal* a *Disproportion de l'homme* problémáját fejtegető híres fragmentumában, többek közt a következő megjegyzésekben fejt ki:

»Nos sens n'aperçoivent rien d'extrême. Trop de bruit nous assourdit; trop de lumière éblouit; trop de distance et trop de proximité empêche la vue... Nous ne sentons ni l'extrême chaud,

ni l'extrême froid. Les qualités excessives nous sont ennemies, et non pas sensibles: nous ne les sentons plus, nous les souffrons... Enfin les choses extrêmes sont pour nous comme si elles n'étaient point, et nous ne sommes point à leur égard: elles nous échappent ou nous à elles.»¹⁾

Midőn *Pascal* megállapítja, hogy érzékenységünk és fogékonyságunk korlátoltságánál fogva szélső hatásokat egyáltalán nem fogunk fel, hogy a szélső tulajdonságok (*qualités excessives*) mintegy ellenséges viszonyban vannak a szervezetünkkel; olyan problémát fedez fel, mely módosított alakban a XVIII. században újra felmerül, de tudományos megoldáshoz csak a XIX. század psychophysikai elméletében jut.

Talán azt mondhatnók, hogy *Pascal* kiváltképen azon tényre fektet súlyt, hogy képtelenek vagyunk az ingerek növekedését bizonyos határokon túl felfogni. De ha tekintetbe vesszük a »két végtelenség«^{re} vonatkozó elméletnek alapgondolatát, azonnal megértjük, hogy a kérdéses *határ* fogalma az összes szélső tulajdonságokra vagy hatásokra egyaránt alkalmazandó, azaz a nagyon kicsiny benyomásokra is.

Szóval, már a *Pascal* elmékedéseiben alakul ki a kísérleti lélektan körében megoldott probléma, az érzetelmélet egyik fontos tanának alapgondolata, melyet a legújabb kor kísérleti kutatásainak köszönünk.

V.

Miután *Pascal* feladatává tette az emberi elme horderejének elfogulatlan, lelkiismeretes megállapítását; az emberi természet tökéletlenségét, »mindennemű tehetetlenségét«^{re} (*toutes nos impuissances*) minden irányban ismertetni és megvilágítani igyekszik. Nem lévén sensualista felfogású gondolkodó, természetesen nem éri be az érzékek tökéletlenségének megvilágításával, hanem egyúttal megvilágítja és méltatja ama két másik forrást is, melyből a skepticismus érveit régi időktől fogva előszeretettel merítette. Az ész elméleti eszményének megvaló-

¹⁾ *Pensées* éd. Havet, I. Art. I

sítását megakadályozó nehézségeknek egyéb forrásait is kimutatja a képzeletünk és értelmünk mindennemű fogyatkozásaiában.

Úgy látszik, hogy semmi sem kevésbé korlátolt, semmi sem tűri el kevésbé határoknak a kitűzését, mint a mi képzeletünk. De ez is pusztán látszat és illúzió, mondja *Pascal*; mert úgy a látható világ, a szemlélhető dolgok összesége, mint minden létezőnek az elemei meghaladják minden emberi képzeletnek a határait. Az emberi képzelet sem foghatja fel soha a kettős végtelenséget; a végtelen nagy és a végtelen kicsiny a képzelet határain túl esnek. Az emberi képzelet is merőben képtelen a természetnek kifogyhatatlan gazdagságát, termékenységét, változatosságát felfogni.

«*Elle se lassera plutôt de concevoir que la nature de fournir.*»¹⁾

Meghatározottság és korlátoltság jellemzi a legmozgékonyabb képzeletet is, és semmiféle eszköz sem képesít ama természeti határok túllépésére.

Pascal végül az emberi értelem korlátoltságát, felfogó képességének meghatározottságát is megvilágítja. Arra utal, hogy az emberi értelem egyrészt merőben képtelen minden létezőnek az igazi lényegét, principiumait és elemeit felfogni, másrészt merőben képtelen a végtelenséget, a végtelen nagyot felfogni.

Pascal ez elmélkedésben többek közt azt is írta, hogy amaz első principiumok épen «túlságos evidentiájuknál fogva» felfoghatatlanok és hogy a túlságos mértékben jelentkező igazság is csak bámolatba ejti és megzavarja az emberi elmét. Itt természetesen azonnal felmerül a kérdés, mi voltaképpen ezen bizarr, homályos és mysticus színezetű tételnek az értelme, melyet a *Port-Royal* köréhez tartozó első kiadók töröltek.

Egyébiránt — bármely intentiót tulajdonítsunk is a szerzőnek — okunk van hinni, miszerint ama megjegyzésben mindenekelőtt az a meggyőződés nyilatkozik meg, hogy bizonyos «parallelismus» létezik az érzékenység határai és az értelem határai közt, az érzékek tökéletlensége és az értelem tökéletlensége közt; hogy minden létezőnek elemei és principiumai az emberi értelemre nézve ép úgy hozzáférhetetlenek, mint a szélső tulajdon-

¹⁾ *Pensées*, ed. Havet. I. c.

ságok vagy hatások a mi érzékeinkre nézve hozzáférhetetlenek, felfoghatatlanok.

Ez értelemben az emberi ész, mely a térre, időre, számra, mozgásra vonatkozó elmélkedéseiben megalkotta a végtelen fogalmát, merőben képtelen a természet kettős végtelenségét, minden létezőnek a végső elemeit és az universumot végtelen kiterjedésében felfogni; merőben képtelen a dolgoknak abszolút lényegét és principiumait, első okait és végezéjait megismerni.

Az emberi ész szüntelenül bizonyosság, evidentia, abszolút és kétségbevonhatatlan igazság után vágyódik. Ellenállhatatlan szükségyszerűséggel alkotja meg a kétségbe nem vonható és meg nem czáfolható objectív igazság eszményét; de a rendelkezésére álló eszközök nem engedik meg ez eszmény megvalósítását, képességei nem felelnek meg aspirációinak.

Az emberi elme törekvése — a tünemények folytonos változásán át — a dolgok abszolút lényegének, változatlan elemeinek ismeretéhez jutni; de ez a törekvés szakadatlanul ismétlődő csalódásokhoz vezet.

«*Elle est toujours déçue par l'inconstance des apparences.*»¹⁾

Mert semmi sem áll meg a mi kedvünkért és semmi sem rögzíti meg a végest a két végtelenség közt.

Említésre méltó, hogy már *Montaigne* is, kinek hatása alól, daczára minden ellenkezésének, az elmélkedéseit lázas érdeklődéssel tanulmányozó *Pascal* nem vonhatta ki magát, ugyanazon értelemben jellemzi az észnek csalódásokkal végződő küzdelmét.

«*Ainsi, veu que toutes choses sont subiectes à passer d'un changement en l'autre, la raison . . . se treuve déçue, ne pouvant rien appréhender de subsistant et permanent.*»²⁾

¹⁾ *Pensées*, ed. Havet. I. c.

²⁾ (*Essais*. Apologie de Raimond de Sebonde.) — «Nous n'avons aucune communication à l'estre, parce que toute humaine nature est toujours au milieu, entre le naistre et le mourir, ne baillant de soy qu'une obscure apparence et ombre, et une certaine debile opinion; et si, de

Szóval, *Pascal* azon meggyőződéshez jut, miszerint teljes séggel képtelenek vagyunk ismereteink rendszerének egy valóban szilárd alapot nyújtani, meggyőződéseinknek egy állandó, biztos, megingathatlan alapját felfedezni.

Ha az ember mindenekelőtt önmagát tanulmányozná — mondja *Pascal* — és saját hordereje iránt tisztába jönne, soha sem feledkezhetnék meg arról, hogy az ember csak egy jelentéktelen részlete a természetnek, az universonak, melynek megismerésére törekszik; végül pedig maga is csodálatosnak ítélné, hogy egy ilyen jelentéktelen rész igényt tart azon nagy egésznek a felfogására, melynek végső elemeit felfedezni is merőben képtelen.

Igy azután az ember megértené azt is, hogy a mi *complex*, testből és lélekből álló természetünk végzetszerűleg lehetlenné teszi minden létező tulajdonképeni elemeinek, a lényegileg egyszerű testi vagy szellemi tényezőknek a megismerését; belátná, hogy épen ez a *complex* természet kizárja úgy a test és a szellem lényegének a felfogását, mint egyesülésük módjának a megismerését is.¹⁾

A *Pensées* könyvének eredeti kéziratában többek közt egy érdekes passus fordult elő, melyet a szerző utólag kitörölt. *Pascal* ugyanis a szóban forgó fragmentumban többek közt a következőket írta:

«Voilà une partie des causes, qui rendent l'homme si imbécile

fortune, vous fichez votre pensée à vouloir prendre son estre, ce sera ne plus ne moins que qui voudroit empoigner l'eau; car tant plus il serrera et pressera ce qui, de sa nature, coule partout, tant plus il perdra ce qu'il vouloit tenir et empoigner.» L. II. Chap. XII.

1) «Car il est impossible que la partie qui raisonne en nous soit autre que spirituelle, et quand on prétendrait que nous serions simplement corporels, cela nous excluerait bien davantage de la connaissance des choses... Si nous sommes simplement matériels, nous ne pouvons rien du tout connaître, et si nous sommes composés d'esprit et de matière, nous ne pouvons connaître parfaitement les choses simples, spirituelles ou corporelles. De là vient que presque tous les philosophes confondent les idées des choses, et parlent des choses corporelles spirituellement et des spirituelles corporellement. Car ils disent hardiment que les corps tendent en bas, qu'ils aspirent à leur centre, qu'ils fuient leur destruction...» etc. *Pensées* ed. Havet. T. I. Art. I.

à connaître la nature. Elle est infinie en deux manières. Il est fini et limité. Elle dure et se maintient perpétuellement en son être, il passe et est mortel. Les choses en particulier se corrompent et se changent à chaque instant, il ne les voit qu'en passant. Elles ont leur principe et leur fin; il ne conçoit ni l'un ni l'autre. Elles sont simples et il est composé de deux natures différentes.»¹⁾

E szerint *Pascal* eredetileg az «incapacité de l'homme» egy különleges okát az emberi élet rövid tartamában is találta. Arra utalt, hogy az ember, a ki csak rövid ideig tartózkodik e világban, már vándorútjának rövidsége miatt is képtelen az állandó létet, vagy a dolgok lényegét felfogni, mert csak «en passant» látja a dolgokat és csak ideig-óráig tartó állapotot, futólagos megjelenést észlel. Szóval, földi vándorlásának időtartama és az emberi ész által czélba vett óriási feladat megoldása közt is a legnagyobb «disproportio» áll fenn.

A szóban forgó elmékedésekből világosan kivethető, miként reagál az egykori rationalista a cartesianus szellem, a rationalisticus felfogás, korának tudományos szelleme ellen; miként iparkodik azoknak a meggyőződését megingatni, kik, úgy mint ő maga is, a rationalismus légkörében nevelkedtek és megtartották a tudomány bizonyosságában vetett hitüket; miként igyekszik az ironia és a gúny fegyvereivel is megingatni egy rendszer, egy iskola hívóinek a bizodalját, mint a kik az emberi ész mindenhatóságában hisznek és korlátlan bizalommal viselkednek az ész büszke aspiratiói iránt.

Midőn feladatul tűzi ki, arról meggyőzni, hogy merőben lehetetlen olyan elvet találni, melyhez megingathatlan biztonsággal ragaszkodhatnánk, és hogy hiába keresünk a rationalisticus felfogás eszményének megfelelő szilárd és állandó alapot — «une assiette ferme et une dernière base constante, pour y édifier une tour qui s'élève à l'infini»; midőn ékesszólásának egész erejével arra indít, hogy mondjunk le ama határtalan bizodalomról és absolut biztonságról, melyre az emberi ész igényt tart; *Pascal* kétségkívül *Descartes* rendszerére czéloz és kivált a *Discours de la méthode*-ban foglalt rationalisticus credóra.

A radikális kételkedés, melyet *Descartes* az érzékek tanul-

¹⁾ *Pensées*, ed. Havet. I. Art. I. 1. p. 8. Note 4.

ságával és a hagyományos ismeretek rendszerével szemben ajánl és követel, mint tudjuk, csak mint az igazság keresésének hatalmas eszköze szerepel a nagy racionalista gondolkodó elméletében.¹⁾

Tudjuk, hogy ama methodikus kételkedésnek a tulajdonképeni célja: egy mindenképen bizonyos, evidens, kétségbevonhatatlan tudáshoz vezetni; amaz absolute állandó és szilárd alap felfedezésére képesíteni, melyre ismereteink rendszerét teljes bizalommal alapíthatnók és mely a kételkedésnek minden támadását kiállhatná.

E tekintetből csak a *Discours de la méthode* egy ismert passusára kell utalni:

«*Je pensai qu'il fallait . . . que je rejetasse comme absolument faux tout ce en quoi je pourrais imaginer le moindre doute, afin de voir s'il ne resterait point après cela quelque chose en ma créance, qui fût entièrement indubitable.*»²⁾

Descartes nem kételkedik abban, hogy ő az emberi ismeretek rendszerének ezen végső alapját, a tudománynak ezen teljességgel megingathatatlan alapját megtalálta abban a híres tételben «*Je pense, donc je suis*», mely az ő meggyőződése szerint olyannyira szilárd és biztos alap, hogy a skeptikusoknak a legextravagánsabb feltevései és okoskodásai sem ingathatnák meg.

Descartes ezen határtalan bizalmával szemben *Pascal* mindenképen arról igyekszik meggyőzni, hogy a modern rationalismusnak ama híres alaptana csak egy elméleti utopiának a jelentőségével bír; hogy az emberi ész illúziókban él, midőn azt hiszi, hogy az ismeretek rendszerének absolute szilárd és megingathatlan alapját megtalálta.

A mint *Archimedes* szerint a legmerészebb vállalkozáshoz csupán csak *egy* absolute szilárd és mozdulatlan pont kívántatott meg, *Descartes* is azon meggyőződésben élt, miszerint

¹⁾ *Discours de la Méthode*. Quatrième partie. V. ö. id. m. III. P. «Non que j'imitasse pour cela les sceptiques, qui ne doutent que pour douter et affectent d'être toujours irrésolus; car, au contraire, tout mon dessein ne tendait qu'à m'assurer et à rejeter la terre mouvante et le sable pour trouver le roc ou l'argile.» V. ö. *Méditations touchant la philosophie première*. Méd. I.

²⁾ *Discours*, quatrième partie, *Oeuvres*, ed. I. Simon, p. 21.

az emberi ész legmerészebb reményei is megvalósíthatók, ha *egy* absolute bizonyos és kétségbevonhatlan elv vagy igazság felfedezése sikerül. *Descartes* azon meggyőződésben volt, hogy neki ez sikerült, hogy ő kimutatta: miszerint magában a kételkedés tényében ilyen közvetlen és absolut bizonyosságú tény merül fel. Midőn mindenben kételkedünk, midőn a methodikus kételkedés követelményeinek megfelelően, elmaradhatatlanul *egy* absolute bizonyos, merőben kétségbevonhatlan tényt constatálunk: ez a tény egy lelki tény, a tudat ténye, a kételkedés maga. Midőn azt gondoljuk, hogy semmi sem igaz, hogy semmi sem bizonyos, kénytelenek vagyunk *egy* tényt mint kétségtelen bizonyosságot elismerni; azt a tényt, hogy gondolkodunk, hogy létezik egy gondolkodó lény.

Tudjuk, hogy *Descartes* híres tana szerint ez a végső, állandó, absolute szilárd alapja minden bizonyosságnak, minden evidenciának, minden emberi tudásnak.

Pascal a modern rationalismus főerőssége ellen irányítja támadását, midőn arról igyekszik meggyőzni, hogy a rationalisticus philosophia ezen elméleti alapja pusztá illúzió; hogy az emberi eszmék és ismeretek körében merőben lehetetlen az absolute szilárd és megingathatlan archimedesi pontot megtalálni; hogy az emberi ész egyszer s mindenkorra képtelen a szilárd, állandó, megingathatlan alapját megtalálni egy olyan rendszernek, mely az emberi ész aspirációinak és elméleti eszményeinek valóban megfelel.

Pascal elmékedésének conclusiója a lemondás postulatuma. Az emberi természet fogyatkozásainak vizsgálata nála azon meggyőződéshez vezet: hogy az emberi észnek le kell mondania legbüszkébb aspirációiról, legfőbb elméleti eszményéről; hogy le kell mondani az ígért földjéről, melynek elfoglalását a modern rationalismus kilátásba helyezte.

«*Ne cherchons donc point d'assurance et de fermeté!*» — mondja *Pascal*.

Legfontosabb feladatunk az emberi természet vizsgálata és tanulmányozása lesz. Ez az egyetlen út, melyen mindennemű végzetes illúzióktól megszabadulunk és meggyőződünk arról, hogy az ismeret határait nem léphetjük túl.

VI.

Az előbb jelzett consideratiókkal kapcsolatban a tárgyalt fragmentumban felmerül még egy olyan eszme is, mely már azért is rendkívül érdekes és figyelemreméltó, mert a szerző gondolatmunkáját bizonyos tekintetben egy látszólag nagyon távolesó, merőben heterogén gondolatvilággal hozza kapcsolatba. *Pascal* ugyanis egy, a fragmentum befejező részében foglalt rövid passusban arra utal, hogy a tüzetesen jellemzett *incapacitè* egyik főoka az emberi elmének egy olyan sajátságában található, mely — minden egyébtől eltekintve — teljességgel lehetelenné teszi a dolgok lényegének tudományos megismerését. Ez az az ellenállhatatlan tendentia vagy kényszer, melynél fogva a dolgokat mintegy a mi saját tulajdonságainkkal színezzük, azaz a mi saját természetünknek bizonyos sajátságait vagy tendenciáit átviszszük a dolgokra és így subjectiv elemeket vegyítünk a külvilágnak reánk ható összes elemei közé.

»*Au lieu de recevoir les idées de ces choses pures, nous les teignons de nos qualités, et empreignons (de) notre être composé toutes les choses simples que nous contemplons.*»¹⁾

Ez az úgyszólván *en passant* oda vetett megjegyzés, valóban egy súlyos következményekhez vezető, mélyreható elmékedésnek a quintessenciáját tartalmazza.

Úgy látszik, mintha a *cartesianus* szellem után a *baconi* szellem hatása érintené a *Pascal* gondolatvilágát.

Tudjuk, miként jellemzi *Bacon* az ő híres idol-elméletében az emberi elmének azon végzetes tendenciáját, melynél fogva a dolgok képébe saját természetünknek elemeit keveri bele.

Midőn *Bacon* azon idolookról szól, melyekben mindnyájunknak közös végzetes tévedései, vakmerő feltevései, az érzékeknek és az értelemnek minden embernél jelentkező csalódásai gyökereznek, azaz azon idolookról, melyek valójában az emberi nem általános, közös idolljai (*idola tribus sunt fundata in ipsa*

¹⁾ *Pensées* éd. Havet, T. I. Art. I. 1.

natura humana atque in ipsa tribu seu gente hominum),¹⁾ ezeknek jelentőségét többek közt a következőképen jellemzi:

»*Falso enim asseritur, sensum humanum esse mensuram rerum, quin contra omnes perceptiones, tam sensus quam mentis, sunt ex analogia hominis, non ex analogia universi. Estque intellectus humanus instar speculi inaequalis ad radios rerum qui suam naturam naturae rerum immiscet, eamque distorquet et inficit.*»²⁾

Ha a *Novum Organum* ezen részletét a *Pensées* idézett passusával összevetjük, azonnal konstatáljuk, hogy a két gondolkodó elmélkedéseiben ugyanazon alapgondolat foglaltatik, vagy hogy a *baconi* idol-elmélet egyik főeleme a *Pascal* gondolatvilágában is kifejlődött.

Egyébként hozzátehetjük, hogy ez az alapgondolat az ismeret-elméletnek olyan eleme, mely mint a philosophiai gondolkodás hatalmas *fermentuma* szerepel az eszmék történetében. Éppen ez azon gondolatelemek egyike, melyek — mintegy az emberi ész egyik mélyen rejlő szükségletét elárulva — különböző fordulatokban ismételve felmerülnek és sokkal később rendkívül jelentős, eredeti alakot öltenek *Kant*-nak az ismeret subjectiv és objectiv elemeire vonatkozó elméletében. A szóban forgó esetben azonban éppen az kiváltképen érdekes és figyelemreméltó, hogy az alapgondolat azonosságához egyáltalán nem fűződik az abból levont következtetések azonossága.

Bacon felfogása szerint ugyanis az emberi elme közös, általános idollainak felismerése egyáltalán nem sodor szükségszerűleg, végzeteszerűleg a skepticismus áramába és nem visz a kétségbeesésig. Az ő felfogása szerint a megismerés ezen nagy akadályainak a felfedezése egyáltalán nem készlet arra, hogy az igazság megismerésének a lehetőségéről, a természeti jelenségek összefüggésének a megértéséről egyszer s mindenkorra lemondjunk.

Midőn *Bacon* azon veszélyeket tárgyalja, melyekbe amaz idollok a dolgok okainak megismerésére törekvő emberi elmét sodorják és a megismerés ezen akadályainak a horderejét vizsgálja; végelemzetben azon eredményhez jut, hogy olyan hat-

¹⁾ *Novum Organum*. Aphorismi de interpretatione naturae et regno hominis. Lib. I. — Aphor. XLI.

²⁾ *Nov. Organ.* Lib. I. Aphor. 37.

hatós orvoslási módokat vagy segédeszközöket (*auxilia mentis*) kell feltalálni és alkalmazni, melyek az emberi természet kérdéses hiányainak, az érzékek és az értelem fogyatkozásainak (*Pascal* azt mondaná: *»toutes nos impuissances«*) ellensúlyozására s orvoslására képesítenek.¹⁾

Bacon tehát nem adja át az ész erősségeit a skepticismusnak, hanem ellenkezőleg, szüntelenül és fáradhatatlanul arra buzdítja a gondolkodó elmét, hogy el ne csüggedjenek és ne hallgassanak a skepticismus csábító sugallatára; hogy fáradhatatlanul keressék a kérdéses segédeszközöket, melyek amaz akadályok elhárítására vagy ellensúlyozására képesítenek. *Bacon* mindenképen bátorítani és kitartó küzdelemre, ellenállásra buzdítani iparkodik, midőn arra figyelmeztet, hogy éppen a felfedezések és találmányok hivatvák arra, hogy a mi képességeink hiányait pótolják és az emberi természet mindennemű fogyatkozásaiából eredő nehézségeket legyőzzék.

»*Sensu et intellectui humano, eorumque infirmitati, auctoritas non est deroganda, sed auxilia quaerenda.*»²⁾

Bacon egyáltalán nem tartja indokoltnak a dolgok összefüggésének, a természeti törvényeknek megismeréséről való lemondást. Esze ágában sincs a tudomány jövője felett kétségbe esni. Sőt ellenkezőleg, senki sem hirdeti nagyobb határozottsággal és bizalommal a tudomány végtelen haladását mint *Bacon*.

Az a meggyőződés, hogy az embernek igazi rendeltetése a tudomány segítségével a természet felett uralkodni, hogy a tudomány igazi hivatása, végső célja, az embert a természet urává tenni, a *regnum hominis*-t létesíteni: a *Bacon* gondolatvilágának egyik legsajátlagosabb és leglényegesebb eleme, úgyszólván a *Bacon* philosophiai *credo*-ja. Hiszen ezt a *Novum Organon* második könyvének címében is igen jellemző módon fejezte ki: »*De interpretatione naturae sive de regno hominis.*»

A döntő jelentőségű körülményt *Bacon* abban találja, hogy az emberi elme képes hathatós segédeszközöket felfedezni, melyeknek segítségével minden nehézséget és akadályt legyőzni is képes lesz. A megfigyelésnek és kísérletezésnek ezen segéd-

¹⁾ *Nov. Org.* id. h.

²⁾ *Nov. Organon.* Lib. I. Aphor. LXVII.

eszközei, ezen *auxilia mentis* az emberi elmének valóságos szerszámai. Feltalálásuk vagy felfedezésük a megismerés haladása tekintetéből *Bacon* szerint ugyanazon jelentőséggel bír, melyet a közönséges értelemben vett szerszámoknak a mesterségek és mindennemű gyakorlati munka tekintetéből tulajdonítunk.¹⁾

A skeptikusok egész figyelmüket azon akadályokra fordították, melyek a magára hagyott emberi értelemnek fáradozásait meghiusítják; és éppen azért ítélték reménytelennek az emberi ész legmagasabb törekvését és a tudomány jövőjét.

Bacon a skeptikusok gondolkodásmódjának alaphibáját éppen abban találja, hogy az emberi elme jelzett szerszámaira, a szóban forgó segédeszközökre és módszerekre egyáltalán nem reflektáltak, mivelhogy a kérdéses segédeszközök természete és hordereje iránt egyáltalán nem jöttek tisztába. Állásfoglalását a skeptikusok okoskodásával szemben többek közt a következő aphorisma világítja meg:

»*Ratio eorum, qui acatalepsiam tenuerunt, et via nostra, initiis suis quodammodo consentiunt; exitu immensum disjunguntur et opponuntur. Illi enim nihil sciri posse simpliciter asserunt; nos, non multum sciri posse in natura, ea quae nunc in usu est, via: verum illi exinde auctoritatem sensus et intellectus destruunt; nos auxilia iisdem excogitamus et subministramus.*»

Ez értelemben hangoztatja *Bacon* minden lépten-nyomon, hogy az ember hatalma a tudáson alapul, hogy a tudás már egymagában hatalom és hogy a tudás határai az emberi hatalomnak igazi korlátai.

»*Scientia et potentia humana in idem coincidunt.*»²⁾

Midőn *Bacon* az emberi természetnek mindennemű fogyatkozásait és az ismeretnek ezekkel kapcsolatos akadályait megvilágítja, soha sem mulasztja el az ezeket ellensúlyozó körülmények kiemelését; hanem kimutatni igyekszik, hogy ezen

¹⁾ »*Nec manus nuda, nec intellectus sibi permissus multum valet; instrumentis et auxiliis res perficitur; quibus opus est non minus ad intellectum quam ad manum.*» *Nov. Organum.* Lib. I. Aph. II.

²⁾ *Nov. Organ.* Lib. I. Aphor. III.

akadályok nem birnak absolut jelentőséggel; hogy azok csak a magára hagyott emberi elmének szabnak átléphetetlen korlátokat, mint a mely képtelen a jelzett forrásokból eredő homályt eloszlatni.

»*Intellectus sibi permissus . . . inhabilis ad superandam rerum obscuritatem.*»¹⁾

Ezt a conclusiót vonja le Bacon azon tényekből, melyek mindenkor mint a skepticismus nagy bizonyítékai szerepeltek.

Nyilvánvaló, hogy ez a conclusio diametrális ellentétben áll avval, melyet *Pascal* ugyanazokból a tényekből levont.

Bacon, a ki rendíthetetlenül hisz a tudomány szakadatlan haladásában, minden nehézséggel szemben csak bátorít és arra buzdít, hogy törhetetlen bizalommal szaporítsuk és tökéletesítsük a tudományos kutatásnak mindennemű segédeszközzeit. Az ő optimisticus hite nem ismer sem csüggedést, se lemondást, se kétségbeesést. *Bacon* a gondolkodó elméket mindenképen a skepticismus elcsüggesztő, zibbasztó hatása ellen edzeni és védelmezni igyekszik. Az ő álláspontjából a skepticismus csak a *décadence* egyik jelenségének, pathologicus ténynek minősíthető, melyet a megfelelő segédeszközökkel, mint egy kóranyagot, kiküszöbölhetünk.

A *Bacon* philosophiai alapnézetének lényeges eleme az a meggyőződés, hogy van valami, a miben tántoríthatatlanul hinni kell, ha az emberi ész eredményes és tartós jelentőségű munkát akar végezni; és ez az emberi elmének perfectibilitása, a feltaláló *genie* fejlődési képessége és mindazon eszközök tökéletesítésének a lehetősége, melyek az ismeret fokozatos gyarapítását, a tudomány és az egész civilisatio haladását biztosítják.²⁾

Bacon azt tartja, hogy — ha a skepticismus végzetes hatásától meg akarunk menekülni — mindenekelőtt az emberi elme

¹⁾ *Nov. Organ. Lib. I. Aphor. XXI.*

²⁾ *L. Novum Organum, Lib. I. Aphor. L., LXXXVIII., XCII., XCIV., XCV., XCVIII., CIX., CXIV.* — («Verum ex dictis, atque etiam ex non dictis, visum est nobis, spei abunde subesse, non tantum homini strenuo ad experiendum, sed etiam prudenti et sobrio ad credendum.» id. h. CXXVI. («Nos vero non acatalepsiam, sed eucatalepsiam meditamus et proponimus, sensui enim non derogamus, sed ministramus; et intellectum non contemnimus, sed regimus.» id. h. CXXIX.; és egyebükt.

mindennemű praesumptióit és igényeit, aspirációit és eszközeit revisio alá kell venni és hogy a szükséghez képest módosítani kell az észnek igényeit, törekvéseit, sőt fegfőbb elméleti eszményeit is. Másfelől pedig mindenképen azon kell fáradozni, hogy a tudományos kutatás mindennemű segédeszközzeit és módszereit mindinkább szaporítsuk és mindenképen tökéletesítsük.¹⁾

A skepticismus lassan ható mérgeének legjobb ellenszerét, a gondolkodást megmételtyező kóranyag hatását tartósan megakadályozó szert *Bacon* így magában a tudományos munkásságban, a positiv és exact tudás körét bővítő kutatásban találja. Az a jelszó, melylyel a XIX. századnak egyik gondolkodó természetvizsgálója a természetmagyarázat korlátaival szemben bátor és fáradhatatlan előrehaladásra buzdított, a *Bacon* jelszava is: »*Laboremus.*»

A jelzett irányzatok megvilágítása után nem szorúl további bizonyításra, hogy a két gondolkodó ugyanazon alapgondolatból különböző conclusiókat von le. Hiszen szembeötlő, hogy a kérdéses conclusiók merőben ellenkezők.

Míg *Bacon* a tudomány szakadatlan haladása által létesíthető és állandósítható »*regnum hominis*» eszméjével lelkesít és bátorít, céltudatos, fáradhatatlan kutató munkásságra buzdít; — *Pascal* mindig és mindenképen csak az emberi ész tehetetlenségéről, czéljainak s eszközeinek rengeteg aránytalanságáról s evvel az embernek reménytelen nyomorúságáról igyekszik meggyőzni.

Míg *Bacon* a tudomány jövőjében a sikereknek, a hódításoknak, a dicsőségnek végtelen perspectiváját tárja fel; — *Pascal* a gondolkodó olvasót mély örvényekhez vezet, melyekben az észnek legbüszkébb reményei és aspiratiói, legmagasztosabb illúsiói, legfőbb eszményei mulékony álmokképek módjára eloszlanak és megsemmisülnek.

Míg *Bacon* philosophiája az emberi elmének és a tudománynak valóságos apotheosisát nyújtja; — *Pascal* philosophiája végső eredményben az emberi ész teljes megalázásához vezet.

¹⁾ »Causa vero et radix fere omnium malorum in scientiis ea una est, quod dum mentis humanae vires falso miramur et extollimus, vera ejus auxilia non quaeremus.« *Nov. Organ. L. I. Aphor. IX.*

A *Bacon* gondolkodásmódjából a céltudatos munkának, a biztosan haladó kutatásnak, a haladásnak, a civilisációnak philosophiája alakul ki.

A rationalisticus gondolkodásmóddal meghasonlott *Pascal* skeptikus elmékedéseinek eredménye: az ész abdicatiója, az elszánt, végleges lemondás philosophiája.

E szerint a *Pascal* gondolatvilágát úgy a *Bacon*, mint a rationalismus gondolatvilágától valóban egy áthidalhatatlan örvény választja el.

II. RÉSZ.

A SKEPTICISMUS PASCAL GONDOLAT- VILÁGÁBAN.

I.

Azon a *Pensées* könyvében foglalt fragmentumokban, melyekben *Pascal* felülmulhatlan eloquentiával leplezi le az emberi természetnek »minden tehetetlenségét«, azaz az értekek, a képzelet és az értelemnek minden tökéletlenségét, a francia moralista valójában az emberi ész minden fegyverét arra használja fel, hogy az ész legmagasztosabb igényeit megsemmisítse. Arról igyekszik meggyőzni, hogy az ember képtelen az ismereteknek absolute bizonyos, megingathatlan alapját felfedezni, melyen feltétlenül biztos, kétségbevonhatatlan tudáshoz juthatna. Arról igyekszik meggyőzni, hogy az ész legfőbb eszményének megvalósítása merőben lehetetlen, hogy a tudomány sohasem érheti el a teljes igazságot, hogy a tévedés forrásait sohasem zárhatjuk el teljesen.

Tekintettel a szóban forgó elmélkedéseknek ezen irányzatára, könnyen érthető, hogy a magyarázók és bírálók ismételve különösen a *Pascal* gondolatvilágában megnyilatkozó skepticismusra irányították a figyelmet.¹⁾ Sőt azt gondolhatnók, hogy a *Pascal* skepticismusa, illetve philosophiájának skeptikus eleme, olyan tény, mely minden controversiát kizár. Hiszen amaz elmélkedésekben valóban olyan gondolkodó szól hozzánk, kit »a kétely mindenfelől környez«.

Mindazonáltal a jelzett tendenciához fűződő jellemzésnek a helyességét és jogosultságát is határozottan kétségbe vonták.

¹⁾ E tekintetben irányító és vezető szerepet visz *V. Cousin*, a ki *Pascal* életének és műveinek általában és különösen a *Pensées* könyvének igen tüzetes és sokoldalú kutató munkásságot szentelt. Itt mindenekelőtt kiemelendő a *Pascal* elmélkedéseinek skeptikus mozzanatait erélyesen kidomborító és részben bizonyos egyoldalúsággal és túlzással értékelő műve (*Cousin* : *Études sur Pascal*).

Ez a kritikai ellenáramlat, mely mintegy a *Pascal* gondolkodásának skeptikus motívumait vagy elemeit merev egyoldalúsággal és túlzással értékelő magyarázatnak a reactiója, már a XIX. század utolsó évtizedeiben alakult ki. Ezen kritikai reactionnak legelszántabb, nagyon erélyes, annak álláspontját éles dialektikával és nagy irodalmi apparátussal védelmező szövivője *E. Droz*, a kinek *Étude sur le scepticisme de Pascal considéré dans le livre des Pensées* című műve a szerző eruditóját, gyűjtőszorgalmát és a főképen *Cousin* által képviselt felfogás érveléseiben kinálkozó támadó pontok körültekintő kifürkészését teljes világosságba helyezi; de másrésről saját érveléseinek szembeötlő egyoldalúsága, merész casuistikája, egyes magyarázatoknak a mesterkéltége és erőszakossága által mindenképpen provokálja a kritikát.¹⁾

A munka értékét és jelentőségét csak emelte volna, ha *Droz* az ellentétes felfogás egyes képviselőinél észlelt egyoldalúságoknak vagy túlzásoknak megvilágítására szorítkozott és ezeknek minden túlzástól tartózkodó correctivumát nyújtotta volna. Hiszen eléggé érdemleges jelentőségű feladat lett volna: kimutatni, hogy egyes a *Pascal* skepticismusát fejtegető és értékelő írók (ezeknek élén *V. Cousin*) egyes gondolatokat, egyes motívumokat egyoldalú módon kihegyeztek és túlzásokkal csökkentették érveléseiknek meggyőző erejét²⁾; hogy *Pascal* nem osztályozható a böleselettörténeti compendiumokban alkalmazott schémák és chablonok szerint és ilyképen nem sorozható be *brevi manu* az osztályozó történetírók, kritikusok és compen-

¹⁾ Ezen írónak nemesak túlzásra hajló, hanem némely tekintetben paradoxális gondolkodásmódját többek közt azok a megjegyzések tanúsítják, melyekben még a *Pascal*-t a francia moralisták közé soroló irodalmi hagyomány ellen is tiltakozik. «Aussi, ne rangeons plus Pascal parmi les moralistes français... Les auteurs du siècle étudient l'homme ou les hommes par une suite d'analyses, dont la synthèse ou la série est le seul objet de leurs livres. Dès son début, Pascal n'a rien à apprendre (!) ni par conséquent à étudier (!); c'est un homme profondément religieux, dont les croyances sont entières etc.» *L. Droz*: *Étude sur le scepticisme de Pascal*, p. 22. ss.

²⁾ Itt különösen *Cousin* egyes merész általánosításaira utalhatni; p. o. a következőre: «Le scepticisme est le principe (!) du livre des Pensées. *L. Cousin*: *Études sur Pascal*. V. édit., p. 53.

dium-írók műveiben úgyszólván *ex offo* megállapított és elismert »csoportok« vagy »iskolák« egyikébe.

Ámde *Droz* nem éri be az ellenfél egyoldalúságának vagy túlzásainak kellő önmérséklettel történő bírálatával, hanem az ellenkező egyoldalúságba, az ellenkező túlzásba csap át és így messze túl megy a célon. Ő maga is minden lépten-nyomon rászolgál arra a vádra, hogy egyes érveket és kételyeket a túlságig kihegyez, sőt egyes okoskodásainak tendenciosus egyoldalúsága lényegesen túltesz az ellentétes felfogás szövivőinek minden túlzásán.

A több tekintetben érdeemes részlettanulmányok alapján kidolgozott műnek alaphibája, hogy a *Pascal* vallásos szellemét mindenképen és minden áron a skepticismus vádja ellen megvédelmezni és a skepticismus minden árnyékától megszabadítani iparkodó író nem éri be annak a ténynek a tüzetes megvilágításával, hogy *Pascal* bátor, fáradhatatlan és fájdalmas küzdelemben védekezik a skeptikus eszméknek áradata ellen és hogy a mély vallásos érzésű keresztény moralista valójában sohasem merült el ezen, épen a mélyebben gondolkozó elmék gondolatvilágába oly gyakran elementáris erővel behatoló áradatban, hanem — egy a közönséges mértékek és chablonok alkalmazását meg nem engedő lelki világ legbensőbb élményeinek hatása alatt — küzdve kereste és minden amaz áradattal küzdő léleknek jelezni akarta az utat, mely abból kivezet. E helyett a szóban forgó polemikus tanulmány szerzője nem egy esetben a merőben egyoldalú megvilágítás és az erőszakosan mesterkélte értelmezés segítségével minden skeptikus gondolatot és tendenciát, minden skeptikus motívumot eltüntet és az ellenkező felfogás szövivőitől eredő koholmányoknak nyilvánít.¹⁾

¹⁾ *Droz* a művének ezen, iger felszínes pszichologiai elemzésből és cvvel kapcsolatos alapos félreértésből eredő vezérmotívumát már az első fejezet elején a következő programszerű kijelentésben fejezi ki, mely eléggé bizonyítja, hogy az ellenkező felfogást valló íróknak és különösen *Cousin*-nak a magyarázatát merőben egyoldalú és túlzó értelmezéssel kezdettől fogva ferde világításba helyezi. «Il faut d'abord repousser cette fable que Pascal a pu être en religion incrédule sans interruption (!) ou par accès. Id. m. p. 15. — Igen sajnálatos, hogy a szerző a kritika tár-

Úgy látjuk, hogy *Droz* az egész itt szóban forgó problémát felülmúlhatatlan egyoldalúsággal és néha az okoskodás erőszakos fordulatai által csaknem fascináló casuistikával a végletekig egyszerűsíti és hogy így az alapjában nemcsak subtilis, hanem egyúttal meglehetősen complex problémát olyan szűk és primitív keretbe szorítja bele, mely az olyan *complex* lelki életnek, mint a minő a *Pascal*-é, semmiféle tekintetben sem felelhet meg.

Ezen eljárásnak és evvel kapcsolatban minden skeptikus motivumnak és elemnek a *Pascal* gondolatvilágából való mesterséges kiküszöbölésének a főokát pedig a pszichológiai elemzés fogyatékoságában, felületességében és sekélységében találjuk meg, mely sem a *Pascal* szellemi élete rendkívül *complex* természetével, ezen a maga nemében egyetlen lelki világ sajátos evolúciójával és tragikus jellegű peripetiáival, sem a vallásos érzésnek és gondolkodásnak legsajátosabb *complex* tényezőivel semmiképen sem tud tisztába jönni.

Teljesen eltekintve attól, hogy *Droz* a skepticismus igen különböző alakulatainak és árnyalatainak tüzetesebb és finomabb elemzését is elmulasztja és a vitás kérdésnek mélyebbre ható tisztázását már ez által is eleve lehetetlenné teszi; — a probléma valóban kielégítő megfejtésének a főakadálya éppen azon imént jelzett körülményben található, hogy *Pascal* szellemi világa sajátos fluctuációiban és peripetiáiban sokkal szövevényesebb és subtilisebb szerkezetű, mintsem hogy ama tág és conventionális formákba és chablonokba volna illeszthető, melyekbe azt a szóban forgó munka szerzője erőszakolni iparkodik.

Sem a *Pascal*-családban uralkodó vallásos szellemre vonatkozó kortársi közlések és tanubizonyságok, sem a francia moralista ama gyakran idézett nyilatkozatai, melyek hitének mélységéről és vallásos érzésének szenvedélyes energiájáról élő tanu-

gyává tett felfogás-ellen folytatott polemia túlbuzgalmában teljesen lerontja egyes nyilatkozatoknak a jelentőségét, melyek arra vallanak, hogy ő maga is helylyel-közzel észrevette, vagy sejtette azt a középutat, melyen a *Cousin* túlzott következtetéseinek a correctivuma, az ellenkező túlzás és egyoldalúság elkerülése mellett is, megtalálható. Ilyen p. o. a következő, a *discussio* medrét — csak úgy *en passant* — korlátozó megjegyzés: «... l'objet de ce livre... étant de prouver que la doctrine fondamentale de Pascal n'est pas sceptique, etc.» Id. m. p. 19.

ságot tesznek, semmiképen sem győznek meg arról, hogy skeptikus impulsusok, vagy akár csak »velletitások» a *Pascal* egész sajátos szellemi fejlődésében nem vittek szerepet és nem hatottak mint a gondolkodásnak hatalmas fermentuma és ösztönző ereje.

A vallásos érzésnek és gondolkodásnak, a benső vallásos életnek pszichológiája még mainap is meglehetősen fejletlen, kezdetleges állapotban van. A múltban, a XIX. század második felében is, még igen sokan csak igen fogyatékos képzetet alkottak maguknak az e téren megfejtendő problémák sajátos természetéről és jelentőségéről. Azért alig csodálkozhatunk, ha a *Droz* művében és a hasonló felfogású írók műveiben észlelhető egyoldalúságnak és túlzásnak egyik főokát, sőt talán legfontosabb okát éppen a vallás-pszichológiai elemzésnek fogyatékoságában találjuk meg.

Ha a *Pascal* gondolatvilágából minden skepticismust valóban fanatikus merészséggel kiküszöbölő író a kérdéses problémák mélyére hatolt volna; el nem zárkozhatott volna azon ténynek az elismerése elől, hogy a skeptikus eszmék áradata ellen folytatott küzdelemmel kapcsolatos szellemi martyrium kiváltképen éppen azokat a mélyebben gondolkodó elméket fenyegeti, melyekben erősen kifejtett tudásvágy vagy tudományos ismeretszükséglet mély vallásos szükséglettel párosul, és hogy a skeptikus szellem kísértései, suggestiv hatásai ellen folytatott küzdelem éppen az ilyen elmékre nézve gyakran igen nehéz és fájdalmas feladattá lesz. A vallásos élet tényeinek mélyebbre ható pszichológiai elemzése érthetővé teszi, hogy ezen elmék igaz és mély vallásos szükségletük ellenére a vallásos hit magaslatát csak nehéz és kitartó küzdelemben foglalják el és őrzik meg. Vallásos meggyőződésüknek és mély vallásos szükségletüknek ismétlődő lelkes megnyilatkozása semmiképen sem tanúsítja azt, hogy ilyen küzdelmeket egyáltalán nem éltek át.

Ha valaki a szóban forgó jelenséget úgy magyarázná, hogy amaz elmék gondolatvilágában nem a skepticismus, hanem a skepticismus ellen folytatott küzdelem visz oly nagy szerepet: ez semmit sem változtatna a dolog lényegén. Mert éppen ez az ismétlődő nehéz és fájdalmas küzdelem tesz élő tanúságot arról, hogy a *skeptikus szellem* amaz elmékre mély hatással volt és mint valóságos *fermentum* és *ösztönző erő* szerepelt sajátos gondolatviláguknak kialakulásában.

Droz és mások ismételve utaltak a *Pascal* művének eredeti tervezetére és intentiójára. Döntő jelentőséget tulajdonítanak annak a ténynek, hogy *Pascal*nak kifejezett szándéka volt a *Pensées* könyvében a keresztény vallás apologiáját nyújtani.¹⁾

De ezen apologetikus célzat és egyes fragmentumok tisztán apologetikus irányzatának teljes elismerése sem dönti el a controversia lényegét a *Droz* felfogása javára. Mert e tekintetből is sok jelentős szellemi alkotásról — és ezeknek sorában a *Pensées* könyvről is — elmondható, hogy: *habent sua fata libelli*.

Azok, kik ilyen controversiákban a bizonyítás terhét a szerző első tervére vagy eredeti intentiójára helyezik, gyakran megfélelkeznek arról, hogy még a rendszeresebben konstruált terv alapján kiépített művekben is néha igen nagy szerepet visznek a gondolkodásnak kiválóan érdekes és értékes »melléktermékei«, melyek egy részlet kidolgozása folyamán, egy speciális kérdés fejtegetésének kapcsolatában előre nem látott méreteket és bizonyos tekintetben önálló jelentőséget nyernek. Gyakran megfélelkeznek arról, hogy a szellemi alkotás és különösen a gondolatmunka nagy mesterei, a szellemi világ Columbusai is néha meghatározott célzattal megkezdett felfedező utjaikon a kitűzött céltól többé-kevésbé eltérő, nem várt és nem tervezett eredményekhez is jutnak.

A légtávolabbról sem tagadjuk és semmiképen sem kicsinyeljük sok, a *Pensées* könyvében foglalt fragmentumnak tisztán apologetikus irányzatát és tenorát; és teljesen elismerjük, hogy

¹⁾ «Il est nécessaire toutefois d'examiner auparavant quel but l'auteur avait assigné à son ouvrage, dans quelle occasion il l'avait conçu et sous quelles influences il l'avait écrit. Pascal voulait composer une apologie de la religion. Voilà ce que savent fort bien tous ses lecteurs; mais voilà aussi ce que le plus grand nombre oublie. On considère presque toujours Pascal comme un moraliste ou comme un logicien, parce que les fragments les plus considérables que nous avons conservés de lui, ont trait à la dépravation de notre nature ou à l'infirmité de notre raison, parce que ces fragments sont les plus achevés de forme, les plus intéressants, les plus clairs, parce qu'ils occupent la place d'honneur dans l'édition la plus répandue... Mais il ne faut pas perdre de vue que ces dernières pensées devaient être le fort principal de l'apologie, comme elles avaient été, si on peut dire, la cause. C'est en effet la polémique née du miracle de la Sainte Epine qui a été l'origine des Pensées. Mme Périer le témoigne formellement.» Id. m. p. 21.

e csodálatos könyvnek egyes részleteit az apologeta sajtószertő taktikájának és a capacitatio művészetének tulajdoníthatjuk.¹⁾ De teljesen önkényesnek és jogosulatlannak tartjuk az olyan eljárást, mely ezen apologetikus fejtegetéseket és egyes vallo-másokat erőszakos egyoldalúsággal értékesít és ezeket mint a skeptikus impulzusok, gondolatok vagy csak velleitások felmerülésének és ideiglenes hatásának döntő czáfolatát tűnteti fel.²⁾

Itt még röviden megemlékezünk egy évről, melynek *Droz* az ő polemikus fejtegetéseiben igen nagy súlyt tulajdonít. Ez az író ugyanis egyes fragmentumokat, melyeknek a skeptikus vezérmotívuma teljesen félreismerhetlen, úgy értelmez, mintha *Pascal* azokban egyszerűen *ad hoc* a kételkedő, a hitetlen álláspontjára helyezkednék, illetőleg a skeptikus gondolkodásnak motívumait kifejtené, melyekkel szemben azután más, tisztán apologetikus fejtegetésekben határozottan állást foglal.

Ez az értelmezés azonban már azért is teljesen önkényes és ferde, mert *Droz* minden lépten-nyomon úgy okoskodik, mintha a skeptikus szellem támadásai *csak* a vallásos meggyőződések ellen és *nem* egyúttal a tudományos vagy philosophiai meggyőződések ellen, a tudományos vizsgálódás és philosophiai elmélkedés eredményei ellen is irányulnának. Már pedig azon elmélkedések, melyeknek alapján mások a *Pascal* skepticizmusáról értekeztek, kiváltképen a skeptikus szellem utóbbi megnyilatkozását foglalják magukban. A skepticizmus szellemének ilyen szűk meghatározása és önkényes egyoldalúsággal való szerepeltetése egymagában is érthetővé tehetné a kritikus érvelésének túlzásait és különösen azt is, hogy a *Port-Royal* befolyását is döntő bizonyítékul hozza fel arra nézve, hogy *Pascal* semmi-

¹⁾ V. ö. *Droz*: Études sur le scepticisme de Pascal, p. 41, 49, 53 és egyebütt.

²⁾ *Droz*: Id. m. p. 41, 71; *Conclusion* és egyebütt. — E tekintetből *Prévost-Paradol* elfogulatlanabb és helyesebb pszichológiai megítélésre valló módon fogja fel a *Pascal* lelkében küzdő ellentétes áramlatoknak a hatását; jóllehet ez az író is a legnagyobb súlyt helyezi *Pascal* eredeti szándékára, a *Pensées* könyvének apologetikus célzatára. L. *Prévost-Paradol*: Études sur les moralistes français. 10me édition, p. 82—137.

képen és sohasem juthatott a skeptikus gondolkodásnak áramába.¹⁾

Hiszen ilyen merev és absolut ellentétet minden skeptikus gondolat vagy impulsus és a *jansenista* gondolkodásmód közt valóban csak az statuálhat, a ki a skepticismus egyetlen igazi objectuma gyanánt a vallásos meggyőződést tünteti fel.

Másrésről pedig a *Droz* okoskodásával szemben arra is utalhatunk, hogy a *Pensées* könyvének kérdéses elmékedései a skeptikus gondolkodás motivumainak súlyát és a skeptikus szellem főérveinek megrendítő hatását épen a tudományos és bölcseseti meggyőződések körében olyan megható accentusokkal jellemzik, melyekkel általában csak olyan írónál találkozzunk, kik saját lelki világuknak legbensőbb élményeit tárják fel.

A vallásos szükséglettel, a vallásos érzésben gyökerező meggyőződésekkel összeütközésbe jutó skeptikus szellem határszéléről, a lelki világ harmonijának ilyen ideiglenes megzavarásából eredő martyriumot, — a skeptikus szellem ellen folytatott küzdelemnek minden izgalmát, aggodalmát és fájalmát ilyen, elemi erővel ható, minden a vallásos szellem lehelletétől valamikor érintett léleknek mélységeibe hatoló és a szenvedélyes érzés egész energiájával megrendítő accentusokkal valójában csak az írhatja le, a ki a lelki világnak ama fluctuatióit, küzdelmeit és válságait maga át is élte.

Tekintettel a jelzett mozzanatokra, ismételve elismerhetjük

¹⁾ Igy többek közt a következő megjegyzésben: «*Pascal sentit fortement l'influence de Port Royal, et cette influence, si jamais il en fut besoin, l'éloigna du scepticisme et de la méthode sceptique. On l'a déjà dit plusieurs fois; il faut le redire pour disposer à le croire (sic); c'est un précepte de Pascal, et juste.*» Id. m. p. 33. — V. ö. id. m. p. 31. ss. A szerző itt a kapcsolatot épen ott szakítja meg, a hol az mélyebbre ható pszichológiai vizsgálat alapján legbiztosabban megállapítható és a hol azt az ellentétes felfogás képviselői ismételve helyes érzéssel észre is vették. A kérdéses kapcsolatnak megállapítása után az ellenkező túlzásba és egyoldalúságba esik *Cousin*; így többek közt a következő megjegyzésben is: «*Quand donc la grâce pénètre dans l'esprit de Pascal, le trouvant vide de toute grande doctrine philosophique, elle l'emplit aisément tout entier; c'est dans l'abîme du pyrrhonisme que la foi janséniste vint le surprendre et au lieu de l'en tirer, elle l'y enchaîna.*» L. Études sur Pascal, p. 82.

Droz művének azon érdemét, hogy a figyelmet egyes a *Pascal* skepticismusáról szóló fejtegetésekben előforduló egyoldalúságokra s túlzásokra irányította és a *Pascal* művének a *Cousin* és más újabb kritikusok műveiben némileg elhanyagolt oldalát újból élesebb világosságba helyezte. De egyúttal a mű hiányára vonatkozó vizsgálat eredményeit abban foglalhatjuk össze, hogy minden skeptikus gondolatnak, impulsusnak, motívumnak a *Pascal* gondolatvilágából való kiküszöbölésére irányuló törekvése mindenképen elhibázott vállalkozásnak tekinthető és hogy mesterkéltséggel magyarázatokra támaszkodó casuistikájával nem győzhet meg arról, a mit bizonyítani iparkodik. *Qui nimium probat, nihil probat.*

Droz művéről is elmondhatni, a mit ő másoknál kimutatni igyekszik: *que par certains côtés la question a été mal posée ou mal considérée, que certaines pensées de Pascal ont été mal interprétées . . .*¹⁾

A legújabb időben az ismételve megállapított és kétségtelennek ítélt tényállást a leghatározottabban éppen azon kritikusoknak egyike vitatta, kik a legtüzetesebb és legmelegebb érdeklődéssel tanulmányozták *Pascal* műveit: a modern francia kritika egyik mestere, *Ferdinand Brunetière*.

E híres kritikusnak a jelzett felfogástól eltérő véleménye ezen kérdésben mindenképen igényt tarthat figyelmünkre; annál inkább, minthogy a kor francia kritikusai közt épen *philosophiai* eruditio tekintetéből (jóllehet nem szorosan tudományos *philologiai* eruditio tekintetéből) első sorban áll.

Midőn az irodalmi kritika ezen, széles körökben elismert tekintélyével szemben határozottan a megtámadott felfogás mellett foglalunk állást, ezt azon tudatban tehetjük, hogy a discussióba olyan félreértés csuszott be, mely könnyen eloszlatható és melynek eloszlatásával a kérdést legjobban tisztázzuk.

Brunetière azt tartja, hogy *Pascal*, ki az ész tekintélyét minden lépten-nyomon megtámadja, de szerinte a physika és geometria körében mégis respektálja, egyáltalán nem minősíthető

¹⁾ Id. m. Introduction, p. 11

skeptikusnak, hanem csak pessimistának. Pessimismusának az okait pedig egyrészt a tudás korlátainak felismerésében, másrészt a keresztény és jansenista gondolkodásmódban találja.

Ezen mozzanatok jelentőségét *Brunetière* a következő reflexióban jellemzi:

*Pascal n'est point sceptique, et tout en attaquant l'autorité de la raison il la reconnaît . . . Mais il est pessimiste, parce que la raison est impuissante à la solution des questions qui l'intéressent. Il l'est encore, parce qu'il est janséniste, et que si, dans l'état présent : in statu naturae lapsae, la condition de l'homme est misérable, il croit, avec Jansénius, qu'elle l'est plus encore dans l'hypothèse de l'état de nature, in statu naturae purae. Mais il l'est surtout parce qu'il est chrétien, et qu'un chrétien cesserait de l'être s'il pouvait croire à la bonté de l'homme et au prix de la vie.*¹⁾

A mi már most mindenek előtt a *Pascal* pessimismusát illeti, megállapíthatjuk, hogy e tekintetben nézetellentét nem áll fenn. Teljesen egyetértünk a kiváló francia kritikussal arra nézve, hogy a *Pascal* műve a keresztény világnézetben és a jansenista életfelfogásban gyökerező pessimismusnak a legtokéletesebb kifejezése.

Nehéz volna ezt az összefüggést rövidebben és szebben jellemezni, mint ezt *Brunetière* a következő praegnans megjegyzésben tette:

*Si le christianisme repose lui-même sur une conception pessimiste de la vie, conçue comme un temps à la fois d'expiation et d'épreuve, le jansénisme en est la forme la plus aiguë, et les Pensées de Pascal en sont l'expression d'autant plus éloquente, qu'elle est arrivée plus naturelle, moins préparée par la lecture, et plus voisine ainsi de sa source première.*²⁾

E szerint a *Pascal* pessimismusát egyáltalán nem tekintetjük vitás kérdésnek.

Csak az a kérdés, hogy mennyiben igazolható az az állítás, hogy *Pascal* egyáltalán nem minősíthető skeptikusnak.

Ha a híres francia kritikus intentiója csak azon meggyőző-

¹⁾ *Ferdinand Brunetière*: Études critiques sur l'histoire de la littérature française. Quatrième série (1891): Jansénistes et Cartésiens, p. 151.

²⁾ *F. Brunetière*, I. c. p. 150.

désnek a kifejezése volt, hogy a skepticismus nem tekinthető a *Pascal* philosophiájá utolsó szavának, hogy az általános kételkedés nem az ő elmékedéseinek végső eredménye, nem az ő philosophiai fejlődésének végső fejleménye vagy gondolkodásának végleges jelentőségű alakulata: a nézetellentét tulajdonképpen csak látszólagos és az egész controversia ezen kiegészítő felvilágosítással el volna intézhető.

Ellenben a szó szoros értelmében és ilyen korlátoló értelmezés nélkül *Brunetière* állítását egyáltalán nem tekinthetjük jogosultnak.

Az előbb kifejtett tekintetknél fogva nem oszthatjuk egy sok más tekintetben igen tanulságos és értékes újabb monografia szerzőjének, *Strowski*-nak véleményét sem, mint a ki ezen egész controversiával nagyon is rövidesen végez és a jelzett kritikai ellenáramlat legerélyesebb szóvivőinek, különösen, *Droz*-nak egyoldalú és túlzó érveléséhez közeledő okoskodással az ismételve szóvá tett és a továbbiakban tüzetesebben megvilágítandó tragikus bonyodalomnak a kialakulását kategórikusan tagadja.²⁾

Tulajdonképpen az itt a kérdés: ha vajjon a skepticismus egyik lényeges eleme-e a *Pascal* gondolatvilágának, ill. egyik tényezője-e az ő philosophiai fejlődésének vagy sem; ha vajjon a pessimistikus irányzat és a skeptikus irányzat egyáltalán kizárják egymást és nem vagyunk-e képesek az egyiket a másikkal belső kapcsolatba hozni?

A kérdés tisztázásának egyik feltételét azon consideratióban találjuk, melynek a fontosságát *Pascal* philosophiai méltatásában éppen *Brunetière* maga méltatja és hangsúlyozza.

Brunetière egyik kritikai tanulmányában igen találó észrevételekkel figyelmeztetett arra, hogy a *Pascal* philosophiájára vonatkozó kérdés egyáltalán nem tisztázható, ha nem különböztetünk meg szabatosabban, mint ez eddig történt, több korszakot vagy fejlődési fázist a francia moralista szellemi életében.

Ezen megkülönböztetésnek a jelentőségére utal a kiváló kritikussal a következő, az idézett tanulmányban foglalt megjegyzése is: *Si donc on veut comprendre la philosophie de Pascal,*

¹⁾ *F. Strowski*: *Pascal et son temps*. Troisième partie. chap. XI. és egyebükt.

*il faut d'abord avoir soin de ne pas la chercher, comme au hasard, dans la totalité de son oeuvre.*¹⁾

Épen ezen consideratió alapján jutunk a *Pascal* pessimismusának a skepticismussal való összekapcsolásához. Épen ezen az alapon győződünk meg arról, hogy a philosophiai kritika ugyanazon jogosultsággal minősítette a *Pascal* gondolkodását skeptikus és pessimistikus irányzatúnak.

* * *

Midőn a francia moralista philosophiai fejlődésében több phasist különböztünk meg, egyúttal észreveszszük, hogy ez a fejlődés a legbonyolultabb tünetmények egyike.

Ha a *Pascal* életének jelentékenyebb mozzanatait szemügyre veszszük, könnyen meggyőződünk arról, hogy a nagy moralistának lelki életében nagyon sokféle, nagyon bonyolult és nagyon subtilis tényezők működnek össze. Könnyen megértjük, hogy az ő philosophiai eszméinek az összessége nem foglалható össze egy szoroson tagolt, összefüggő, egységes rendszer keretében; hogy itt egyáltalán nem szólhatunk ezen szoros értelemben rendszerről, hanem csak egy küzdelmes és bonyolult evolutióról, melynek a menetét és a különböző phasisait észlelni épen nem könnyű dolog.

Ehhez képest természetesen teljesen lemondunk egy szoroson kapcsolatos és egységes rendszer keretének a constructiójáról és a különböző irányzatok és eszmék kifejezésére szorítkozunk, melyekben ezen sajátlagos, a maga nemében egyetlen fejlődés elemeit és vezető motívumait megismerjük. Egyúttal pedig feladatúl tűzzük ki annak a megállapítását is, hogy ezen elemek miként függnek össze és támogatják egymást.

Ezen vizsgálódás révén meggyőzödiünk arról, hogy a *Pascal* skepticismusa, mely valóban *sui generis* jelenség a skepticismus történetében, az ő pessimismusának forrása, vagy legalább is egyik főforrása.

E feladat tekintetéből mindenek előtt azon jellemző vonások állapítandók meg, melyek a *Pascal* gondolkodásmódját az ókori

¹⁾ *F. Brunetière: Études critiques. IV. Série, p. 143.*

és a modern philosophia skeptikus elméleteitől megkülönböztetik; azaz épen azok a jellemző vonások, melyeknél fogva az ő skepticismusát *sui generis* jelenségnek minősíthetjük.

Másfelől pedig tüzetesebben megvilágítandó és megmagyarázandó az a szerep, melyet a skepticismusnak ezen változata a nagy moralista philosophiai fejlődésében visz; és végül megvilágítandó és megmagyarázandó a *Pascal* skepticismusának és pessimismusának sajátlagos kapcsolata, úgy mint a pessimismusának kapcsolata ezen páratlan philosophiai evolutiónak végső fejleményével, mely az egykori rationalistát a mysticismus légkörébe sodorja.

II.

Ha a skepticismus történetének nevezetesebb mozzanatait áttekintjük és úgy az ókori, mint a modern philosophiában észlelt főbb irányokat összehasonlítjuk, könnyen megállapíthatjuk, hogy a *Pascal* gondolkodásmódja miben tér el mindezekről.

A kérdéses elméletek összehasonlító vizsgálatánál némi meglepéssel győződünk meg arról, hogy azokat nem csak és talán nem mindig főképen a skepticismus elméleti motívumainak a különbsége választja el, hanem különösen, sőt gyakran döntő módon a kételkedés pszichológiai hatásának a lényeges különbsége is.

A skepticismusnak egyes főbb varietásai, a kételkedés érzelmi hatásától, a kedélyvilág sajátos hangulatát létesítő pszichológiai hatásától is nyerték azt a sajátos, jellemző színezetet, mely élesebb különbséget és ellentétet létesít mint a tisztán elméleti szempontok eltérései.

Itt egyáltalában nem reflektálunk az *elcátok* tanaiban, a *Herakleitos* és a *Demokritos* elméleteiben észlelhető skeptikus elemekre vagy tendenciákra, hanem az ókori és a modern skepticismus főbb típusaira szorítkozunk és csak ezeknek a felfogását vetjük össze a *Pascal* gondolkodásmódjával.

Mindenek előtt a sophistákat és ama skeptikus reakciónak a képviselőit veszszük szemügyre, mely a görög philosophia nagy rendszereinek a korszakát követte és melyet néha — a különböző irányokat bátran összefoglaló általánosítás, illetve a

név jelentésének kibővítése alapján — kissé sommás módon, röviden a »pyrrhonismus« névvel jelöltek meg.

Tudjuk, hogy a sophisták skepticismusa ama szélső subjectivismusban és relativismusban gyökerezik, melyek a sophistika egész gondolatvilágát jellemzik és melyeknek a forrásait a sophistáknak alaposan sensualisticus felfogásában találjuk meg; azon rideg sensualismusban, mely teljesen nélkülözi a tapasztalás kritikai elemzéséhez megkívánt mélyelműséget.¹⁾

Ezen sensualisticus alapon keletkező subjectivismusnak és relativismusnak a legpraegnansabb kifejezése a *Protagoras* közismert elméleti formulájában található, mely szerint, az ember minden létezőnek a mértéke (πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπου).

Tudjuk, hogy *Protagoras* állítása nem általános értelemben az emberi természetre vagy az emberiségre vonatkozik, hanem az egyes egyént, illetve bármelyik egyénnek az értelmét, a felfogását teszi minden létezőnek mértékévé. Tudjuk, hogy ama formula értelmében minden egyes egyénnek a felfogása egyaránt mérvadó jelentőséggel bír, bármelyik egyénnek a subjectiv felfogása az igaznak és a nem-igaznak a mértékét foglalja magába.

Ebből pedig, ha a különböző egyének benyomásai, képzeleti, felfogásai közt fennálló különbségeket számba vesszünk, az következik: hogy egyetemes vagy objectiv jelentőségű igazságoknak a megállapítása merőben lehetetlen; hogy mindnyájan teljesen képtelenek vagyunk az igazságnak olyan kriteriumát felfedezni és kimutatni, mely az igaznak a nem-igaztól való megkülönböztetésére képesítene.²⁾

Itt különös figyelmet érdemel az az előbb említett körül-

¹⁾ A sophistika ezen általános jellemvonásait *Zeller*, a nagyszabású történelmi művében foglalt jellemrajzban teljes világosságba helyezte. Utána a sophistika skeptikus szellemének jellemzésében e vonásokat némely tekintetben még élesebben kidomborították *Dühring*, *Th. Ziegler* és mások. V. ö. *E. Zeller*: Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt. (3. Aufl.) I. Th. III. Abschnitt, p. 851 ss.; *E. Dühring*: Kritische Geschichte der Philosophie. (4. Aufl.) p. 76. ss.; *Th. Ziegler*: Die Ethik der Griechen u. Römer.

²⁾ Más okoskodás révén a dolog lényegében ugyanazon végeredményhez jutott *Gorgias* a természetről, vagy a nem létezőről szóló munkában (περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ ψεύσεως), melynek kivonatát *Sextus*-nál találjuk és melyben a következő három híres tételét fejtegeti: a) semmi

mény, hogy a sophisták skepticismusa végelemzetben sensualisticus felfogásukra vezethető vissza.

Minthogy a sensatiót, az érzéki érzetet tekintik az összes fogalmak, az összes ideák és ehhez képest minden ismeret egyedüli forrásának vagy alapjának, — philosophiájuk utolsó szava minden emberi ismeretnek, minden emberi meggyőződésnek a bizonytalansága, illetve pusztán viszonylagos értéke és ezzel az emberi elme kereste absolute bizonyos, kétségbevonhatatlan tudásnak az elérhetetlensége, az egyetemes és objectiv jelentőségű igazságnak a lehetetlensége lesz.

A sophistikus gondolkodásmód a figyelmet teljességgel az érzéki érzés és észrehevésnek nagyon változó és csalékony természetére koncentrálja.

Minthogy a sophisták a dolog lényegében igaznak csak azt tartják, a mit érzékileg érzünk vagy észreveszünk, minthogy másfelől figyelmüket teljesen az érzéki érzetek, az érzéki észrehevés adatainak az eltéréseire vagy egyéni különbségeire koncentrálják: feltartóztatlanul azon conclusióhoz jutnak, hogy teljességgel jogosulatlan dolog: egy igazságról szólni; hogy ilyen egyetlen, kizárólagosan és egyetemesen érvényes, változatlan természetű, objectiv és absolut jelentőségű igazság egyáltalán nem létezhetik; hogy ellenkezőleg az igazság az egyéni felfogások különbségéhez képest különböző és változó lesz; hogy csupán csak subjectiv, változékony, relativ igazságok létezhetnek. A jelzett alapon azon paradox tanhoz vezetnek, hogy az igazság az egyéniség mindennemű különleges vonásaitól vagy sajátosságaitól függ; hogy az igazság alapján mindig érzékenységünk, temperamentumunk, izlésünk, hajlamaink mindennemű sajátosságától függ.

Egy szóval, azon eredményhez jutnak, hogy az igazság, melyet gyakran objectiv, egyetemes és absolut jelentőségűnek minősítettek, valójában a legváltozékonyabb, a legkülönlegesebb, a legsubjectivebb és a legviszonylagosabb dolog, melyet elképzelhetünk.

sem létezik; b) ha valami létezik: az semmiképen meg nem ismerhető c) ha mégis valami megismerhető, a kérdéses ismeretet másokkal nem közölhetjük.

Ámde, ha ez így van, azonnal felmerül a kérdés: vajjon nem volna-e megfelelőbb, egyenesen megvallani, hogy csak egy szónak, nem pedig az azzal jelölt dolognak a birtokában vagyunk; hogy az igazságnak az a képze, melyet az emberi elme alkotott, pusztán *factio*; hogy az igazságnak magasztos eszméje voltaképen csak ama képzeleti tények egyike, melyeket később *Bacon* idOLOKNAK nevezett.

Hiszen, ha igazuk van azoknak, kik az igazságot subjectiv és relativ természetűnek, az egyéni különbségekhez és az eltérő körülményekhez képest változóknak minősítik, és ha a *Protagoras* tétele egymagában igaznak ítéltető: akkor az, a mit az emberek általában igazság alatt értenek és ezen néven tisztelnek, csak egy *fable convenue*.

Ez esetben annak, a mit általában igazság alatt értenek, egyáltalában általános értéke és célja nincs és az emberi ész által hozzáfűzött remények pusztán csak képzetek.

Ha *egy* igazságról komolyan nem szólhatni, ha az igazságnak állandó, objectiv alapja nem létezik, ha — a *tot capita tot sensus* értelmében — annyi igazság létezik, a hány különböző egyén; — valóban megfelelőbb volna, azt mondani, hogy csak többé-kevésbé eltérő vagy ellentétes egyéni benyomások, perceptiók, képzetek, vélemények léteznek valójában; és teljes következetesség és őszinteség mellett egyenesen ki kellene mondani azt a meggyőződést is, miszerint e szók *igazság* és *vélemény* voltaképen *synonym* kifejezések és hogy minden emberi elme, mely a hagyományos értelemben vett igazság nyomozásában fáradozik, végzettszerűleg teljesen hiábavaló kísérletekre pazarolja erejét.

És valóban, a *sophistika* nem riadt vissza ezen *consequentiáknak* a levonásától sem.

Épen a jelzett *conclusiók* alapján mondanak le a *sophisták* az *objectiv lét* tényezőinek a nyomozásáról, a természeti tünemények elemeinek és kapcsolatának a tudományos megismeréséről, az *objectiv valóság* megértéséről; épen a jelzett *conclusiók* alapján buzdítják az embereket arra, hogy *figyelmüket* térítsék el amaz elméleti kutatásoktól és *concentrálják* önmagukra.

A jelzett alapon serkentik kortársaikat arra, hogy a gyakorlati életnek mindenikre nézve hozzáférhető kérdéseire, a gyakorlati élet szükségleteire, érdekeire, feladataira s ügyeire *con-*

centráljanak minden érdeklődést és hogy saját jólétük feltételeinek a keresésére és létesítésére irányítsák minden törekvésüket.¹⁾

Ehhez képest teljes jogosultsággal mondhatták el róluk, hogy az igazság kutatását elejtik és az egyedül becsesnek és megvalósíthatónak ítélt célra, az egyéni jólétre vagy boldogságra terelnek át minden érdeklődést.

De semmi sem jellemzi jobban a *sophisták* gondolatvilágát, mint az a tény, hogy ez a lemondás, az emberi ész legfőbb aspiratióinak elejtése, minden komoly küzdelem, minden mélyreható lelki *conflictus* és *bánkódás* nélkül áll be.

Egyáltalán nem észlelünk náluk komoly és erélyes törekvést a *problema* lényegébe való mélyebb behatolásra, az igazság kutatásánál felmerülő nehézségek legyőzésére alkalmas eszközök felfedezésére vagy feltalására. Komoly és kitartó küzdelem nélkül, komoly aggályok és a kedélyt megrendítő bánat nélkül, mélyebb sajnálkozás nélkül, csaknem vidám hangulatban mondanak le az ész legmagasztosabb céljáról. De mindenképen könnyedén, csodálatos gondatlansággal és közömbösséggel, hogy ne mondjuk teljes nembánomsággal mondanak le arról; — mintha az egyetemes és *objectiv jelentőségű* igazság keresése csak néhány ideolog szellemes időtöltése vagy aféle gondolatjátéka lett volna.

A *sophisták* nagyon jól tudják, hogy az emberi ész csodjének a kijelentése forog szóban; és oly vidám elszántsággal és minden aggályt, kételyt és bánatot elnyomó könnyelműséggel teszik meg a döntő lépést, mintha az ítélet csak egy *fantasztikus* elmének álmaira vonatkoznék.

¹⁾ A *sophistikus* gondolkodás ezen jellemző vonására különös súlyt helyez *Brochard* is, a ki egyébként a görög *skepticismus*ról szóló kiváló művében a *sophisták*nak a *philosophiai* *skepticismus* fejlődéstörténetében csak *epizodikus*, talán nagyon is alárendelt szerepet tulajdonít. «*Les sophistes sont surtout préoccupés des conséquences et des applications qu'on peut tirer du scepticisme; leur esprit est tout entier tourné vers la pratique. Ils sont, avant tout, des professeurs de rhétorique ou de politique; la théorie n'a d'intérêt pour eux que si elle conduit à un art, et quand ils se sont, pour ainsi dire, mis en règle avec elle, ils ont hâte d'arriver aux conclusions. Ils ne font que traverser le scepticisme.*» L. Vict. Brochard: *Les sceptiques grecs*, p. 18.

Az ő gondolatvilágukra méltán alkalmazható az a kemény ítélet, melylyel *Pascal*, a ki a legszenvedélyesebb polemia hevében ismételve a legmerészebb általánosításokba és a legigazságtalanabb túlzásokba esik, ellenfeleit sújtotta:

L'indifférence, qu'ils ont pour la vérité, fait que non seulement ils ne prennent aucune part à sa défense, mais qu'ils voient même avec peine qu'on s'efforce de détrôner le mensonge.

Midőn a sophisták egész figyelmüket az érzékeknek és az értelemnek mindennemű gyarlóságaira koncentrálják, mindenképen arról iparkodnak meggyőzni, hogy az objectív valóság reánk nézve teljességgel hozzáférhetetlen, hogy teljességgel képtelenek vagyunk a dolgok lényegébe hatolni és azoknak okaikat felfedezni.

Ámde elmékedéseiknek ezen végső eredménye őket nem ejti kétségbe, még fájdalmat sem okoz nekik. Sőt ez a lesújtó eredmény a teljes resignatiohoz sem vezeti őket.

Elméjüknek az egész élet annak a bizonyítására fordítják, hogy az igazságért való küzdelem nem érdemli meg a fáradságot. De ezt a conclusiót semmiféle emotió sem kíséri.¹⁾ Azt mondhatnók, hogy fel sem veszik az emberi ész magasztos aspiratióinak halálos ítéletét. Csaknem a megelégedésnek bizonyos nemével constatálják, hogy egyszer s mindenkorra végeztek ezen magasztos álmokkal és illusiókkal. Legalább is bizonyos nembánomsággal szemlélik azoknak összeomlását.

Gondolatviláguknak ez a hangulata arra jogosít, hogy felfogásukat frivol és pervers skepticismusnak minősítsük.

Az elfogulatlan történelmi kritika némely tekintetben módosította és enyhítette a hagyományos felfogást, melynek hatása alatt az egyes sophisták jelleme és minden törekvése a lehető legkedvezőtlenebb világosságba jutott. De egyesek jellemének, személyes életének kedvezőbb és igazságosabb megítélése és a tudatosan erkölcsrontó tendenciákra vonatkozó hagyományos ítéleteknek tüzetesebb revisiója nem tarthat vissza attól, hogy a

¹⁾ Ennek a mozzanatnak a jellemző jelenségét egy rövid megjegyzésben *Brochard* is jelzi: «*Ils renoncèrent à poursuivre la vérité plutôt qu'ils ne désespèrent de la trouver; ils y renoncèrent sans chagrin, et pleins de confiance en eux-mêmes ils se jetèrent avec ardeur dans la vie publique; là ils ne doutent de rien.*» Id. m. p. 18.

sophistikus gondolkodásmódnak szellemét általánosságban negatív és destructiv szellemnek, sőt felületes és frivol szellemnek minősítsük.

A sophistika általános jellemvonása *nem* a termékeny és alkotó reformatori szellem, hanem a végletekig menő, szélsőségekbe átesapó kritikai szellem.

A sophistika szellemie lényegében destructiv szellem; valójában a tagadás szelleme; általános tendenciája bomlasztó, romboló. Ezen szellem hatása az egész vonalon erjedésben és decompositióban nyilvánul.¹⁾

Ebben találjuk a kételkedés ama pszichológiai és különösen erkölcsi hatásainak a magyarázatát is, melyek egész gondolatviláguknak megadják a maga sajátos színezetét és karakterét.

III.

A pyrrhonismus és az akadémiikus skepticismus nem vállalkoznak a sophisták merész könnyelműségével minden igazi tudás abszolút lehetetlenségének a bizonyítására. De ezen irányoknak a képviselői is azt tartják, hogy teljesen képtelenek vagyunk az objectív jelentőségű ismeretnek kétségbevonhatatlan, absolute bizonyos kriteriumát kimutatni. Figyelmüket a bizonyosság problémájára koncentrálják.²⁾

¹⁾ A sophistikus szellem ezen sajátosságait, bizonyos jóakaró modern igazolási kísérletekkel szemben, igazi jelentőségük szerint méltatja és teljes világosságba helyezi *Dühring* is a nem minden túlzástól ment, de a dolog lényegében a philosophiai és történelmi kritika magas színvonalán haladó jellemzésében. Így p. o.: «*Sie waren ihres Publicums würdig, indem sie gleich diesem die allgemeine Fäulnis der Zustände bekundeten. Die Corruption war das Element, in welchem sie sich im eigentlichen Sinne des Wortes nährten...*» «*Sie machten kein Hehl daraus, dass sie keine Überzeugung hatten und es ihnen mit philosophischer Erkenntnis nicht im Mindesten Ernst war...*» *Man könnte die Sophistik, wenn man sie überhaupt als Philosophie bezeichnen will, die Philosophie der Gesinnungslosigkeit nennen.* *Dühring: Kritische Geschichte der Philosophie*, p. 76–83. V. ö. *Th. Ziegler: Die Ethik der Griechen u. Römer.*

²⁾ A *Pyrrhon* gondolatvilágát jellemző sajátosságokat és az ú. n. M. TUD. AKAD. ÉRTER. A BÖLCSE.-TUD. KÖRÉBŐL. XIV. K. 7. SZ. 5

Ezen gondolkodási irány fejlődéstörténetében a legelső sorban áll *Pyrrhon*,¹⁾ a ki kiváltképen a philosophiai nézetek és elméleteknek, a sokféle rendszer principiumainak s eredményeinek különbségeire irányítja a figyelmet és azon eredményhez jut: hogy merőben lehetetlen olyan objectív mértéket találni, melynek segítségével az igazat és a nem-igazat feltétlenül meggyőző módon megkülönböztetni és a vitás elméleti kérdéseket minden kétséget kizáró módon megoldani képesek volnánk.²⁾ Ebből pedig *Pyrrhon* azt következteti, hogy a teljes bizonyosságról, melyre az ész törekszik, le kell mondani.

Pyrrhon elmélkedése mindenekelőtt azon eredményhez vezetett, hogy az elméleti speculatiók sohasem vezetnek abszolút bizonyossághoz, hanem csak eredménytelen vitákat idéznek elő, melyek az emberi elmére végső eredményben csüggesztő és bénító hatással vannak. Azért már *Pyrrhon* maga is az elméleti speculatiókat általában meddőkné ítélté, mivelhogy egyrészt az azokhoz fűződő vitákban mindig lehetséges minden magyarázatot vagy megoldást és annak az ellenkezőjét támogató, egyenlő értékű érveket felhozni (ἀντιλογία, ἰσοσθένεια); és minthogy másfelől egyáltalán képtelenek vagyunk a létező dolgok belső lényegébe

pyrrhonismus klasszikus görög képviselőinek tanain átvonuló vezérmotívumokat *Brochard* mesteri kézzel kidolgozott jellemrajzban foglalta össze. L. *Brochard*: Les sceptiques grecs, p. 40 ss.

¹⁾ «*Pyrrhon n'a pas inventé le doute, car nous avons vu, bien avant lui, Anaxarque et plusieurs mégariques tenir la science pour impossible ou incertaine. Mais Pyrrhon paraît être le premier qui ait recommandé de s'en tenir au doute sans aucun mélange d'affirmation, au doute systématique, s'il est permis d'unir ces deux mots.*» L. *Brochard* id. m. p. 54 ss.

²⁾ «*Parmi les causes qui provoquèrent l'apparition du scepticisme, il faut certainement signaler au premier rang la diversité et l'opposition des systèmes auxquels s'étaient arrêtés les philosophes antérieurs. Il est nécessaire aussi de se défendre d'une espèce d'illusion optique. Nous nous figurons volontiers que, parmi tant de systèmes, ceux de Platon et d'Aristote, si différents par certains détails, si semblables au fond, étaient les seuls avec lesquels il fallait compter. A la distance où nous sommes, nous voyons les grands systèmes s'élever au-dessus des autres... Il n'en était pas ainsi au temps où ils prirent naissance, ils paraissaient tous à peu près au même niveau... La diversité et l'opposition des systèmes étaient donc, au temps de Pyrrhon, bien plus frappantes que nous sommes à présent tentés de supposer.*» L. *Brochard*, id. m. p. 41 s.

hatolni és a dolgok összefüggését szintúgy képtelenek vagyunk érzékeinkkel vagy értelmünkkel felfogni, mint minden létezőnek az igazi lényegét.

Ebből pedig már az a tanulság is vonható le, hogy az igazi bölcsnek, kinek a gondolkodása nem hajlik meghatározott irányba (ἀρρηφία), csak egy teendője lesz: fel kell függesztenie az ítéletet, függőben kell hagynia a döntést (ἐπεχειν τὴν συγκατάθεσιν); mindenképen tartózkodnia kell a kérdésnek az egyik vagy a másik irányban való kategorikus és végleges eldöntésétől.¹⁾

Az igazi bölcs e szerint tartózkodik az ítélettől és nem állít semmit (ἀφασις); nem arrogálja magának a döntő és feltétlenül meggyőző módon való bizonyításnak vagy megczáfolásnak a képességét, hanem a kategorikus tagadásról ép úgy lemond, mint az apodiktikus állításról; egy szóval, nem foglal állást és bevallja, hogy nem tud semmi biztosat (ἀκαταληψία).

Minthogy pedig az emberi ész elméleti speculatiói a bizonytalanság és a kétely kínjait idézik elő, az igazi bölcs erélyes elhatározással lemond az elmét csábító és fényes sikerekkel kecsegtető speculatiókról, az elmét mélyen érdeklő elméleti problémák megoldásáról, — hogy azon lelki állapotra szert tehessen, mely minden igazi bölcseségnek az alapfeltétele. Ez az állapot, melynek megvalósítása *Pyrrhonnál* a legfőbb czéllá lesz, a léleknek

¹⁾ *Aristoklés*-nek egy *Eusebios* által feljegyzett fragmentumában a *Pyrrhon* alapgondolatainak következő összefoglalását találjuk: «*Pyrrhon* nem hagyott ugyan hátra iratokat, de az ő tanítványának, *Timon*-nak jelentése szerint annak, a ki a boldogságra törekszik, három kérdéssel kell tisztába jönnie és végeznie. Az első a létező dolgok lényegének kérdése. A második az a kérdés, hogy milyen álláspontra kell a dolgokkal szemben helyezkednünk. A harmadik ezen állásfoglalás következményeinek a kérdése, *Pyrrhon* tanítása szerint: 1. a dolgok lényegi különbségek nélkül szükkölködnek, ehhez képest bizonytalanok, pontosan nem distinguálhatók; 2. sem érzékleitek, sem ítéleteink révén nem állapíthatjuk meg biztosan, hogy mi az igaz és mi a nem igaz; 3. ennél fogva sem az érzéklésben, sem az észben nem bízhatunk, hanem tartózkodnunk kell minden határozott véleménytől; merőben semleges és impassibilis felfogást kell tanusítanunk; egyáltalában nem szabad sem az egyik, sem a másik irányba sem vonzódnunk. Bármilyen dologról legyen szó, mi mindig csak annyit mondhatunk, hogy az állítás nem jogosultabb a tagadásnál, vagy hogy az állítás és a tagadás egyaránt és egyidejűleg jogosult, vagy hogy az állítás és a tagadás egyaránt jogosulatlan. Ha a gondol-

teljes, állandó egyensúlya, melyet senki és semmi sem zavarhat meg; ez az igazi *ἀταραξία*, melyben az epikureus életfelfogás, és egyúttal az igazi *απαθία*, melyben a stoicismus a bölcseségnek lényeges elemét találta.¹⁾

Ez értelemben intik *Pyrrhon* hívei a boldogságra törekvő embereket, hogy mondjanak le egyszer s mindenkorra a lélek nyugalmát veszélyeztető elméleti vizsgálódásokról és létesítsék minden eszközzel a léleknek amaz egyensúlyállapotát, mely nélkül nem létezik sem bölcsesség, sem boldogság.²⁾ Az iskolának minden híve a philosophiai elméletek és rendszerek kiegyenlíthetetlen ellentéteiből, a melyek az emberi elmét mindennemű nehézségekbe bonyolítják, azt a consequentiát vonja le, hogy az ítéletnek függőben hagyása a bölcsesség postulatuma.

kodásunkban ilyen irányzat uralkodik, mondja *Timon*, két czélt érünk el; az egyik az *aphasia*, a másik az *ataraxia*. — Másfelől itt említést érdemel az is, hogy *Ascanius*-nak *Diogenes* által feljegyzett tanubizonyossága szerint is *Pyrrhon* állította fel először az ítélet függőségének vagy függőben hagyásának híres formuláját. (*Diogenes* IX. «τὸ τῆς ἀπαθλησίας καὶ ἐποχῆς αἶδος στοιχείων.») Ugyanazon általános alapgondolatnak folyamánai egyes *Diogenes*-nél és *Sextus*-nál említett formulák; nevezetesen: «Nem definiálok semmit (οὐδὲν ὀρίζω); » semmi sem megérthető (καταλητόν); » esem igenlés sem tagadás (οὐδὲν μάλλον).»

¹⁾ Talán ebben kereshető a leglényesebb oka annak a meglepő jelenségnek, hogy *Cicero* épen a *Pyrrhon* gondolatvilágának legáltalánosabb jelentőségű elméleti elemére egyáltalában nem reflektál és *Pyrrhon*-t nem sorolja a skeptikus gondolkodás képviselői közé, hanem a stoikus gondolkodásmód legmerevebb képviselőivel állítja össze és mint ezeknek az erkölcsi rigorismusával versenyző moralistát jellemzi. Így p. o. *De fin.* IV. «*Pyrrho scilicet, qui virtute constituta, nihil omnino quod appetendum sit, relinquit.*» És tovább: «*Mihi videntur omnes quidem illi errasse qui finem bonorum esse dixerunt honeste vivere, sed alius alio magis, Pyrrho, scilicet maxime. . . Stoici autem quod finem bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum, quod autem principium officii quaerunt, melius quam Pyrrho.*» — V. ö. *Academ.* II. 52., a hol a szerző *Ariston*-ra nézve megjegyzi, hogy: «*Huius summum bonum est in his rebus neutram in partem moveri, quae ἀταραξία ab ipso dicitur;*» és hozzáteszi: «*Pyrrho autem ea ne sentire quidem sapientem, quae ἀπαθία nominatur.*»

²⁾ V. ö. *Brochard*, id. m. p. 77 ss.

Az akademikus skepticismus alapjában ¹⁾ ugyanazon szellemnek a megnyilatkozása és ugyanazon negatív eredményhez jut, melyhez azonban *Carneades* tanában a valószínűség jelentőségének a méltatása is járul.²⁾ Midőn megállapítja, hogy az emberi elme nem rendelkezik olyan eszközökkel, melyeknek segítségével a czélba vett abszolút bizonyosságot elérhetné, egyúttal szükségesnek ítéli az elme törekvését más czélra irányítani; és így azon meggyőződéshez jut, miszerint be kell érni a valószínűséggel.

Ezen irány képviselői azt tartják, hogy — miután feltétlenül meggyőző érvekre nem tehetünk szert — teljesen indokolt és teljesen kielégítő, ha megközelítő értékű érveket alkalmazunk az okoskodásban, melyek valamely ítéletet vagy tant többékevésbé valószínűvé tesznek.

Egyébiránt ezen felfogásnak a hívei is azt tartják, hogy a bizonyosság elérését akadályozó nehézségekkel szemben általában megfelelő: az ítéletünket függőben tartani és bármely nézetet vagy tant csak *cum beneficio inventarii* fogadni el.

Az utolsó ókori skeptikusok felfogása az alapeszmék tekintetében megegyezik úgy a *Pyrrhon*, mint a középső és az újabb akademia nézeteivel.

Általában kétségbe vonják a valóban objectív ismeretnek, az absolute bizonyos tudásnak, a tudományos bizonyosságnak a lehetőségét. De az utolsó skeptikusoknak radikális gondolkodásmódja még annak a tudománynak a különleges jogcíméit is megtámadja, melynek a principiumait és tétéleit különben skeptikus hajlamú gondolkodók is rendszerint merőben bizo-

¹⁾ «*Les vrais continuateurs de Pyrrhon et de Timon furent les nouveaux académiciens.*» — «*Les doctrines de la nouvelle Académie présentent tant de ressemblance avec celles que la tradition la plus accréditée attribue à Pyrrhon, qu'on est naturellement tenté de considérer l'école d'Arcésilas comme une simple continuation de celle de Pyrrhon. Aussi voyons-nous, que déjà chez les anciens plusieurs auteurs inclinaient vers cette opinion.*» L. *Brochard* id. m. p. 91, 92.

²⁾ Tekintettel a *Hirzel* nagy művében (*Untersuchungen zu Ciceros philosophischen Schriften*) foglalt kutatási eredményekre, *Brochard* is a *Carneades* kezdeményező jelentőségét hangsúlyozza. «*C'est lui (Carneade) qui le premier, a introduit dans l'Académie le τῶν πιθανόν.*» L. *Brochard* id. m. p. 135.

nyosaknak, evidenseknek ítélték. Ez a tudomány a matematika.¹⁾

Könnyen érthető, hogy ezen radikális kritika annál inkább megtagadja az evidentiát, a kétségbevonhatlan bizonyosságot más ismeretköröknek a principiumaitól és elméleteitől; mert mindenütt kétségbevonható feltevésekre, vitás hypothesisokra, nem minden tekintetben igazolt magyarázatokra és ellentétes megoldásokra akad.

Egyben különben a skeptikus gondolkodásmód különböző irányai megegyeznek; és ez az a meggyőződés, hogy teljességgel lehetetlen az emberi meggyőződéseknek merőben biztos és állandó alapját felfedezni és hogy ehhez képest semmi sem merőben evidens, azaz hogy az abszolút tudományos bizonyosság egyáltalán nem érhető el.²⁾

Azért az ókori skepticismusnak legtökéletesebb és legneme-
sebb kifejezése, a *Pyrrhon* tana is óva int attól, hogy valamit az abszolút bizonyosság igényével állítsunk, és arra kötelez, hogy az ítélet függőben hagyása mellett (ἐπιτοχή) minden apodiktikus, általános és végleges érvényességet igénylő ítélestdől tartózkodjunk; és pedig az apodiktikus tagadástól ép úgy, mint az apodiktikus, abszolút érvényességre igényt tartó, állitástól.

Hiszen éppen ez a pyrrhonismus elméleti reflexióinak az utolsó szava, mint a mely egyáltalán nem az abszolút tagadásban, hanem a teljes semlegességben (ἀδιαφορία) keres menedéket és megnyugvást.

* * *

Pyrrhon tana volt az utmutatója a későbbi skeptikusoknak, kik a görög philosophia nagy rendszereit ismerték. Az irányelvet és a jelszót ő adja meg; ³⁾ az iskolák küzdelmeiben, az elméletek

¹⁾ Itt főképen *Sextus Empiricus* jön tekintetbe (nevezetesen a «Πρός μαθηματικούς» és a «Πρόβλημα ἑπιτοχίας» cz. műveivel). V. ö. *Brochard*, id. m. p. 352 ss.

²⁾ V. ö. *Dühring*: *Kritische Geschichte der Philosophie*, p. 158—167. cf. *Zeller*: *Die Philosophie der Griechen*, III. Th. I. u. 2.

³⁾ «Les sceptiques anciens reconnaissent expressément *Pyrrhon* pour leur maître, et leur doctrine a conservé chez les modernes le nom de pyrrhonisme. Il semble que les écrivains sceptiques se soient fait un devoir

collisióiban, a rendszerek végtelen vitáiban csak egy út válasz-
tandó: az ítéletnek felfüggesztése vagy reservatiója (az ἐπιτοχή). Ezt a későbbi skepticismus azzal toldja meg, hogy épen azért, mert nem szabad megfelekedezni benyomásainknak és képzeteinknek subjectiv és relativ természetéről, melyből minden véleménynek, felfogásnak és hypothesisnek subjectiv és relativ jelentősége következik, végül — a cselekvő élet igényei tekintetéből — meg kell elégedni a valószínűséggel.

Az egyetemes kételkedésnek a pszichologiai és különösen erkölcsi hatása, mely a *Pyrrhon* és a későbbi követők skeptikus szellemének megadja a sajátlagos színezetét, nagyon lényegesen különbözik azon pszichologiai hatástól, melyet a sophistáknál észleltünk.

A sophistáknak lényegileg tagadó és destructiv szelleme, mint láttuk, a legnagyobb könnyelműséggel, sőt úgyszólván bizonyos meglegedéssel és gyönyörködéssel irtja ki az ész legmagasztosabb aspiratióiban, az igazság eszményének megvalósíthatóságában való hitet, az emberi ész magas hivatása és képessége iránti bizalmat.

Láttuk, hogy a sophisták subversiv szellemének, az ész eszményének lerontása nem okoz szenvedést. Úgy látszik, mintha inkább bizonyos pervers meglegedéssel észlelnék a legmélyebben gyökerező meggyőződések minden szilárd alapjának összeomlását; mintha bizonyos fokig gúnyt űznének az ész eszményeivel és azokkal, kik azoknak megvalósításán hittel és lelkesedéssel fáradoztak. De mindenképpen könnyedén, aggodalom nélkül mondanak le minden ideáiról; könnyedén minősítenek minden ideált pusztá fantasmagoriának, az emberi képzelődés értéktelen termékének.

A sophisták az erkölcsi ideált ép úgy értékelik mint az elméleti ideált. Az ő szellemükben ezen ideálok sohasem éltek, sohasem vertek gyökeret; azért azoknak tartalmát és értékét nem képesek felfogni: *Ignoti nulla cupido*.

Azért minősíthettük a sophisták gondolkodásmódját felületes

ou une habitude d'inscrire son nom en tête de leurs ouvrages. Aenesidème intitulé un de ces ouvrages Πυρρώνειο λόγοι, et quatre siècles après la mort de *Pyrrhon*, *Sextus Empiricus* donne encore à un de ses livres le nom d'*Hypotyposes pyrrhoniennes*» L. *Brochard*, id. m. p. 51.

és frivol,¹⁾ sőt bizonyos tekintetben egyenesen pervers természetű skepticismusnak.

A *Pyrrhon* skepticismusában és követőinek felfogásában, melyet gyakran, szinte röviden pyrrhonismusnak neveznek, nem észleljük azon elméleti ideálnak, az igazság eszményének ostentatív megvetését; nem észleljük a travestiáját annak az eszménynek, melynek megvalósítására az emberi elme minden elméleti speculációban és vizsgálódásban törekszik.

A *Pyrrhon* követői nem mutatkoznak ilyen értelemben érzéketleneknek amaz elméleti ideál iránt; nem teszik gúny tárgyává az igazság eszményét és azokat, kik megvalósításán fáradoznak. A pyrrhonismus szelleme nem az a frivol szellem, mely örömet leli az elméleti és erkölcsi ideálok lebecsülésében és lerontásában.

A pyrrhonismus, — mint láttuk — azon nehézségek kimutatására szorítkozik, melyekbe az eszményeinek megvalósítására törekvő emberi elme ütközik; és midőn ezen nehézségek legyőzhetetlenségét átlátja, az ítélet felfüggesztését, reservatióját ajánlja. E felfogás további kialakulásában pedig a későbbi skepticismus azon előbb említett conclusióhoz is jut, hogy tekintettel az abszolút bizonyosságnak elérhetetlenségére, be kell érni a valószínűséggel, melynek foka a kérdések és a körülmények szerint változó.

Épen az ítéletnek ez a felfüggesztése, mely az apodiktikus tagadást ép úgy kizárja, mint a kategorikus állítást, az, a mi a pyrrhonismust mindenek előtt és mindenek felett megkülönbözteti a sophistáknak tagadó és subversív szellemétől.

A sophistika szelleme az a mefistofelesi szellem, mely »mindenkor tagad»; ellenben a pyrrhonista szellem ezt a merész, apodiktikus, mindenkor és minden áron tagadást ép úgy rosszalja és elveti, mint a philosophiai rendszereknek vagy a metaphysikusoknak dogmatismusát.²⁾

¹⁾ V. ö. *Dühring*: Kritische Geschichte der Philosophie; Th. Ziegler: Die Ethik der Griechen und Römer.

²⁾ A sophistikus szellem és a pyrrhonismus szellemének ellentétességét — nem annyira az érzelmi hatás és az erkölcsi consequentiák, mint inkább az elméleti tendenciák és a gondolkodás következetessége tekintetéből — ismételve idézett kiváló művének több fejezetében tüzetesen megvilágítja *Brochard*, a ki a legnagyobb igazságtalanságnak minősíti

Míg a sophisták skeptikus szelleme a végérvényes tagadás jogát arrogálja magának, a pyrrhonismus azt tartja, hogy minden végérvényes és apodiktikus conclusio elkerülendő.

A sophistika scepticismusának jellemző vonása az a subjectivismus és relativismus, mely minden ideált értéktelennek ítél és könnyű szerrel lerontja az igazság eszményének nimbusát; a pyrrhonismus nem mer ilyen ítéletet kockáztatni, hanem csak a tartózkodást és resignatiót tartja jogosultnak és helyesnek.¹⁾

A pyrrhonista az észtől követelt áldozat jelentőségének tudatával bir. Tartózkodó magatartásában és lemondásában talán bizonyos melancholikus vonást is észlelhetünk. Belenyugszik az elkerülhetlenné látszó consequentiába; nagyobb bánat

azoknak az eljárását, kik ezen gondolkodási irányokat egyes közös alap-gondolatok és szempontok jelentőségének túlhajtása alapján egy kategoriába foglalták és ugyanazon mértékkel mérték. *«C'est par une véritable injustice de l'histoire qu'on a trop longtemps poursuivi des mêmes railleries et des mêmes invectives ces deux sectes philosophiques. Pyrrhon... était l'ennemi déclaré des sophistes... Si on peut dire qu'il y a du scepticisme dans la sophistique, il n'y a rien de sophistique dans le scepticisme, du moins dans celui de Pyrrhon.»* Id. m. p. 46. — Ugyanazon fejezetben a szerző más szempontból is megvilágítja a kérdéses ellentétet. *«On se représente habituellement les sceptiques comme ayant contribué à produire, par leurs subtilités et leurs négations, cet affaiblissement de la philosophie et des mœurs publiques. Ils seraient, à en croire beaucoup d'historiens, les auteurs des malheurs de leur temps. Ils en sont plutôt les victimes. Au moment, où le scepticisme paraît, Athènes n'a plus de vertu à perdre. Il ne s'agit plus alors, comme au temps de la sophistique, de saper scardement les anciennes croyances: elles sont en ruine. Le sceptique... n'est pas à cette époque, un railleur, qui ne songe qu'à détruire, à s'enrichir ou à étonner ses contemporains: c'est un désabusé, qui ne sait plus ou se prendre. Il est plus voisin du stoïcisme que de l'épicurisme... Comme les stoïciens en effet, il s'isole d'un monde dont il ne peut plus rien attendre: il ne compte que sur lui-même: il renonce à toute espérance, comme à toute ambition.»* Id. m. p. 44. V. ö. id. m. p. 13, 16, 18, 66.

¹⁾ *«Sa philosophie, (sc. la philosophie de Pyrrhon) on le voit, est celle de la résignation ou plutôt du renoncement absolu. C'est ainsi, nous dit-on encore, qu'il avait toujours à la bouche ces vers d'Homère: «Les hommes sont semblables aux feuilles des arbres»; et ceux-ci: «Mais, toi, meurs à ton tour. Pourquoi gémir ainsi? Patrocle est mort, et il valait bien mieux que toi.»* L. Brochard, id. m. p. 71.

és nagyobb szenvedés nélkül fogadja el azt; legalább nem lázad fel a mostoha sors ellen; nem esik kétségbe a pessimisták módjára, kik a végső elkeseredésben lebecsülik, gyalázzák vagy absolute rossznak ítélik az emberi természetet, az életet, az egész világot.

Ha a kételkedésnek pszichológiai hatásait vizsgáljuk, olyan vonást is fedezünk fel, melynél fogva a pyrrhonismust bizonyos tekintetben a modern tudományos szellem gondolkodásmódjával is összevethetjük.

Ezt a szellemet általában az a minden praecoccupatiót kizáró, minden részrehajlást kizáró, szorosan tárgyilagos magatartásra, minden tekintetben elfogulatlan vizsgálódásra való törekvés jellemzi, melyet semmiféle consequentiák sem félemlítenek meg, melyet semmi sem képes az objectív bírálat útjától eltéríteni — *advienne que pourra*.

Az az *impassibilité*, mely a modern tudományos szellemet jellemzi, egyik jellemző vonása az ókori pyrrhonismusnak is.

Epen ez a probabilismusba átcsapó és alapjában positivitikus irányzatú skepticismus volt nagy hatással *Pascal* gondolatvilágának a fejlődésére is.

Ámde, a francia moralista philosophiai evolutiójának utolsó phasisában egész erejével küzd ezen skeptikus szellem ellen.

IV.

A *Pensées* könyvében foglalt elméklédések minden léptenyomon tanuskodnak azon mély benyomásról, melyet a pyrrhonista szellem *Pascalra* tett. De ezen elméklédések egyúttal tanuságot tesznek arról is, hogy nem *Pyrrhon* maga vagy valamely ókori követője hatott közvetlenül *Pascal* elméjére, hanem a pyrrhonismusnak egyik újkori képviselője, a világhírű francia pyrrhonista: *Montaigne*.

Ez a nagy francia író tüzetes érdeklődéssel tanulmányozta az ókori skeptikusok tanait. Minden alkalommal támaszkodik azokra. A pyrrhonista szellemnek tulajdonképeni irányzatát és jellemző vonásait teljes világosságba helyezni igyekszik.

A dolog lényegét valóban praegnans módon jellemzi a *Montaigne* következő megjegyzése:

«*Leur effect est une pure, entière et très parfaite surseance et suspension de jugement.*»¹⁾

A francia pyrrhonista gondolkodásmódját nem jellemezhetnők azon eredeti alak kiemelése nélkül, melyet a pyrrhonismus elvének adott. Mindenki ismeri az ő híres formuláját. Minden bírálatban és összefoglaló jellemzésben megemlékeznek arról, hogy skeptikus elméklédéseinek az eredményeit legjobban ama közismert kérdésben fejezi ki: *Que scay-je?*

Ugyanazon írók, a kik ismertetésekben vagy bírálaikban az *Essais* teljes rendszertelenségét és páratlan összefüggéstelenségét hangoztatják, nem mulasztják el azon ténynek a megállapítását, hogy mindezen rendszertelenségben és összefüggéstelenségben felismerhető a *Montaigne* gondolkodásának egy általános, uralkodó tendenciája: az ítélet felfüggesztésére, reservatiójára való határozott hajlandóság.²⁾

¹⁾ *Essais*. L. II. ch. XII. Apologie de Raymond de Sebonde (Paris, Didot, p. 458 s.). — A *Montaigne* fejtegetésének a hatása alatt keletkezett az összefoglaló jellemzés, melyet *Pascal* a *Pensées* könyvének egyik legnevezetesebb fejezetében nyújt: «*Les principales forces des pyrrhoniens, je laisse les moindres, sont: Que nous n'avons aucune certitude de la vérité de ces principes, hors la foi et la révélation, sinon en ce que nous les sentons naturellement, en nous; or, ce sentiment naturel n'est pas une preuve convaincante de leur vérité, puisque n'y ayant point de certitude, hors la foi, si l'homme est créé par un Dieu bon, par un démon méchant, ou à l'aventure, il est en doute si ces principes nous sont donnés ou véritables, ou faux, ou incertains, selon notre origine. De plus, que personne n'a d'assurance, hors de la foi, s'il veille ou s'il dort, vu que durant le sommeil on croit veiller aussi fermement que nous faisons: on croit voir les espaces, les figures, les mouvements... Je laisse les moindres, comme les discours que font les pyrrhoniens contre les impressions de la coutume, de l'éducation, des mœurs, du pays, et les autres choses semblables, qui, quoiqu'elles entraînent la plus grande partie des hommes communs, qui ne dogmatisent que sur ces vains fondements, sont renversées par le moindre souffle des pyrrhoniens.*» L. *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VIII. 1.

²⁾ A francia pyrrhonista sajátlagos észjárását nagy vonásokban, valóban praegnans módon jellemzi *Prévost-Paradol* érdekes kis tanulmányában. «*Quiconque ouvrirait ce livre sans avoir jamais entendu parler de Montaigne, sentirait dès les premières pages qu'il est en face d'un esprit incertain et moins désireux de dissiper son incertitude que de s'y affirmer*

E tendenciának valóban praegnans kifejezését találjuk az *Apologie de Raimond de Sebonde* című *Essai*-ben; azaz épen azon nagyobb szabású tanulmányban, mely különösen igényt tart mindazoknak a figyelmére, kik a *Montaigne* gondolkodásmódjának általános philosophiai tendenciája iránt tisztába jönni óhajtanak.¹⁾

et que de la répandre. Quelle que soit la question qu'il rencontre sur son chemin, dans quelque sentier que le hasard le pousse, qu'il s'agisse de l'objet le plus vulgaire de la vie pratique ou du problème moral le plus élevé, il n'émet aucune opinion et ne donne dans un sentiment qu'afin de s'en écarter aussitôt ou plutôt de rebondir vers l'opinion contraire; mais il n'a garde de s'y tenir d'avantage, et incline de nouveau vers l'opinion, qu'il a quittée pour la quitter encore, jusqu'à ce qu'il demeure à égale distance de l'une et de l'autre, comme un pendule bien suspendu qui, après quelques oscillations légères, retrouve son équilibre et rentre dans son repos. Qu'il approfondisse un sujet qu'il touche ou bien qu'il l'effleure, il suit cette méthode; si l'on peut donner le nom de méthode à cette allure naturelle et involontaire d'une intelligence dans laquelle il suffit qu'une idée se lève pour y susciter aussitôt l'idée contraire. Chaque pensée, dans cet esprit n'est pour le doute, est comme une voix à laquelle l'écho répond sur-le-champ, non pour la répéter, mais pour la démentir.» (L. Études sur les moralistes français: I. Montaigne.)

¹⁾ Az »*Apologie*» jelentőségét igen találóan jellemzi *Prévost-Paradol* előbb említett tanulmányában. »Ce doute est épanché partout dans les *Essais*; on n'y trouve guère, en y regardant de près, une seule page qui n'en soit imprégnée; mais s'il est répandu partout, il est en même temps concentré quelque part, et, en remontant le cours capricieux de tous ces ruisseaux, on arrive au grand lac d'où ils découlent. L'*Apologie de Raymond de Sebond*, placée au centre des *Essais*, n'en est rien moins que le cœur; c'est de là que part ce flot puissant qui se divise en mille rameaux, pour porter jusqu'aux extrémités du tissu vivant des *Essais* la même sève et la même pensée. Chacun de ces chapitres si variés n'est qu'une conclusion, dont ce chapitre capital contient les prémisses; chacun d'eux exprime un doute particulier, lui seul contient les raisons des doutes, et les énumère avec une hauteur, une force et un éclat qui mettent ces pages entraînantes au premier rang parmi les efforts que l'homme ait jamais tentés pour arracher de son âme le penchant à croire et pour en exiler la certitude.» Id. m. p. 17. ss.

Itt említést érdemel *Stroufski* találó megjegyzése is: »... *Montaigne*, qui a pris *Sebond* à son compte, écrit donc l'*Apologie de R. de Sebond*. — Ce n'est qu'un essai, mais ample comme un livre; c'est prodigieux. *Cornélius Agrippa* avait écrit, quelque cinquante ans auparavant, un livre sur la vanité des sciences et la faiblesse de l'esprit humain. Qu'est ce que ce gros ouvrage à côté de l'*Essai de Montaigne Une déclamation sans portée.* (*Pascal et son temps*, Première partie, chap. II, II.)

A kérdéses *passus* mindenképen megérdemli, hogy eredetiben és *in extenso* idézzük:

»*Je voy les philosophes pyrrhoniens qui ne peuvent exprimer leur générale conception en aucune manière de parler; car il leur faudrait un nouveau langage: le nostre est tout formé de propositions affirmatives, qui leur sont du tout ennemies; de façon que quand ils disent Je doute, on les tient incontinent à la gorge, pour leur faire avouer qu'au moins assurent et savent ils cela qu'ils doutent. Ainsi on les a contraints de se sauver dans cette comparaison de la médecine, sans laquelle leur humeur serait inexplicable: quand ils prononcent »J'ignore« ou »Je doute«, ils disent que cette proposition s'empporte elle mesme quand et quand le reste; ny plus ny moins que la rhubarbe, qui pousse hors les mauvaises humeurs, et s'empporte hors quand et quand elle mesme. Cette fantaisie est plus seurement conçue par interrogation: Que scay-je? comme ie la porte à la devise d'une balance.»¹⁾*

Nagyon könnyen győződünk meg arról, hogy *Pascal*-ra a pyrrhonista szellem tulajdonképpen *Montaigne* által hatott.

A *Montaigne* közvetítő szerepének a bizonyítékait nemcsak a *Pensées* könyvének tulajdonképeni anyagában találjuk meg. E közvetítő befolyásról többek közt tanúságot tesz a gyakran említett *Entretien de Pascal avec M. Saci sur Epictète et Montaigne*, az a beszélgetés, melyet *Fontaine*, a *M. de Saci* hűséges titkára, a *Mémoires pour servir à l'histoire de Port Royal* című munkában tett közzé.

Ez a beszélgetés abban a jelentésben foglaltatik, melyet *P. Des Molets* a munkából kiemelt és a *Mémoires* kiadása előtt külön tett közzé. E jelentésnek kivonatát közölte *Condorcet* a *Pensées* könyvének általa szerkesztett kiadásában.

Condorcet e kiadásban a *Pascal*-nak tulajdonított megjegyzések és elmékedések közlésére szorítkozik és ezeket úgy tünteti fel, mintha azok eredetileg mint a *Pensées* könyvének egyik fejezete szerepeltek volna.

Azon, *Epiktetos* és *Montaigne*-nek összehasonlító méltatását tartalmazó elmékedésről van szó, melynek a szövegét utóbb, *Condorcet* után, más kiadásokban is reprodukáltak. A pyrrhonis-

¹⁾ L. *Essais*, I. L. II. ch. XII. *Apologie de Raymond de Sebonde*.

musra vonatkozó megjegyzések, melyeket ez a darab tartalmaz, a *Pascal* személyes tanuságtételének is tekinthetők.

De a kérdéses hatásnak bizonyítékait különösen a *Pensées* könyvének különböző fejezeteiben is találjuk. Ha ezeket összevetjük a *Montaigne* könyvének különböző fejezeteiben foglalt fejtegetésekkel (a mint ezt a *Pascal* művének magyarázóí és bírálói ismételve megtették); minden nehézség nélkül megállapíthatjuk a hatást, melyet a *perigordi* philosophus e tekintetben a nagy moralistának rendkívül impressionabilis szellemére gyakorolt.¹⁾

Bármennyire küzdjön *Pascal* a pyrrhonista szellem ellen, bármennyire védekezzék a skeptikus elméletek befolyása ellen; a legnagyobb erőlködés ellenére is képtelen magát a skeptikus szellem suggestiv hatása alól teljesen kivonni.

A skeptikus szellem ellen küzdve, a legerélyesebb ellenállás közepett is annak hatása alá kerül. E küzdelemben pedig támadásait tulajdonképpen rendszerint egyenesen *Montaigne* ellen intézi.²⁾

Midőn ama skeptikus szellem ellen harezol, mely a bölcsesség utolsó szavát a semlegességben, az ítélet reservatiójában vagy felfüggesztésében találja, *Montaigne*-ben látja a skeptikus szellemnek klasszikus képviselőjét.

Pascal ugyanazon erélylyel és szenvedélylyel küzd a *Montaigne* skeptikus szelleme ellen, melylyel a *cartesianus* szellem ellen küzdött.

A francia pyrrhonista ellen folytatott küzdelem ép úgy, mint küzdelme a nagy rationalista gondolkodó ellen, voltaképpen a tanítványnak vagy a követőnek küzdelme, a ki minden erejének megfeszítésével megszabadulni iparkodik az ideig-óráig

¹⁾ *Sainte-Beuve* nagyszabású, klasszikus művében ismételve utal ezen a *Pensées* könyvében lépten-nyomon észlelhető hatásra. Így többek közt *Port-Royal* L. III. ch. XXI. *Pour Montaigne... il semble très souvent, en ces passages, que la pensée de Pascal ne soit qu'une note prise de souvenir d'après une lecture de Montaigne, une note toujours relevée et fortifié de quelque trait.*

²⁾ L. *Entretien de Pascal avec M. de Saci* (a *Pensées* könyvének *Havet-féle* kiadásában); továbbá: *Pensées*, éd. Havet; Article VIII. 1., Art. IX. 1., 2. Art. XXIV. 24 és egyebütt.

elviselt nyügtől, a ki mindenképen menekülni iparkodik azon szellem hatásától, mely egész gondolatvilágának alakulására és fejlődésére mélyreható befolyást gyakorolt.

A nagy moralistát néha hálátlan tanítványnak is tekinthették, mert nem egyszer fellázadt a mester ellen, a kinek hatása nagy tényező volt az ő gondolkodásmódjának és talentumának fejlődésében.

Ez is egyike azon, az eszmék történetében gyakran előforduló eseteknek, melyekben genialis szellemek, midőn saját utakat törtek maguknak, nemcsak véglegesen elválnak mestereiktől, kik fejlődésüket irányították, hanem a végetekig menő erélylyel, sőt szenvedélylyel küzdenek azok ellen és a küzdelem hevében megfedkeznek ama mély nyomokról, melyeket a mester eszméi gondolkodásukban és munkásságukban hagytak.

Ezek a lázadó tanítványok a legnagyobb gonddal és körültekintéssel kimutatnak mindent, a mi őket mesterüktől vagy azoktól, kik fejlődésükre hatással voltak, megkülönbözteti s elválasztja; tüzetesen kifejtik és megvilágítják mindazon eszméket, melyek a mester eszméitől eltérnek vagy azokkal egyenesen ellenkeznek. De azt nem veszik tekintetbe, sőt talán nem veszik észre, hogy még akkor is a mester eszméinek hatása alatt állanak, mikor úgy érzik, hogy véglegesen megszabadultak ezen hatástól. Nem veszik észre, hogy a mester szellemének a hatása még a túlzás fegyvereivel folytatott polemia hevében, még a teljes elszakadást követő küzdelemben is érvényesül.

Azokhoz hasonlók, kiknek a szeretete gyűlöletbe esapott át és kiknek a gyűlölete mindig elárulja az eredetét.

* * *

Pascal maga ismételve megható szavakkal emlékezett meg amaz ismételt visszaesésekről (*reprises de science*), melyek még a végleges megtérését követő időben is előfordultak és ezek miatt keservesen gáncsolta a saját gyöngeségét. És valóban, teljesen jogosult az az állítás, hogy ilyen recidivák (visszaesések a racionalismusba is) ismételve beállottak.

Ha a *Pensées* könyvét kellő figyelemmel vizsgáljuk, könnyen

megállapítjuk, hogy ilyen recidivák aránylag gyakran fordulnak elő.

A fejezetek egész sorában megismerjük a *cartesianus* szellem, vagy a *Montaigne* skeptikus szellemének visszhangját.

Az esetek elég nagy számában megállapíthatjuk, hogy az elmékedések tartalma és formája egyaránt az *Essais* hatását tükrözi. Néha épenséggel illúsió keletkezik; azt a benyomást nyerjük, hogy *Montaigne* szólal meg.¹⁾

Ezek az elmékedések pedig néha a leghevesebb polemiák közepette fordulnak elő, melyekben a *Pascal* alakító talentuma és eloquentiája a legnagyobb magaslatra emelkedik.

Ámde, ha egyfelől azt konstatáljuk, hogy *Pascal* nem képes magát teljesen és véglegesen a *Montaigne* hatása alól kivonni, másfelől azt is el kell ismernünk, hogy e hatás ellen állandóan védekezik és kitartó küzdelemben igyekszik azt ellensúlyozni.²⁾

¹⁾ V. ö. F. Strowski: *Pascal et son temps*. Troisième partie. Chap. VIII. v. Igy p. o.: *Tel morceau sur le bonheur que l'imagination donne à ceux qu'elle domine . . . n'est qu'une mosaïque dont les Essais ont fourni la matière. Habilement Pascal a détourné de leur sens, a transformé et transféré à son usage et selon son dessein les formules heureuses qui naissaient sous la plume de Montaigne.*

²⁾ E kettős hatást, mintegy két eszmeáramnak a küzdelmét észleljük egyes, a *Pensées* könyvében foglalt megjegyzésekben, de különösen az *Entretien de Pascal avec M. de Saci* néhány passzusában. Igy pl.: *«Je vous avoue, monsieur, que je ne puis voir sans joie dans cet auteur la superbe raison si invinciblement froissée par ses propres armes, et cette révolte si sanglante de l'homme, qui, de la société avec Dieu, où il s'élevait par les maximes de la seule raison, le précipite dans la nature des bêtes; et j'aurais aimé de tout mon cœur le ministre d'une si grande vengeance, si, étant disciple de l'Église par la foi, il eût suivi les règles de la morale, en portant les hommes, qu'il avait si utilement humiliés, à ne pas irriter par de nouveaux crimes celui qui peut seul les tirer de ceux qu'il les a convaincus de ne pouvoir pas seulement connaître. Mais il agit, au contraire, de cette sorte en païen. De ce principe, dit-il, que hors de la foi tout est dans l'incertitude, et considérant combien il y a que l'on cherche le vrai et le bien sans aucun progrès vers la tranquillité, il conclut qu'on en doit laisser aller le soin aux autres; et demeurer cependant en repos, coulant légèrement sur les sujets, de peur d'y enfoncer en appuyant; et prendre le vrai et le bien sur la première apparence, sans les presser, parce qu'ils sont si peu solides, que, quelque peu qu'on serre la main, ils s'échappent entre les doigts, et la laissent vide . . . il agit comme les autres hommes; et tout ce*

Az említett recidivák csak újból fokozzák a küzdelmi és ellenállási buzgalmat, melylyel újra és újra *Montaigne* ellen fordul, kit «tiszta pyrrhonistá»-nak nevez és kinek skeptikus szellemét tüzetesen jellemzi azon kritikai aperçu-ben, mely az említett *Entretien*-nek igen érdekes mozzanata.

Ez a *Montaigne* vonatkozó aperçu megérdemli, hogy legalább kivonatosan eredetiben idézzük:

«. Il met toutes choses dans un doute universel et si général, que ce doute s'emporte soi-même, c'est à dire s'il doute, et doutant même de cette dernière supposition, son incertitude roule sur elle-même dans un cercle perpétuel et sans repos; s'opposant également à ceux qui assurent que tout est incertain et à ceux qui assurent que tout ne l'est pas, parce qu'il ne veut rien assurer. C'est dans ce doute de soi et dans cette ignorance qui s'ignore, et qu'il appelle sa maîtresse forme, qu'est l'essence de son opinion, qu'il n'a pu exprimer par aucun terme positif. Car s'il dit qu'il doute, il se trahit, en assurant au moins qu'il doute, ce qui étant formellement contre son intention, il n'a pu s'expliquer que par interrogation: de sorte que ne voulant pas dire: Je ne sais, il dit: Que sais-je? dont il fait sa devise, en la mettant sous des balances (Apol. III., p. 177.) qui, pesant les contradictions, se trouvent dans un parfait équilibre: c'est à dire qu'il est pur pyrrhonien. Sur ce principe roulent tous ses discours et tous ses Essais; et c'est la seule chose qu'il prétend bien établir, quoiqu'il ne fasse pas toujours remarquer son intention. Il y détruit insensiblement tout ce qui passe pour le plus certain parmi les hommes, non pas pour établir le contraire avec une certitude de laquelle seule il est ennemi, mais pour faire voir seulement que, les apperances étant égales de part

qu'ils font dans la sotte pensée qu'ils suivent le bien, il le fait par un autre principe, qui est que, les vraisemblances étant pareillement d'un et d'autre côté, l'exemple et la commodité sont les contrepoids qui l'entraînent. Id. h. . . . És máshol: «*Montaigne* est incomparable pour confondre l'orgueil de ceux qui, hors la foi, se piquent d'une véritable justice; pour désabuser ceux qui s'attachent à leurs opinions et qui croient trouver dans les sciences des vérités inébranlables, et pour convaincre la raison de son peu de lumière et de ses égarements . . . Et *Montaigne* est absolument pernicieux à ceux qui ont quelque pente à l'impiété et aux vices . . . » Id. h.

et d'autre, on ne sait où asseoir sa créance . . . Aussi il juge à l'aventure de toutes les actions des hommes et des points d'histoire, tantôt d'une manière, tantôt d'une autre, suivant librement sa première vue, et sans contraindre sa pensée sous les règles de la raison, qui n'a que de fausses mesures, ravi de montrer par son exemple les contrariétés d'un même esprit. Dans ce génie tout libre, il lui est entièrement égal de l'emporter ou non dans la dispute ; ayant toujours, par l'un ou l'autre exemple, un moyen de faire voir la faiblesse des opinions ; étant porté avec tant d'avantage dans ce doute universel, qu'il s'y fortifie également par son triomphe et par sa défaite.¹⁾

Semmi sem bizonyítja jobban, hogy *Montaigne* mennyire hatott a *Pascal* gondolkodására, mint azok a fejtegetések, melyekben *Pascal* az emberi elmét mindenképen megalázza és az elméleti vizsgálódásoknak és filozófiai elmélkedéseknek jelentőségét a lehető legkedvezőtlenebbül értékeli ; mint azon megjegyzések, melyekben a filozófiát általában, minden fentartás és restrictio nélkül, a legnagyobb kicsinyléssel itéli meg, jóllehet voltaképen mindig a *Descartes* rationalisticus elméletére koncentrálja a figyelmet.

Itt mindenekelőtt egy általán ismert mondása érdemel említést :

Nous n'estimons pas que toute la philosophie vaille une heure de peine.²⁾

Pascal a kéziratok revisiója alkalmával kitörülte ezt a mondatot. Úgy látszik, hogy utólag maga is visszariadt az eféle túlzástól.

De ama passus közvetlen szomszédságában olyan aphoristicus jegyzetek is fordulnak elő, melyekből a tervezett kritikai és polemikus fejtegetéseknek a tulajdonképeni vezérmotívuma világosan kivehető.

Ide tartoznak a tervezett fejezetek feladatát és irányzatát merőben aphoristikus módon, de világosan jelző jegyzetek :

a) *Écrire contre ceux qui approfondissent les sciences. Descartes* ; b) *Descartes inutile et incertain.³⁾*

¹⁾ *Entretien de Pascal avec M. de Saci* (v. *Pensées*, éd. Havet I. p. CXXVI).

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XXIV. 100 bis.

³⁾ *Pensées*, II. Art. XXIV. 100 ; 100 ter..

Ide tartozik az a paradoxon is, melyben szinte egy a *Montaigne* könyvében előforduló passusnak visszhangját ismerjük fel : *Se moquer de la philosophie, c'est vraiment philosopher.¹⁾*

E paradoxonhoz bizonyára az *Apologie de Raymond Sebond* következő részlete adta az impulsust :

Un ancien à qui on reprochoit qu'il faisoit profession de philosophie, de la quelle pourtant en son jugement il ne tenoit pas grand compte, répondit que cela c'estoit vrayment philosopher.²⁾

Könnyen meggyőződünk arról, hogy *Pascal*-nak az emberi ész teljes megalázásában, a philosophia kicsinylésében, a tudományos kutatás eredményeinek kedvezőtlen értékelésében az egész vonalon *Montaigne* adott példát. Teljesen elegendő, ha e végre néhány az *Apologie de Raymond de Sebonde*-ban foglalt elmélkedést veszünk szemügyre.

Igy minden kétséget eloszlatnak a következő részletek, melyeket — tekintettel a merőben sajátzerű fordulatokban és frappáns kifejezésekben bővelkedő előadásra is — az eredeti szövegben iktatunk ide.

Mindenekelőtt említésre méltó az az elmélkedés, melyben *Montaigne* a vallástalanság szelleme ellen fordul és az atheisták merész apodiktikus állításaival és állítólagos czáfolataival szemben azon legyőzhetetlen nehézségekre utal, melyekbe az emberi ész az abszolút bizonyosságra törekvésben ütközik és melyek az emberi ész tehetetlenségéről szomorú tanúságot tesznek.

«Le moyen que ie prens pour rabattre cette frénésie, et qui me semble le plus propre, c'est de froisser et fouler aux pieds l'orgueil et l'humaine fierté ; leur faire sentir l'inanité, la vanité et deneantise de l'homme ; leur arracher des poings les chestives armes de leur raison ; leur faire baisser la teste et mordre la terre sous l'auctorité et reverence de la maiesté divine. C'est à elle seule qu'appartient la science et sapience . . . Veoyons donc si l'homme a en sa puissance d'autres raisons plus fortes que celles de Sebond ; voire s'il est en luy d'arriver à aucune certitude par argument et par discours . . . Il faut . . . leur apprendre que pour convaincre la faiblesse de leur raison, il n'est besoing d'aller triant de rares exemples ; et qu'elle

¹⁾ *Pensées*, I. Art. VII. 34.

²⁾ *Essais*, I. L. II. ch. XII.

est si manque et si aveugle, qu'il n'y a nulle si claire facilité qui luy soit assez claire; que l'aysé et le malaysé luy sont un, que tous subiects egualement, et la nature en général desavoue sa iurisdiction et entremise.¹⁾

A következő elmélkedésben Montaigne a teljes lebecsülés és megalázás célzatával apostrofálja az emberi természetet; nevetségessé teszi az embert, a ki nyomorúságában és tehetetlenségében a legbüszkébb igényeket támasztja.

Considerons doncques pour cette heure l'homme seul, sans secours estrangier, armé seulement de ses armes, et despourveu de la grace et cognoissance divine, qui est tout son honneur, sa force et le fondement de son estre. Veoyons combien il a de tenue en ce bel equipage... Est-il possible de rien imaginer de si ridicule, que cette miserable et chestifve creature, qui n'est pas seulement maïstresse de soy, exposee aux offenses de toutes choses, se die maïstresse et emperiere de l'univers, duquel il n'est pas en sa puissance de cognoistre la moindre partie, tant s'en fault de la commander.²⁾

Ilyen felfogás mellett épen nem csodálatos, hogy Montaigne a következő reflexióban az emberi elme elméleti törekvéseinek eredményeit, az emberi ismereteknek rendszerét nagyjában és egészben véve a legnagyobb mértékben lebecsüli, a lehető legkedvezőtlenebb módon értékeli:

Si me fault il veoir enfin s'il est en la puissance de l'homme de trouver ce qu'il cherche, et si cette queste qu'il a employee depuis tant de siecles l'a enrichy de quelque nouvelle force et de quelque verité solide. Je croy qu'il me confessera, s'il parle en conscience que tout l'acquest qu'il a tiré d'une si longue poursuite, c'est d'avoir apprins à recognoistre sa faiblesse. L'ignorance qui estoit naturellement en nous, nous l'avons par longue estude, confirmee et averee. Il est advenu aux gents véritablement scavants ce qui advient aux espics de bled; ils vont s'eslevant, et haulsant la teste droicte et fiere, tant qu'ils sont vuides; mais quand ils sont pleins et grossis de grains en leur maturité, ils commencent à s'humilier et baisser les cornes; pareillemant les hommes ayant tout essayé, tout sondé, et n'ayant trouvé, en cet amas de science et provision de tant de

¹⁾ *Essais*, I. L. II. ch. XII.

²⁾ *Essais*, I. L. II. ch. XII.

choses diverses rien de massif et de ferme; et rien que vanité, ils ont renoncé à leur presumption et recogneu leur condition naturelle... Le plus sage homme qui feut oncques, quand on luy demanda ce qu'il sçavoit, respondit »Qu'il sçavoit cela, qu'il ne sçavoit rien«. Il verifioit ce qu'on dict, que la plus grand part de ce que nous sçavons est la moindre de celle que nous ignorons; c'est à dire, que ce mesme que nous pensons sçavoir, c'est une pièce, et bien petite, de nostre ignorance.¹⁾

Valóban teljesen szembeötlő a szerzőnek az emberi ész megalázására és az emberi tudás teljes lebecsülésére és devalvációjára irányuló törekvése. E tekintetben senki sem ment tovább a perigordí philosophusnál.

Ez a tendentia vezeti azon fejtegetésekben, melyekben a sokratesi tudatlanságot vagy a »tudós« tudatlanságot oly lelkesen dicsóiti.

Erre vonatkozik a következő megjegyzés is: *Il se peult dire, avecques apparence, qu'il y a ignorance abecedaire, qui va devant la science: une aultre doctorale qui vient aprez la science: ignorance que la science faict et engendre, tout ainsi comme elle desfaict et destruit la première.²⁾*

Végül említésreméltó az a reflexió is, melyben Montaigne azon bajokra utal, melyek abból következnek, hogy az emberek nem merik bevallani tudatlanságukat:

Il s'engendre beaucoup d'abus du monde, ou, pour le dire plus hardiment, tous les abus du monde s'engendrent de ce qu'on nous apprend à craindre de faire profession de notre ignorance, et que nous sommes tenus d'accepter tout ce que nous ne pouvons refuter.³⁾

Azon eszmét, mely mindezen elmélkedéseken mint egy vezérmotivum vonul át, a lehető legpraegnásabb módon a következő, szinte az *Apologie de Raymond de Sebonde*-ban olvasható megjegyzés fejezi ki:

La peste de l'homme, c'est l'opinion de sçavoir.⁴⁾

Ha a *Pensées* könyvét egyes, a Montaigne művében foglalt

¹⁾ *Essais*, I. L. II. ch. XII.

²⁾ *Essais*, L. I. ch. LIV. »Des vaines subtilitez.«

³⁾ *Essais*, Livre III. chap. XI.

⁴⁾ *Essais*, L. II. ch. XII.

fejtegetésekkel összevetjük, könnyen meggyőződünk arról is, hogy a *Pascal* elmékedései nemcsak az emberi ész megalázására, a philosophia és általában minden emberi tudás, minden tudomány devalvatiójára irányuló intenióban egyeznek meg a *Montaigne* skeptikus elmékedéseivel.

A tüzetesebb összehasonlító vizsgálat útján megállapítjuk azt is, hogy *Montaigne* a philosophia, a tudományos szellem, az emberi ész elméleti eszményei ellen irányuló küzdelemben épen úgy a hit jogát védi és érvényesíti, mint *Pascal*.

Már *Montaigne* is, ép úgy mint ezt később a tőle elszakadó és ellene küzdő tanítvány teszi, az emberi észnek ama sajátlagos, szenvedélyes vágya ellen küzd, mely a vallásos hittel ellentétbe hoz vagy legalább attól eltérít, a *libido sciendi* ellen. Már *Montaigne*-nél is találkozunk olyan felfogással, mely a skeptikus kritika tövises útján a hithez visszavezet.¹⁾

* * *

A *Pascal* skepticizmusa a felhozott analógiák ellenére egészben véve mégis lényegesen különbözik a *Montaigne* skeptikus

¹⁾ Erre *Pascal* maga is több ízben utal. Így p. o. a következő megjegyzésekben is: «... et c'est de là encore qu'il foudroyait plus vigoureusement l'impie de ceux qui osent assurer que Dieu n'est point. Il les trouvant particulièrement dans l'Apologie de Raymond de Sebondé; et les trouvant dépouillés volontairement de toute révélation et abandonnés à leurs lumières naturelles, toute foi mise à part, il les interroge de quelle autorité ils entreprennent de juger de cet Être souverain qui est infini par sa propre définition... Il leur demande sur quels principes ils s'appuient, il les presse de les montrer. Il examine tous ceux qu'ils peuvent produire et y pénètre si avant, par le talent où il excelle qu'il montre la vanité de tous ceux qui passent pour les plus éclairés et les plus fermes... Enfin il examine si profondément toutes les sciences et la géométrie, dont il montre l'incertitude dans les axiomes et dans les termes qu'elle ne définit point... C'est ainsi qu'il gourmande si fortement et si cruellement la raison dénuée de la foi, que, lui faisant douter si elle est raisonnable, et si les animaux le sont ou non, ou plus ou moins, il la fait descendre de l'excellence qu'elle s'est attribuée et la met par grâce en parallèle avec les bêtes; sans lui permettre de sortir de cet ordre jusqu'à ce qu'elle soit instruite par son Créateur même de son rang qu'elle ignore... » L. Entretien de Pascal avec M. de Saci. (*Pensées*, éd. Havet I.)

tikus szellemétől. Kiváltképen, ha a kétely pszichológiai következményeit és különösen erkölcsi hatásait vizsgáljuk, igen jelentős különbséget constatálunk.

Pascal nem alaptalanul minősíti *Montaigne*-t tiszta pyrrhonistának. A *Montaigne* skeptikus szelleme főleg a *Pyrrhon* tanának szellemében gyökerezik.¹⁾

Ámde — daczára ennek a belső kapcsolatnak — az *Essais* egyes fejezeteiben bizonyos cynikus *nonchalance* is uralkodik, mely helyenként határozottan a sophisták észjárására és tárgyalásmódjára emlékeztet.

A hangulatnak, a tárgyalás sajátos színezetének ez a hasonlósága még nem ösztönöz arra, hogy az *Essais* írójának skeptikus szellemét a sophisták subversiv, frivol és alapjában merőben nihilistikus szellemével azonosítsuk. Az ilyen azonosítással igazságtalanságot követnénk el a francia pyrrhonista ellen, a ki mint a modern pyrrhonizmusnak képviselője *par excellence* oly sok tekintetben a későbbi ókori skeptikusokra emlékeztet.

A francia pyrrhonistában az ókori pyrrhonizmusnak több jellemző vonását ismerjük fel; ilyenek: az emberi természet és különösen az emberi elme tökéletlenségeinek buzgó nyomozása; a philosophiai rendszerekben és elméletekben előforduló ellenmondások és a tudomány mindennemű hézagainak szigorú bírálata; a probabilizmus; az elméleti problémákra vonatkozó discussióban a semlegességre, a döntés felfüggesztésére, az ítélet reservatiójára való hajlandóság; a határozott vonakodás és irtózás mindentől, a mi a böles lelki egyensúlyát vagy az ataraxiát veszélyezteti; a pártatlanság és elfogulatlanság; az objectivitásra való törekvés és az ehhez fűződő közönbösség, sőt teljes impassibilitás.

Másfelől azonban azt a benyomást is nyerjük, hogy ama, többé-kevésbé kidomborodó vonásokhoz bizonyos *nonchalance* és könnyelmű *bonhomie* is járul, mely tényleg néha a sophisták cynikus modorára is emlékeztet és *Pascal*-ra egyenesen megbotránkoztató hatással volt.²⁾

¹⁾ V. ö. Entretien de Pascal avec M. de Saci. (*Pensées*, éd. Havet I.)

²⁾ «... la règle de son action étant en tout la commodité et la tranquillité. Il rejette donc bien loin cette vertu stoïque qu'on peint avec une mine sévère... La sienne est naïve, familière, plaisante, enjouée, et, pour

Hiszen már az ókori pyrrhonisták megrendíthetetlen közönbössége, teljes impassibilitása is bántja, sérti, fellázítja az ő rendkívül érzékeny, szerfelett impressionabilis lelkét.

Az a mosolygó *bonhomie*, melylyel *Montaigne* művében minden lépten-nyomon tanúságot tesz az emberi ész elméleti eszményei iránti érzéketlenségről és melylyel *Montaigne* azon ideálok becsének a devalvációját hirdeti, melyeket az emberi ész a philosophiai elmélkedésben és mindennemű tudományos kutatásokban megvalósítani igyekezett, a legnagyobb megdöbbenést és indignatiót kelti fel *Pascal* lelkében. Az a legsúlyosabb consequentiákat is könnyedén, bizonyos vidám könnyelműséggel levonó skeptikus szellem, mely elmélkedéseinek eredményeivel és önmagával mindig meg van elégedve, mely az igazság kutatását bánat és fájdalom nélkül ejti el, egyáltalában nem gyakorolhatott más hatást olyan szellemre, melyet még a skepticismus útján is állandóan gyötör az igazság és bizonyosság utáni vágyódás, az evidentiának ellenállhatatlan szükséglete.

Az a skeptikus szellem nem hathat másként olyan lélekre, mely a rationalista irány ellen folytatott küzdelem közepette, a tudományos szellem ellen irányuló harc hevében sem képes az igazság cultusát elejteni és a mely a skepticismus túlhajtásától a hit javait is félti.¹⁾

A *Montaigne* gondolatvilágának ez a hangulata szükségképen fellázította és megbotránkoztatta a nagy francia moralistát, a ki még akkor is, mikor az igazság eszményét, a bizonyosság követelményét szülő emberi elmének igényeit megsemmisíteni igyekszik, mikor az emberi észnek megalázásán és a philosophiai

ainsi dire, folâtre : elle suit ce qui la charme, et badine négligemment des accidens bons ou mauvais, couchée mollement dans le sein de l'oisiveté tranquille, d'où elle montre aux hommes, qui cherchent la félicité avec tant de peines, que c'est là seulement où elle repose, et que l'ignorance et l'incuriosité sont deux oreillers pour une tête bien faite, comme il dit lui-même. (L. *Entretien de Pascal avec M. de Saci*, l. c.)

¹⁾ *«Les défauts de Montaigne sont grands. Mots lascifs. Cela ne vaut rien, malgré Mlle de Gournay. Crédule (gens sans yeux). Ignorant (quadrature du cercle, monde plus grand)... Il inspire une nonchalance du salut sans crainte et sans repentir. Son livre n'étant pas fait pour porter à la pitié, il n'y était pas obligé : mais on est toujours obligé de n'en point détourner.»* L. *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 24.

elmélkedés, a tudományos kutatás összes eredményeinek devalvációján fáradozik, minden lépten-nyomon elárulja, épen keserves kifakadásaival, szenvedélyes túlzásaival elárulja, hogy amaz ideáloknak cultusa a fájdalmas küzdelem folytán mélyen megrendült kedélyében soha sem szünt meg teljesen és hogy a legkínosabb önsanyargatás közepette sem tud azoktól teljesen elszakadni.

Ez az, a mi a *Pascal* skepticismusát lényegesen megkülönbözteti az ókori skeptikusok szellemétől és a *Montaigne* skepticismusától.

Ez az, a mi a *Pascal* skepticismusát megkülönbözteti azon skeptikus elemektől és tendenciáktól is, melyekkel az utolsó századok empirista és kritikai philosophiájában, illetőleg a modern criticismus különböző elméleteiben találkozunk; a mi a *Pascal* skepticismusát megkülönbözteti az olyan, a gondolkozást inkább positivista irányba terelő skeptikus elmélkedésektől, a minőkkel pl. a *Hume* ismeretelméleti fejtegetéseiben, sőt itt-ott *Kant* ismeretelméletében is találkozunk.

Amaz alapjában inkább positivisticus irányzatú skepticismus, mely a modern ismeretelméletben utóbb is ismételve megnyilatkozik, teljesen kizár minden mélyebb és tartósabb érzelmi hatást. A modern tudományos szellem, melynek kiváló szóvivőinél ezt a tendenciát észleljük, teljesen ment a kételynek ama végzetes erkölcsi utóhatásától, mely a *Pascal* kedélyét a legmélyebben feldúlta és megrendítette.

V.

Már az előbbiekből is kitűnik, hogy az a lényeges különbség és az az éles ellentét, melyeket konstatálunk, midőn a *Pascal* gondolatvilágában megnyilatkozó skeptikus szellemet az ókori skepticismus¹⁾ és a modern skepticismus tanaiban és különösen a *Montaigne* elmélkedéseiben nyilvánuló szellemmel összehasonlítjuk, nem gyökereznek lényegileg a kételkedésnek

¹⁾ V. ö. *Brochard* : Les sceptiques grecs ; *Zeller* : Die Philosophie der Griechen. III. 1. u. 2.

tisztán philosophiai vagy elméleti motivumaiban. Az utóbbiak alapján legalább a teljesen kimerítő és meggyőző magyarázatot nem találjuk meg.

Az a mi a *Pascal* skepticismusának a maga sajátserű karakterét és színezetét adja és a szóban forgó ellentétet magyarázza, az a miben az ő pessimismusának forrását is felismerjük, az: a gondolatvilágának fejlődésében oly nagy szerepet játszó kételkedésnek az előbb említett pszichologiai hatása és különösen erkölcsi reakciója.

Midőn a *Pascal* philosophiai evolúcióját vizsgáljuk, mindenekelőtt azt konstatáljuk, hogy az ő skeptikus elmékedéseinek a legjelentékenyebb rugója és igazi kiindulópontja részben ugyanazok, melyeket a skepticismusnak más alakulataiban észlelünk.

A tendentia mindenütt azon ellentét kidomborítására irányul, mely az emberi ész metaphysikai és tudományos törekvéseinek, a metaphysikai szellem, illetve a tudományos szellem eszményének és azon nehézségeknek összevetése által keletkezik, melyekbe az emberi elme amaz eszmények megvalósítására való törekvésében ütközik.

Másfelől pedig az egész vonalon a philosophiai érdeklődésnek ugyanazon radikális átalakulását észleljük. Mindenütt azt észleljük, hogy az érdeklődés mindinkább elfordul a természet külső tényeitől, a physikai világ vagy a külvilág jelenségeitől és mindinkább a lelki és erkölcsi világ jelenségeire irányul. Csak hogy *Pascal*-nál az érdeklődés mindinkább az emberi ész legmagasabb elméleti és erkölcsi eszményeire összpontosul; sőt végelemzetben épen arra, a mi minden tapasztalásnak a körén kívül esik; azaz épen azon problémákra, melyek ama határokat merőben meghaladják, a legszorosabb értelemben vett metaphysikai problémákra és a vallás örök kérdéseire.

Az érdeklődésnek a jelzett megfordulása nem nyilvánul az egész vonalon mindezen tekintetekben és ugyanazon mértékben, de az általános tendentia nagyjában és egészben véve ugyanaz.

Voltaképen a kiinduló pont mindenütt ugyanaz; és könnyen megállapítható, hogy a legáltalánosabb jelentőségű elméleti eredmények nem mutatnak jelentős és lényeges ellentétet.

Merőben különböző eredményhez jutunk, ha a kételkedésnek pszichologiai hatásait, annak emotionális és különösen erkölcsi reakcióját vesszük szemügyre. Mihelyt a figyelmet erre irányítjuk, mihelyt a kedélyállapotot tekintjük, melyet a skeptikus elmékedésnek elméleti conclusiói előidéznek, azonnal a legnagyobb különbséget, sőt a legélesebb ellentétet is észleljük.

A skepticismus említett varietásainak képviselői a skeptikus elmékedések elméleti eredményeit úgy adják elő, mintha csak a külvilágnak valamely physikai tüneményét ismertetnék. Az emberi természetnek fogyatékeit, az érzékeknek és az értelemnek tökéletlenségeit, a természeti jelenségeket megállapító tudós kutatónak megrendíthetetlen nyugalmával és egykedvűséggel állítják előtérbe.

Midőn az emberi elmét megalázzák és minden emberi tudást és tudományt lebecsülnek; midőn azon elméleti consequentiákat levonják, melyek minden philosophiának és minden tudománynak esődjét jelentik; ez: majd a matematikus vagy a kísérletező természetvizsgáló megrendíthetetlen nyugalmával, indifferens hangulatában teszik; majd azon gondatlan bonhomióval, melyet a francia pyrrhonistában észlelünk; majd minden eszménynek ama frivol megvetésével, mely a sophisták tagadó, subversiv, nihilista szellemét jellemzi.

E magatartásnak és e hangulatnak a legélesebb ellentétét mutatja a *Pascal* kedélyvilága.

A *Pascal* skepticismusa a legnagyobb lelki küzdelmeknek okozója, a legmélyebb szenvedésnek forrása. Ő csak a legnagyobb küzdelmek közepett és a legfájdalmasabb ellenállás mellett vonja le amaz elméleti consequentiákat.¹⁾

¹⁾ Ezt a hangulati ellentétet különös tekintettel a *Montaigne* gondolkodásmódjára *Prévost-Paradol* is észrevette és jelezte a *Pascal*-ról szóló rövid tanulmányában. *«Il n'est pas le seul qui ait voulu nous éveiller sur la fragilité de nos attachements et sur la vanité de nos connaissances. Dans notre langue même, Montaigne avait avant lui raillé notre science, notre justice, nos occupations ambitieuses, notre vie affairée, notre haute opinion de nous-mêmes. Mais ce qu'il a fait en se jouant et sans dessein, Pascal, plus ému des arguments de Montaigne que Montaigne lui-même, l'a fait avec un tel accent de douleur et avec un tel désir de nous convaincre, que ses coups moins nombreux, mais plus perçants, nous vont tous au cœur.»* l. c., p. 132. s.

Midőn *Pascal* a kétely fascináló hatását a legmélyebben és a legfájdalmasabban érzi, minden erőnek megfeszítésével küzd annak destructiv hatása ellen.

Pascal még akkor is a kétségbeesés erélyével ragaszkodik a tudományos és philosophiai ideálhoz, mely első ifjúságának eszménye volt, mikor ezen ideálnak az összeomlását észleli.

Még a kételkedés ellenállhatatlanul pusztító hatása alatt is azon ideál felé vonzódik, mely az ifjú tudóst, a rationalista gondolkodót a *Port-Royal*-hoz vezető nagy megtérés előtt lelkesítette; még akkor is, mikor skeptikus elmékedéseinek útján azon eredményhez jut, hogy az ész teljességgel képtelen amaz ideál megvalósítására,

Egy szóval *Pascal* lelkének teljes erejéből küzd az ő gondolatvilágára is több oldalról ránehezülő kételkedésnek hatása ellen.¹⁾

A kételkedés az ő lelkében valóságos kínlódássá lesz, mert még akkor is ragaszkodik az ész magasztos eszményéhez, mikor már úgy látszik, hogy teljesen meghasonlott azzal.

Midőn a tudományos vizsgálódás és a philosophia hitelét aláásó kétely teljesen hatalmába ejtette a nagy moralista elméjét; midőn figyelmét teljességgel azon akadályokra koncentrálja, melyekbe az emberi ész a dolgok lényegének, eredetének, céljainak megismerésére irányuló törekvésében ütközik; midőn már teljes világosságban látja az érzékeknek és az értelemnek minden tökéletlenségét; — mindezen lehangoló tények ellenére még mindig izgatják és a lehetetlennek megkísérlésére ösztönzik a tudás utáni vágyódás és a hitnek szüksége egyaránt; még mindig izgatja és buzdítja az igazságra szomjazó léleknek elméleti szüksége.

Ő tudja, hogy semmi sem képes e szükségletet kielégíteni; és mégis mindig érzi azt. Azért az ő kételkedése mindinkább kínos szenvedéssé lesz.

Egyrészt az igazságnak és bizonyosságnak ama soha ki nem elégitett és mindig ellenállhatatlanul megújuló szüksége, kapcsolatban a legmélyebb vallási szükséglettel, a skepticismus kialakulása után is újra és újra feléled. Ez az az erő, mely a

¹⁾ V. ö. *Cousin*: Études sur Pascal.

pyrrhonismus végleges uralmát a *Pascal* gondolatvilágában megakadályozza.

Másrészt pedig azt észleljük, hogy a kétely a francia moralista elméjét még a végleges megtérés után is csábítja és ideig-óráig hatalmába keríti; tehát még akkor is, mikor úgy véli, hogy hozzáférhetetlen, a skepticismus subtilis érvei ellen és a *libido sciendi* ellen biztosított asylumot talált a hitben: abban a hitben, mely nem vitatkozik többé, mely nem lázad fel és nem kutat többé.

Valóban nem egyszer rendítették meg és dúlták fel az ő lelkét azok az ismételve említett recidivák; hol a kételkedés recidivái, hol azok a *«reprises de sciences»*, melyekről *Pascal* ismételve panaszkodott, még a *Port-Royal* asylumában folytatott contemplativ élet idejében is.

Gyakran találkozunk — úgy leveleiben mint a *Pensées* könyvében — különösen az utóbbi recidivákra utaló panaszokkal.

Ez az alapja annak a tragikus bonyodalomnak, mely csak életének a végével ér véget. Ez a forrása vagy legalább is a főforrása a *Pascal* pessimismusának, annak az alaposan pessimistikus és asketikus életfelfogásnak, melynek a legmeghatóbb és a legfenségebb kifejezését a *Pensées* könyvében találjuk és melyben egyes bírálók a *Pascal* philosophiájának igazi characteristicumát és lényegét látták.¹⁾

Egyfelől a kétely fascináló hatása, az irányító hatás, melyet a skepticismusnak bizonyos érvei a *Pascal* elméjére gyakoroltak; másfelől a tudósnak kiirthatatlan szüksége, a hívésnek szüksége és a kétely kínjaitól való megszabadulásnak forró vágya: ezek a jelzett nagy conflictusnak az elemei.

A *Pascal* philosophiájában is »antinomiák« szerepelnek, melyek később egy nagy német gondolkodó philosophiájában oly nagy szerepet visznek.

Midőn *Pascal* átlátja, hogy az emberi elme megoldást találni, az ellenmondásokat kiegyenlíteni, a dissonantiákat feloldani merőben képtelen; csaknem a végleges kétségbeesésig jut.

A legmélyebb meghasonlásnak, szüntelen és reménytelen küzdelemnek a küszöbén látjuk. De épen ez a belső szakadás,

¹⁾ V. ö. *F. Brunetière*: Études critiques. Quatrième série p. 151.

épen ez a kétségbeejtő küzdelem az, a mi az üdvösség útját megnyitja előtte.

Miután az emberi ész alkotásaiban és vívmányaiban, a philosophiában és az összes tudományokban nem talál semmit, a mi az igazság és bizonyosság égető és csillapíthatlan vágyát kielégíthetné, végül teljes elszántsággal a vallásos hit biztos várába menekül. Kínzott lelke asylumot talál a hitben, még pedig nem valamely *philosophiai credo*-ban vagy *theologia naturalis*-ban, hanem a vallásos élet gyakorlatához ragaszkodó hívők *positiv és intransigens* hitében; amaz abszolút, alázatos és mystikus hitben, mely okoskodás és vitatkozás nélkül követi az isteni igében jelölt utakat, mely nem tart igényt a kritika jogára, mely mindenkor kész az emberi értelem sajátlagos igényeit is feláldozni és ezen áldozatra nemcsak resignatióval, hanem büszkeséggel is vállalkozik.

VI.

Ismételve utaltak arra, hogy a nagy fordulatot a nagy francia moralista philosophiai fejlődésében *Port-Royal* vagy a jansenismus valláserkölesi eszmeköre okozta, hogy a *Port-Royal* eszmeköre vezette a fiatal tudóst az üdvösség útjára.¹⁾

És valóban, ha a megtérés közvetlen okának és az első impulsusoknak megjelölése forog szóban, a *Port-Royal*-ból kiinduló eszmeáram jelentőségének ilyen méltatása teljesen kifogástalan. Ha az a kérdés merül fel, hogy ama skeptikus eszmék miként nyerhettek befolyást a szorosán tudományos kutatások által, matematikai és physikai kérdések által teljesen igénybe vett és a rationalistikus szellem hatása alatt álló fiatal tudósra; figyelmünk természetesen elsősorban azon egyenes és közvetlen hatásra irányul, melyet a *jansenista* eszmék keltettek és azon sajátzerű lelki állapotra, melyet a jansenista tanok, nevezetesen a kegyelem hatására vonatkozó tanok idéztek elő.²⁾

¹⁾ V. ö. *Sainte-Beuve*: *Port-Royal*, T. II, III; *Paul Albert*: *La littérature française au dix-septième siècle*, p. 159—199; *F. Brunetière*, *Études critiques*, IV, l. c.

²⁾ »*Pascal, c'est le dernier mot du jansénisme. En lui est ramassé, condensé tout ce que la doctrine a de grand, de noble, de violent et d'in-*

E tekintetből a *Pascal* minden tudomány és minden philosophia hitelét megtámadó skepticismusának a kialakulását és irodalmi megnyilatkozását, philosophiai fejlődésének a skeptikus fázisát közvetlenül azon impulsusokkal hozhatjuk kapcsolatba, melyeket ama valláserkölesi eszmék és tanok az ő gondolatvilágának adtak.¹⁾

Bármilyen jelentőséget tulajdonítanak egyébként ama mysteriosus tannak, mely a *Pascal* kedélyét rövid életének végeig szüntelenül áthatja és megrendíti; bármily jelentőséget tulajdonítanak az ezen tan diadalának biztosítására irányuló intencionnak, mely a keresztény vallás apológiájában lépten-nyomon felismerhető; — azok az elmélkedések, melyekben *Pascal* kiméletlen támadást intéz minden ellen, a miért első ifjúkorában lelkesedett, és melyekben végül a rationalisticus szellem és a modern tudományos szellem befolyásától megszabadul, azt mutatják, hogy a jansenismus valláserkölesi eszméi *Pascalt* tényleg mindenek előtt minden tudomány és philosophia irányában skeptikussá teszik, azaz skeptikussá teszik az emberi ész legmagasabb elméleti aspiratiói irányában.

Úgy látjuk, hogy a jansenista eszmekör a fiatal rationalista tudóst valójában a skepticismuson keresztül vezeti a hithez.

Az a skepticismus pedig, melyet amaz eszmék hatása közvetlenül előidéz, *Pascal*-t pessimistává teszi; — és épen az így keletkező pessimismus készíti őt arra, hogy a hit biztos kikötőjébe meneküljön; mert ez a pessimismus mindenek előtt a kétségbeesésig viszi őt; és e teljes kétségbeesésben csak egy mentő kínálkozik: a hit.

Teljes jogosultsággal utaltak ama rendkívüli jelentőségre, melyet épen az *isteni kegyelem* hatásának a mysteriuma és a *praedestinatio* félelmetes tana a *Pascal* philosophiai fejlődésében nyertek.

Az utóbbi doctrina valójában mélyen megrendítő hatással volt *Pascal* kedélyvilágára és arra készítette őt, hogy életé-

sondable. En la voyant telle, les solitaires de Port-Royal qui déchifraient et ordonnaient les fragments du livre interrompu, furent épouvantés. Ils reprirent cœur pour mutiler l'œuvre, se mutilant eux-mêmes. L. P. Albert, id. h.

¹⁾ V. ö. *Cousin*: *Études sur Pascal*, p. 82.

nek utolsó részét teljesen a »belső ember átalakításának« (la réforme de l'homme intérieur) szentelje; arra ösztönözte, hogy az évek egész sorát az örök igazságokra, a vallási és erkölcsi problémákra irányuló meditációban töltsse.

Annak a mysteriosus doctrinának ezen megrendítő hatása nem szenved kétséget.

Ámde, ha ez a doctrina döntő jelentőségű impulsusokat adott a Pascal erjedő gondolatvilágának is; ezt főleg azon kételemek okozták, melyeket a fiatal tudós gondolkodó elméjében előidézett. Midőn ez a félelmetes tan az életének czéljára és végső rendeltetésére vonatkozó kételyeket keltette fel és lelkét a legkínosabb bizonytalanság áramába sodorta; egyúttal alaposan megingatta a tudósnak szép és büszke bizalmát, az önmagába és a tudományos vizsgálódás bizonyosságába helyezett szilárd és fenséges bizalmát; és így egyúttal mindinkább az általános kételkedés karjaiba vetette.

Az ifjú rationalista tudós, a kibén mindenekelőtt az örök üdvösség útjának felfedezése tekintetében támadnak nyugtalanító kételyek, nemsokára kételkedni fog mindenben, a mit mindez ideig bizonyosnak tartott.

A kétely mindinkább meghódítja, mindinkább teljesen áthatja az ő lelkét, egész gondolatvilágát, és arra serkenti, hogy mondjon le minden az emberi ész alkotta és nem a vallásos hit eszmekörében gyökerező ideálnak a megvalósításáról; hogy mondjon le a philosophiai megismerés, a tudományos igazság és bizonyosság elméleti eszményeiről, az öntevékenységen alapuló erkölcsi tökéletesedés és a boldogság eszményeiről egyaránt.

Midőn a jansenismus olyan eszményt mutat Pascal-nak, mely az emberi ész alkotta elméleti eszményekért teljes kárpótlast nyújt; midőn érdeklődését merőben különböző, lényegileg vallás-erkölcsi eszményekre tereli át; teljesen megrendíti a kutató munkásságban gyönyörködő tudósnak önbizalmát és bizalmát az emberi ész törekvései s művei iránt; és így azon skeptikus gondolkodásnak a varázskörébe sodorja őt, mely a philosophiai elmélkedés és a tudományos kutatás feladatait, eszközeit s eredményeit lebecsüli.

De ama vallási és erkölcsi eszméknek a befolyása, melyek Pascalt arra késztetik, hogy mindenben kételkedjék, a mit eddig

biztosnak tartott és a mi az ő életének értéket adott, nem biztosítja az ő részére azt az ataraxiát, melyhez az ókori és a modern pyrrhonisták jutottak, vagy a stoikus bölesnek apathikus kedély-állapotát.¹⁾

Pascal mindenképpen értékesíteni igyekszik a skepticismusnak mindennemű érveit, melyek a philosophiai álláspontokat és tudományos meggyőződéseket alaposan megingatják és az emberi ész évszázados műveinek értékét végtelenül leszállítják vagy illusoriussá teszik,

Mindamellett ő — mint láttuk — a nagy skeptikus válság közepette is képtelen az ifjúkorának philosophiai és tudományos eszményeitől egyszer-mindenkorra teljesen elszakadni.

Hiába mond le ünnepélyesen az észnek amaz elméleti eszményeiről; hiába intézi a legszenvedélyesebb támadásokat minden ellen, a mit ifjúságában, a nagy megtérés napja előtt, drága kincsnek tekintett; szívének mélyében még tovább él a ragaszkodás az eldobott kincsekhez.

Mert a kötelékek, melyek őt amaz eszményekhez kötik, nem csupán egyszer s mindenkorra megczáfolható és devalválható elméleti okoskodásokban foglaltatnak. Az ő felette érzékeny, entusiastikus, gyakran mély és szenvedélyes érzelmeknek a hatása alatt álló lelkét más, sokkal erősebb kötelékek fűzik amaz ideálokhoz.

Az a ragaszkodás nem tisztán elméleti motívumokban, hanem a kedély mélyében működő rugókban is gyökerezik; s így minden, a végleges elszakadásra irányuló erélyes kísérlet a legnagyobb fájdalmat kelti.

Igy lesz a Pascal philosophiai fejlődésének a skeptikus fordulata és skeptikus fázisa ama nagy tragikus konfliktusnak az

¹⁾ A tragikus bonyodalomnak ezen ismétlődő fluctuációira utal *Préface-Paradol* találó megjegyzése: »Mais ce qu'on voit de sa vie et surtout ce qu'il nous montre, de lui-même toutes les fois qu'il décrit avec un accent si personnel et si vrai la nature de l'homme, permet de penser que la paix de l'esprit lui a été presque toujours étrangère, et que la foi même, à laquelle il s'attachait par un acte de volonté dans lequel on sent l'effort, était le plus souvent impuissante à calmer les troubles de son cœur.« Id. m., p. 95. — És máshol: »Il veut, dit-il, les tirer d'un mal dont il a souffert lui-même, mais l'effort qu'il fait pour les en tirer, laisse voir qu'il n'en est pas guéri.« Id. m., p. 90.

oka, melynek a fájdalmasan küzdő moralista az által akar véget vetni, hogy a hitben keres menedéket és az isteni békét keresi, mely fenségesebb minden emberi észnél.

Ámde a fájdalmas küzdelem lépten-nyomon megújul; a tragikus válság a végleges megtérés után sem ér véget.

Mi vezethet ki a reménytelen küzdelmeknek ezen örvényéből?

Pascal csak egy kivezető utat lát. Ez az emberi észnek teljes *abdicationja*, csődjének ünnepélyes és végleges kijelentése.

És *Pascal* nem habozik az emberi elmére ezt a végső áldozatot rákényszeríteni. Nemesak a tudás gögjét, hanem a tudás vágyát és szükségletét is ki kell irtani. Egy *adæquat* szóval le nem fordítható kifejezésbe foglalja ezt a postulatumot: *abêtir*.

Erre utal egy gyakran idézett, felette jellemző elmélkedésben, melyben arról panaszkodik, hogy jobbára igazán hinni is képtelenek vagyunk.

Mais apprenez au moins votre impuissance à croire, puisque la raison vous y porte, et que néanmoins vous ne le pouvez; travaillez donc, non pas à vous convaincre par l'argumentation des preuves de Dieu, mais par la diminution de vos passions. Vous voulez aller à la foi, et vous n'en savez pas le chemin; vous voulez vous guérir de l'infidélité, et vous en demandez le remède. Apprenez de ceux, qui ont été liés comme vous, et qui parient maintenant tout leur bien; ce sont gens qui savent ce chemin que vous voudriez suivre, et guéris d'un mal dont vous voulez guérir. Suivez la manière par où ils ont commencé. C'est en faisant tout comme s'ils croyaient, en prenant de l'eau bénite, en faisant dire des messes, etc.; naturellement même cela vous fera croire et vous abêtira.¹⁾

Ezen egyetlen nyilatkozatból is eléggé világosan kitűnik, hogy valójában nem csekélyebb dolog forog szóban, mint az emberi észnek teljes, feltétlen, végleges *abdicationja*; azaz a tudásra, tudományos bizonyosságra igényt tartó emberi elme csődjének és evvel a tudomány csődjének ünnepélyes kimondása.

Ámde még ezentul is gyakran megesik, hogy a szent jogaitól és tekintélyétől megfosztott ész felmondja az engedelmességet és a fegyelmet, hogy fellázad, hogy a kétely és a kritika jogát újból arrogálja magának és hogy ezt kiterjeszti a hit biro-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. X. 1.

dalmára is. Megesik, hogy — jóllehet *Pascal* elvileg valóságos agnosticizmus álláspontjára helyezkedik — kivételképen hajlandónak látszik, a bírálat és vizsgálódás jogát a vallási kérdések körében is érvényesíteni.

Egy szóval, az ész igényeinek és jogainak végleges feláldozását felajánló és követelő livó pillanatilag újból a kételkedés áramába jut és a kétely kínjait szenvedni át.

Küzködő és kínlódó lelkében ismétlődnek a skepticizmusnak és a racionalizmusnak recidívái; és ez utóbbiakkal kapcsolatban az említett *reprises de science*, melyek a tragikus *conflictust* megújítják s megörökítik és a nehéz küzdelemben keservesen megszerzett egyensúlyt megingatják.

Az asketikus szellemű vallásos élet közepette is, még a mysticizmus légkörében is, megújul a nagy válság; még ama legsúlyosabb áldozatok után is, melyek a tartós belső békének biztosításával kecsegtettek.

A *Pascal* gondolatvilágának átalakulását megindító belső meghasonlás ismétlődik; a kétségbeejtő kínlódás folytatása fenyeget; a lassan hegedő sebek újtól megnyílnak. A pessimizmus újból feléled és pillanatilag csaknem újra meghódítja a nagy moralista lelkét, a ki végül újra a hitben talál menedéket.¹⁾

¹⁾ Ezt a tragikus bonyodalmat és a jelzett fájdalmas peripetiákat jellemzi — a költői szabadság jogával élve — *Jules Lemaitre* a következő költeményében:

Pascal.

*«Tu voyais sous tes pas un gouffre se creuser
Qu'élargissaient sans fin le doute et l'ironie,
Et penché sur cette ombre en ta longue insomnie,
Tu sentais un frisson mortel te traverser.
A l'abîme vorace, alors, sans balancer,
Tu jetas ton grand cœur brisé, ta chair punie;
Tu jetas ta raison, ta gloire et ton génie,
Et la douceur de vivre et l'orgueil de penser.
Ayant de tes débris comblé le précipice,
Ivre de ton sublime et sanglant sacrifice,
Tu plantas une croix sur ce vaste tombeau.
Mais sous l'entassement des ruines vivantes,
L'abîme se rouvrait, et pleine d'épouvantes,
La croix du Rédempteur tremblait comme un roseau.»*

(*J. Lemaitre*: Les médaillons. 1881)

Az ó kínlódó lelke voltaképen csak tartósabb fegyverszünetnek az élvezetéhez jut, de nem éri el az állandó békét és a végleges gyógyulást. A kétely tragédiája valójában csak a sokat szenvedő fiatal gondolkodónak életével ér véget.

Ez okból a *Pensées* könyve egészen más benyomásokat kelt mint valamely bölcséleti ethikai rendszer vagy a *Maximes et réflexions* irodalmának valamely terméke.

A szenvedélynek, az enthusiasmusnak, a mély fájdalomnak és a kétségbeesésnek tiszta accentusai által ezen elmélkedések egy fenséges, megható és megrendítő tragikus poéma részeivé lesznek.

A *Pascal* műve valójában ilyen tragikus alkotás; nemcsak egy magas szárnyalású emberi léleknek tragédiája, hanem egyzersmind az emberi észnek nagy tragédiája is.

A *Pensées* könyvének minden lapja visszatükrözi a nagy moralista lelki állapotát, lelkének nagy bonyodalmat s küzdelmeit; jóllehet a mű minden lapja bizonyítja, hogy a szerző egyáltalán nem az ő személyére, az ő egyéni sorsára, fejlődésére, küzdelmeire szándékozik irányítani a figyelmet, hanem ellenkezőleg az embernek nagyságára és nyomorúságára, az emberi ész aspiratióira, ezeknek akadályaira és az ember üdvözülésének a feltételeire igyekszik koncentrálni minden érdeklődést.

Ilyen, a maga nemében páratlan és egyetlen szellemi alkotással szemben könnyen felmerülhet az a kérdés: mivel hasonlíthatnók össze azt a lelki állapotot, melyet az e csodálatos könyvben foglalt skeptikus és pessimistikus elmélkedések tükröznek?

Úgy látszik, hogy e megható jelenségnek az analogonát nem a philosophia és a tudományos elméletek történetében, hanem a magas költészet alkotásainak körében kell keresnünk.

Az a lelki állapot, az a tragikus küzdelem, mely a *Pensées* könyvének elmélkedéseiben tükröződik, talán leginkább a *Faust* lelki állapotához és tragikus válságához hasonlítható, mint a ki átfutotta az emberi gondolkodás, a philosophia és a tudományos kutatás minden birodalmát és végül azon eredményhez jut, hogy az emberi elme teljességgel képtelen minden létezőnek a lényegét, eredetét és célját megismerni; hogy a tudásnak az az eszménye, melyet az emberi ész, a philosophiai gondolkodás és a tudományos

kutatás különböző köreiből, megvalósítani igyekszik, merőben megvalósíthatatlan.

A *Pensées* könyvének skeptikus és pessimistikus elmélkedéseiben is a *Faust* lelki állapota tükröződik; az emberi elmét csábító csalódásokból kijózanodó, minden illúziótól megfosztott, az emberi ész minden erőlködésének hiábavalóságát átlátó *Faust* kétségbeesése, mint a ki a nagy kijózanodás után mindenben kételkedik és minden philosophiának és tudománynak a csődjét hirdeti.

A *Faust* tragikus conflictusát észleljük itt is, mint a ki szinte felfedezi az emberi természetnek »minden tehetetlenségét« (*toutes nos impuissances*) és a kit ez a felfedezés a kétségbeesésig visz.

»Und sehe, dass wir nichts wissen können.
Das will mir schier das Herz verbrennen.«

* * *

Valóban, a *Pascal* skepticismusa, mely nem az ő gondolatvilágának uralkodó elve, hanem csak egyik eleme, csak egyik epizódikus tényezője az ő philosophiai fejlődésének, merőben *sui generis* jelenség az eszmék történetében. Ez a skepticismus igen nagyon különbözik a skepticismus mindennemű variétásaitól, melyekkel a philosophiai gondolkodás történetében találkozunk.¹⁾

Ez a skepticismus annak a pessimismusként a forrása, mely minden illúciónak és minden reménynek a gyökereit kiirtja, a mely minden ideált megsemmisít és a mely végső eredményben az emberi ész, az emberi tudás, minden philosophia és minden tudomány, sőt az egész emberi élet tartalmának teljes devalvatiójához vezet.

Ez a skepticismus mindenesetre a főoka annak a pessimismusként, a mely *Pascalt* arra készteti, hogy abba a mentő karba kapaszkodjék, melyet *Port-Royal* nyújt a pessimismus áramában

¹⁾ Alighanem ez is egyik oka annak a sajátos jelenségnek, hogy egyes írók oly határozottan tagadják a *Pascal* kérdéses elmélkedéseinek skeptikus irányzatát és a nagy moralistát semmi áron sem engedik a skepticismussal kapcsolatba hozni.

elmerülő felé, és hogy a pessimismus örvényéből a vallás biztos várába meneküljön.

A *Pascal* skepticismusa a *tragikus skepticismus*.

Rationalismus, skepticismus és pessimismus az egyik oldalon; mysticismus és ascetismus a másik oldalon: ezek a nagy francia moralista kalvária-útjának állomásai, philosophiai fejlődésének főbb fázisai.

A *Pensées* könyvének figyelmes vizsgálata ezen fejlődési mozzanatoknak a felfedezéséhez is vezet.

III. RÉSZ.

A PESSIMISMUS PASCAL GONDOLATVILÁGÁBAN

elmerülő felé, és hogy a pessimismus örvényéből a vallás biztos várába meneküljön.

A *Pascal* skepticizmusa a *tragikus skepticismus*.

Rationalismus, skepticismus és pessimismus az egyik oldalon ; mysticismus és ascetismus a másik oldalon : ezek a nagy francia moralista kalvária-útjának állomásai, philosophiai fejlődésének főbb fázisai.

A *Pensées* könyvének figyelmes vizsgálata ezen fejlődési mozzanatoknak a felfedezéséhez is vezet.

III. RÉSZ.

A PESSIMISMUS PASCAL GONDOLATVILÁGÁBAN

Míg Pascal skepticismusa a XIX. század irodalmában többé-kevésbé subtilis controversiák tárgya volt, gondolkodásának a pessimistikus irányzatát csaknem teljes egyértelműséggel ismerték el és hangsúlyozták.¹⁾

Ez az irányzat a nagyon különböző problémákat fejtegető elmélkedéseiben valóban minden lépten-nyomon szembe ötlük. De a francia moralista gondolatvilágának mélyebbreható philosophiai jellemzése tekintetéből különös figyelmet érdemel és tüzetesebb tárgyalást igényel az a körülmény, hogy a *Pensées* könyvében jóformán a pessimismusnak minden fajával, csaknem minden árnyalatával találkozunk.

Igy e csodálatos könyvben mindenk előtt annak a pessimisticus felfogásnak a megnyilatkozására akadunk, melyet az általános nyelvhasználatban és az irodalomban rendszerint a »pessimismus« névvel jelölnek; azaz arra a felfogásra, mely az emberi élet gyönyöreinek és fájdalmainak »mérlegét« állítja fel és ennek alapján azon lesújtó conclusióhoz jut: hogy nincs e világon igazi boldogság; hogy a tökéletes jólét vagy a boldogság eszménye puszta ábránd, csalékony chimaera; hogy az az eszmény merőben megvalósíthatatlan, sőt hogy egyáltalában nem érdemes ezt az életet átélni, mert merőben lehetetlen megmenekülni a szenvedésektől és esalódásoktól, az unalomtól és a megsemmisüléstől.²⁾

¹⁾ Pascal gondolatvilágának ezt az oldalát és annak kapcsolatát a nagy francia moralista vallás-erkölcsi életfelfogásával Brunetière nagy vonásokban jellemzi egyik előbb említett tanulmányában. L. *Études critiques*. IV. série.

²⁾ L. Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. (ed. O. Hendel, Halle a. d. S.) II. Bd. *Ergänzungen zum vierten Buch*, Kap. 46. *Von der Nichtigkeit und den Leiden des Lebens*. p. 593. »Ehe man so

Ámde a *Pensées* könyvében arra a felfogásra is akadunk, melyet az újabb philosophiai nyelvhasználatban rendszerint *ethikai* vagy erkölcsi pessimismusnak neveznek; azaz arra a gondolkodásmódra, mely az emberi természetnek minden erkölcsi hibáját és tökéletlenségét a legélesebb világosságba helyezi, mely minden lépten-nyomon azon hibákra koncentrálja a figyelmet, melyek az emberi észben kialakuló erkölcsi eszmények megvalósítását lehetetlenné teszik. Szóval arra a felfogásra is akadunk, mely szerint az ember teljességgel képtelen a maga erejéből az erkölcsi tökéletesség magaslatát megközelíteni, sőt mindig a gonosz felé hajlik.

zuversichtlich ausspricht, dass das Leben ein wünschenswerthes oder dankenswerthes Gut sei, vergleiche man einmal gelassen die Summe der nur irgend möglichen Freuden, welche ein Mensch in seinem Leben genießen kann, mit der Summe der nur irgend möglichen Leiden, die ihn in seinem Leben treffen können. Ich glaube, die Bilanz wird nicht schwer zu ziehen sein. Im Grunde aber ist es ganz überflüssig zu streiten, ob des Guten oder des Übels mehr auf der Welt sei: denn schon das blosse Dasein des Übels entscheidet die Sache, da dasselbe nie durch das daneben oder danach vorhandene Gute getilgt, mithin auch nicht ausgeglichen werden kann... Wenn daher des Übels auch hundertmal weniger auf der Welt wäre, als der Fall ist, so wäre dennoch das blosse Dasein desselben hinreichend, eine Wahrheit zu begründen, welche sich auf verschiedene Weise, wiewohl immer nur etwas indirekt ausdrücken lässt, nämlich, dass wir über das Dasein der Welt uns nicht zu freuen, vielmehr zu betrüben haben; — dass ihr Nichtsein ihrem Dasein vorzuziehen wäre; — dass sie etwas ist, das im Grunde nicht sein sollte; u. s. f.» — Ibid. »Ganz in Übereinstimmung mit der von mir bewiesenen Wahrheit, sagt auch der von Natur und Glück so begünstigte Voltaire: Le bonheur n'est qu'un rêve, et la douleur est réelle... Ibid. p. 591: »Das Leben mit seinen stündlichen, täglichen, wöchentlichen und jährlichen kleinen, grösseren und grossen Widerwärtigkeiten, mit seinen getäuschten Hoffnungen und seinen alle Berechnung vereitelnden Unfällen, trägt so deutlich das Gepräge von etwas, das uns verleidet werden soll, dass es schwer zu begreifen ist, wie man dies hat verkennen können und sich überreden lassen, es sei da, um dankbar genossen zu werden, und der Mensch, um glücklich zu sein. Stellt doch vielmehr jene fortwährende Täuschung und Enttäuschung wie auch die durchgängige Beschaffenheit des Lebens sich dar, als darauf abgesehen und berechnet, die Überzeugung in uns zu erwecken, dass gar nichts unseres Strebens, Treibens und Ringens wert sei, dass alle Güter nichtig seien, die Welt an allen Enden bankerott, und das Leben ein Geschäft, das nicht die Kosten deckt... V. ö. Kap. 46. p. 590, 592, 595, 596; cf. Bd. I. Viertes Buch. § 57, § 58 és egyebütt.

Végül pedig *Pascal* gondolatvilágában minden lépten-nyomon avval a felfogással is találkozunk, melyet *ismeretelméleti* vagy *logikai* pessimismusnak nevezhetünk. Hiszen a *Pensées* könyvének skeptikus elmékedései a legkülönbözőbb fordulatokban hirdetik azt a vígasztalan tant: hogy mi az igazság elérésére is képtelenek vagyunk; hogy az emberi elme merőben képtelen az igazság, a bizonyosság, az objectív és kétségbevonhatatlan tudás eszményeit megvalósítani, melyeket pedig önmaga alkotott magának és melyeknek a megvalósításán ezredéves munkában fáradozott.

Semmi sem jellemzi jobban a rationalisticus gondolkodásmód befolyását a *Pascal* philosophiai gondolatvilágára, mint az a szerep, melyet az utóbbi pessimistikus felfogás az ő fejlődésének a későbbi phasisaiban visz és az a mély megrendülés, melyet a *Pascal* kedélyében előidézt.

Valóban, a nagy szellemi válság idejében semmi sem foglalkoztatja tartósabban a francia moralista tudatát, mint skeptikus elmékedéseinek az utóbbi lesújtó pessimistikus conclusiója. Midőn átlátja, hogy az emberi ész legfőbb elméleti igényeinek, legmagasabb philosophiai eszményének a megvalósítása lehetetlen, a legmélyebb pessimismussal itéli meg az emberi természetet, sőt az egész emberi életet.

Epen ebből a belátásból fakad a *Pascal* pessimismusának legbőségesebb, legkimeríthetlenebb forrása. Az ő szemében semmi sem igazolja jobban az emberi élet és az emberi természet pessimistikus felfogását, mint annak az átlátása, hogy az emberi elme épen azoknak a problémáknak a megoldására teljesen képtelen, melyekhez az emberi ész és az emberi kedély legjelentősebb érdekei fűződnek.

I.

A szó szokásos, voltaképen az általános nyelvhasználatban élő értelemben vett pessimismus megnyilatkozását észleljük a *Pensées* könyvének azon elmékedéseiben, melyekben a szerző az emberi kedély általános szükségleteinek s igényeinek és a boldogság nagy akadályainak megfigyelése alapján az emberi élet pessimistikus conceptiójához jut.

Ezen elmélkedésekben akadunk a pessimistikus gondolkodásnak legrégebb és legelterjedtebb hajtására; arra, melyet *érzelmi* vagy *emotionalis* pessimismusnak is nevezhetünk.

Itt különösen a civilizált társadalmi állapotban élő emberek helyzetének, szükségleteinek, vágyainak, igényeinek és átlagos létfeltételeinek szemlélete vezeti *Pascalt* az emberi élet pessimistikus értékeléséhez.

Ámbár a francia moralista nem használja a legújabb idők philosophiai irodalmának sajátos fordulatait, hasonlatait és kifejezéseit: a dolog lényegében ő is megkísérli az emberi élet *érzelmi mérlegének*, a gyönyör- és fájdalom-érzelmek mérlegének a megállapítását.

A legkülönbözőbb forrásokból fakadó szenvedések végtelen változatosságának, a fájdalmas érzelmek rengeteg tömegének szemlélete, az életörömök rövidségének, a gyönyörérzelmek aránylagos ritkaságának, mulékonyságának, egyenlőtlen elosztásának megfigyelése őt is első sorban az *érzelmi* értékelés lejtője felé viszi. Ámde *Pascal* végelemzében nem ezen, többnyire minden érdeklődést absorbeáló *érzelmi* mérlegnek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget; és ennek a lezárásával a mélyebb vizsgálatot igénylő és érdemlő főproblémát nem tartja elintézettnak.

A dolog *lényegét* egyébiránt abban a kérdésben találja: ha vajjon az emberi természetben találunk-e olyan sajátságokat, melyek az emberi szenvedés tömegét ellensúlyozzák és a fájdalom számtalan forrásával szemben is lehetővé teszik a boldogság eszményének megvalósítását; vagy pedig ellenkezőleg olyan rugókat, olyan erőket észlelünk-e az emberi természetben, melyek minden földi boldogságot lehetetlenné tesznek?

Pascal is első sorban erre a kérdésre koncentrálja az érdeklődést.

Igy az *élet értékének a problémáját* *Pascal* is, a *Pensées* könyvének egyes fejezeteiben, egyrésztől azon szempontból fogja fel, melyből azt az általános emberi életfelfogás voltaképpen mindenkor és a legelterjedtebb philosophiai életfelfogás is régi idők-től fogva tekintette.¹⁾

¹⁾ *Giacomo Leopardi* is, a kinek műveiben *Schopenhauer* a jelzett probléma legalaposabb és legkimerítőbb fejtegetését találja és a kit ennél-

E szempontból az élet értékére vonatkozó elmélkedések körében voltaképpen csak az a kérdés: ha vajjon az általános emberi felfogásban az élet végcéljának tekintett boldogság ez életben

fogva ő is méltán a pessimistius világnézet tipikus képviselői közé sorol, szinte ezen szempontból fejtegeti a jelzett problémát; nevezetesen azon költeményeiben, melyekben az életnek valóban vigasztalan pessimistius conceptiójából eredő elkeseredéssel aposztrofálja a természetet. Így p. o.:

«*Mai non veder la luce
Era, credo, il miglior...*»

*Madre temuta e pianta
Dal nascer già dell' animal famiglia,
Natura, illaudabil meraviglia,
Che per uccider partorisce e nutre,
Se danno è del mortale,
Immaturo perir, come il consenti
In quei capi innocenti?
Se ben, perchè funesta,
Perchè sovra ogni male,
A chi si parte, a chi rimane in vita,
Inconsolabil fai tal dipartita?
Misera ovunque miri,
Misera onde si volga, ove ricorra,
Questa sensibil prole,
Piacqueti che delusa
Fosse ancor dalla vita
La speme giovanil; piena d'affanni
L'onda degli anni; ai mali unico schermo
La morte; e questa inevitabil segno,
Questa, immutata legge
Ponesti all' uman corso. Ah! perchè dopo
Le travagliose strade, almen la meta
Nonci prescriver lieta?...»
(Sopra un basso rilievo antico sepolcrale.)*

Hasonló módon aposztrofálja *Leopardi* a természet irgalmatlanságát a következőkben is:

«*O natura cortese,
Son questi i doni tuoi,
Questi i diletti sono
Che tu porgi ai mortali. Uscir di pena
E diletto fra noi.*»

egyáltalán megvalósítható-e; és ha meg nem valósítható, milyen okok tesznek minden földi boldogságot lehetetlenné, milyen akadályok teszik az embert a boldogságra képtelenné?

Ezen kérdésnek a fejtegetésében és megoldásában mutatkozik a *Pascal* művében is a pessimizmusnak legrégebb és legismertebb alakulata.

A megoldáshoz *Pascal* sokoldalú morálpszichológiai megfigyelések útján jut. Ezeknek az eredményeit összegezi és értékési a kérdéses elméletekben.

* * *

A morálpszichológiai vizsgálódás alapján *Pascal* mindenk előtt megállapítja, miszerint az emberi élet pessimisticus értékelésének egyik alapja, mert az emberi boldogságnak egyik nagy akadálya az a csillapíthatatlan nyugtalanság és elégedetlenség, mely abból ered, hogy mi emberek általában képtelenek vagyunk érdeklődésünket arra koncentrálni és avval beérni, a mivel valóban rendelkezünk, a mi — bármily rövid ideig — valóban a miénk. És ez a jelen, az óra, a pillanat.¹⁾

*Pene tu spargi a larga mano; il duolo
Spontaneo sorge; e di piacer quel tanto
Che per mostro e miracolo talvolta
Nasce d'affanno, è gran guadagno. Umano
Prole cara agli eterni! assai felice
Se respirar ti lice
D'alcun dolor; beata
Se te d'ogni dolor morte risana.»
(La quiete dopo la tempesta.)*

¹⁾ Jóllehet *Schopenhauer* az emberi boldogtalanságnak e sajátos forrását nem vizsgálja oly mélyreható módon és nem világítja meg oly tüzetesen; mégis a jelen jelentőségét, a jelen megbecsülésének és odaadó érdeklődéssel való átélésének a jelentőségét a pessimisticus életfelfogás és világnézet szempontjából hasonló értelemben méltatja. L. *Die Welt als Wille und Vorstellung* I. Viertes Buch. §. 54. »Vor allem aber müssen wir deutlich erkennen, dass die Form der Erscheinung des Willens, also die Form des Lebens oder der Realität, eigentlich nur die Gegenwart ist, nicht Zukunft noch Vergangenheit; diese sind nur im Begriff... Die Gegenwart allein ist die Form alles Lebens, ist aber auch sein sicherer Besitz...« P. 301. »... wie dem Willen das Leben, seine eigene Erscheinung gewiss ist.

Pascal figyelmét az emberi természetnek különböző sajátosságaira irányítja, melyek az embert *in statu naturae lapsae* és kiváltképpen az elmélkedő hajlamú embert elkerülhetetlenül boldogtalanná teszik, melyek az élet javait és bajait mérlegelő emberi gondolkodást az érzelmi és hangulati pessimizmus áramába sodorják. Ő úgy látja, hogy ez a philosophok körén kívül és egyes elméletektől függetlenül is kialakuló életfelfogás kiváltképpen amaz állandó elégedetlenségből s nyugtalanságból táplálkozik, mely az emberek érdeklődését mindenütt és mindenképpen a *multa* és a *jövőre* irányítja és diametrális ellentétbe hoz a régi gyakorlati életbölcsestől egyik elvével, mely a *Carpe diem* jelszóban nyert költői kifejezést.

Minden vágyunk és törekvésünk a boldogságra irányul, de a boldogságot soha sem érjük el e földön, mert mi voltaképpen mindig csak a múltban és a jövőben élünk és elmulasztjuk vagy elhanyagoljuk azt, a mi valóban a miénk, a *jelen*. Mi sohasem tekintjük a *jelen* önczélnek. A *jövő* minden törekvésben a mi igazi célunk.

A *jelen* mindig csak mint a bizonytalan *jövő* eszközét becsüljük; és ha figyelmünket ideig-óráig eltérítjük a *jövőtől*, gondolataink az elveszett múltba kalandoznak át. E tapasztalatra utalva mondja *Pascal*, hogy mi voltaképpen sohasem élünk, hanem mindig csak reméljük, hogy élni fogunk; hogy mi mindig és mindenütt készülünk egy *jövendőbeli* boldogságra és épen ezért sohasem vagyunk boldogok.

A régi idők gyakorlati életbölcsege hiába figyelmeztetett arra, hogy a *jelen* az egyedül biztos és bizonyos és hogy csak a *jelen* élvezete abszolút értelemben jó. Az emberi természet képtelen az egyetlen biztos és bizonyos jónak megragadására és átélésére. Azért sehol és sohasem boldog az ember.

so ist es auch die Gegenwart, die einzige Form des wirklichen Lebens.» p. 303. V. ö. Ergänzungen zum vierten Buch. Kap. 45. »Wirklich ist das Leben jeder Thierspecies, die Jahrtausende ihrer Existenz hindurch, gewissermassen einem einzigen Augenblick gleich, denn es ist blosses Bewusstsein der Gegenwart, ohne das der Vergangenheit und der Zukunft, mithin des Todes... Vergangenheit und Zukunft kommen allein beim Menschen und zwar bloss im Begriff dazu.« — Ebből ered, *Schopenhauer* felfogása értelmében is, az ember nagyobb szenvedő képességének és boldogtalanságának egyik forrása.

Jóllehet számtalan ember hajhászsa az élvezeteket és gyakran becsebb javakat feláldoz a pillanati gyönyörnek, az emberek általában képtelenek érdeklődésüket tudatosan a jelenre koncentrálni és mindazt megragadni és átélni, a mit a jelen nyújt; képtelenek a jelennel beérni. Képzeletük majd a múltba, majd a jövőbe kalandoz, és ebből ered az a csillapíthatatlan nyugtalanság, mely egymagában is lehetlenné teszi a kedélynek teljesen kielégítő állapotát, a boldogságot.

Tekintettel az emberi természetnek ezen általános tendenciájára, *Pascal* lehetlenné tartja, az emberi élet optimistius conceptiójához jutni. Már ez okból sem teszi magáévá azt a tant, mely az élet abszolút értékségét és jóságát hirdeti.

Az érzelmi vagy hangulati pessimismusknak ezen motívumát *Pascal* igen nyomatékos módon fejti ki a következő megjegyzésekben:

*Nous ne nous tenons jamais au présent. Nous anticipons l'avenir comme trop lent à venir, comme pour hâter son cours; ou nous rappelons le passé, pour l'arrêter comme trop prompt; si imprudents, que nous errons dans les temps qui ne sont pas nôtres, et ne pensons point au seul qui nous appartient; et si vains que nous songeons à celui qui n'est plus rien, et échappons sans réflexion le seul qui subsiste. Que chacun examine ses pensées, il les trouvera toutes occupées au passé et à l'avenir. Nous ne pensons presque point au présent. Le présent n'est jamais notre fin: le passé et le présent sont nos moyens, le seul avenir est notre fin. Ainsi nous ne vivons jamais, mais nous espérons de vivre; et nous disposant toujours à être heureux, il est inévitable que nous ne le soyons jamais.*¹⁾

A legbensőbb kapcsolatban ama csillapíthatatlan nyugtalansággal, mely az ember érdeklődését a jelentől eltéríti, egy sajátzerű szükséglet alakul ki az ember lelkében, mely majd mint a foglalkozás szükséglete, majd mint a szórakozás szükséglete irányítja az emberek cselekvéseit.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. Article III. 5.

Pascal főleg a *divertissement* és *divertir* (illetve *se divertir*) kifejezéseket használja. Voltaképen arra a tényre akar utalni, hogy az emberek mindig és mindenütt a figyelem eltérítésének szükségét érzik, melyet hol tervszerű, célirányos foglalkozással, hol szórakozással elégítenek ki.

Arról van szó, hogy az embernek állandóan foglalkozásra és szórakozásra van szüksége a végre, hogy a figyelmét elterelje önmagától, saját lelki állapotától, bajaitól és hibáitól.

Az ember lelki életének az a sajátzerű tendenciája forog szóban, melynél fogva az ember mindenképen rajta van, hogy a figyelmet a saját belső életétől elterelje; melynél fogva az ember mindig hajlandó ezerféle dologgal foglalkozni, ezerféle dologra figyelni, csak önmagára nem. Az a tendencia forog szóban, melynél fogva az ember valósággal irtózik az egyedülléttől, a magánytól, a meditációtól, saját tudatának, kedélyének a megfigyelésétől, saját szívének és lelkiismeretének a vizsgálatától; az a sajátzerű tendencia, melynél fogva úgyszólván az önmagával való együttléttől vagy szembesítéstől irtózik és mintegy az önmagától való megszabadulásra vágyódik.

Az emberek mindenütt boldogtalanok, mert nemesak a szegények és nélkülözők, hanem a szükséges anyagi javakkal rendelkezők is mindennemű vállalkozásokon törik a fejüket és mindennemű foglalkozásokat keresnek, csak hogy valamiképen állandóan eltereljék a figyelmüket; mert a figyelemnek önmagukra, saját állapotukra, mindennemű bajukra, mindennemű foglalkozásukra, gyöngeségükre, tökéletlenségükre való koncentrációja a legrövidebb idő alatt kiállhatatlanná válik.

Azért halmozzák el az embereket gyermekkoruktól fogva mindennemű gondokkal s érdekekkel, mindennemű foglalkozásokkal. Azért gondoskodnak arról, hogy a vállalt kötelesek és foglalkozások minden félbeszakítása alkalmával mindenféle szórakozással töltsék el az időt. Hiszen semmi sem volna kiállhatatlanabb, irtózosabb, mintha kénytelenek volnának önmagukra, saját bajukra és foglalkozásaikra koncentrálni a figyelmet és önmagukkal foglalkozni.

Erre utal *Pascal* azon elmékedésekben, melyeket a *Pensées* kéziratában a *Divertissement* című fejezetben foglalt össze.

E fejezetben megemlékezik ama sokféle gondokról és feladatokról, melyekkel e végre az embereket megterhelik.

*On charge les hommes, dès l'enfance, du soin de leur honneur, de leur bien, de leurs amis, et encore du bien, de l'honneur de leurs amis. On les accable d'affaires, de l'apprentissage des langues et d'exercices, et on leur fait entendre qu'ils ne sauraient être heureux sans que leur santé, leur honneur, leur fortune et celle de leurs amis soient en bon état, et qu'une seule chose qui manque les rendrait malheureux. Ainsi on leur donne des charges et des affaires qui les font tracasser dès la pointe du jour. Voilà direz-vous, une étrange manière de les rendre malheureux ! Que pourrait-on faire de mieux pour les rendre malheureux ? Comment ! ce qu'on pourrait faire ? Il ne faudrait que leur ôter ces soins ; car alors ils se verraient, ils penseraient à ce qu'ils sont, d'où ils viennent, où ils sont ; et ainsi on ne peut trop les occuper et les détourner ; et c'est pourquoi après leur avoir tant préparé d'affaires, s'ils ont quelque temps de relâche, on leur conseille de l'employer à se divertir, à jouer, et à s'occuper toujours tout entiers. (Que le coeur de l'homme est creux et plein d'ordure !)*¹⁾

Ez elmékedés egymagában is elegendő tanúságot tesz arról, hogy Pascal gondolatvilágában semmi sem támogatja jobban az emberi életnek pessimisticus conceptióját, mint az a tény, hogy képtelenek vagyunk saját bajainkat és az emberi természet mindennemű gyöngeségét és gyarlóságát szemlélni.

Mihelyt ugyanis a figyelmet a mi saját tökéletlen és nyomorult állapotunkra koncentráljuk, kétségbeesés fogja el lelkünket. Azért folyamodunk mindenféle eszközökhöz, azért ragadunk meg minden kínálkozó foglalkozást vagy szórakozást, csak hogy figyelmünket valamiképen eltérítsük, csak hogy elkerülhessük a magányos önmegfigyelést.

Erre utalnak a következő megjegyzések is :

...j'ai découvert que tout le malheur des hommes vient d'une seule chose, qui est de ne savoir pas demeurer en repos dans une chambre. Un homme qui a assez de bien pour vivre, s'il savait demeurer chez soi avec plaisir, n'en sortirait pas pour aller sur la mer ou au siège d'une place . . . et on ne recherche les conversations et les divertissements des jeux que parce qu'on ne peut

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. IV. 1.

*demeurer chez soi avec plaisir. Mais quand j'ai pensé de plus près, et que, après avoir trouvé la cause de tous nos malheurs, j'ai voulu en découvrir la raison, j'ai trouvé qu'il y en a une bien effective, qui consiste dans le malheur naturel de notre condition faible et mortelle, et si misérable, que rien ne peut nous consoler, lorsque nous y pensons de près.*¹⁾

Pascal úgy látja, hogy ezzel függ össze az a lázas nyugtalanság, melylyel önmagunktól szabadulni igyekszünk, mely minden törekvésünket kifelé irányítja, mely majd gyakorlati célokra irányuló fáradozásra, hasznos munkára, majd játszó időtöltésre, szórakozásra ösztönöz. Azért igyekszünk minden időnkét mindenféle módon, bármiképen elfoglalni, kitölteni, hogy a saját *En*-ünkre, saját állapotunkra, lelki világunkra irányuló meditatio részére egyáltalán ne maradjon a kellő idő és nyugalom.

A pessimisticus életfelfogásnak ezen sajátos motivumát világítja meg Pascal azon észrevételekben is, melyekben a későbbi időben a *sport* fogalma alá foglalt szórakoztató foglalkozásoknak pszichologiai magyarázatát igen érdekes módon megkísérli. Ez észrevételekben megállapítja, hogy e foglalkozásoknak a döntő jelentőségű motivuma, legerősebb pszichologiai rugója, nem a közvetlenül elérhető gyakorlati célban vagy eredményben található, hanem a szórakoztató foglalkozásban kifejtett tevékenységben és ügyességben magában, azaz a munkában, az erőfogyasztásban, a célirányosan felhasznált energiában ; míg e motivum mellett a tulajdonképeni gyakorlati cél vagy érdek, a közvetlenül elért gyakorlati eredmény csak alárendelt jelentőséggel bír.

E motivum azért bír oly döntő jelentőséggel, mert, ép úgy mint a merőben gyakorlati célokra vagy érdekekre irányuló munka, hathatósan megakadályozza az embert abban, hogy figyelmét saját állapotára, saját lelki világára irányozza és ezzel megakadályozza egy irtózatossá, kiállhatatlan lelki állapotnak a kifejlődését vagy legalább tartós uralmát.

E motivumnak a horderejét jellemzi Pascal a többé-kevésbé fáradságos és veszélyes vállalkozásoknak, egyes szórakoztató fog-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. IV. 2.

lalkozásoknak, egyes játékoknak a vonzerejét magyarázó fejtegetésekben, melyekből csak a következő aperçut emeljük ki:

De là vient que le jeu et la conversation des femmes, la guerre, les grands emplois sont si recherchés. Ce n'est pas qu'il y ait en effet du bonheur, ni qu'on s'imagine que la vraie béatitude soit d'avoir l'argent qu'on peut gagner au jeu, ou dans le lièvre qu'on court. On n'en voudrait pas s'il était offert. Ce n'est pas cet usage mol et paisible, et qui nous laisse penser à notre malheureuse condition, qu'on recherche, ni les dangers de la guerre, ni la peine des emplois, mais c'est le tracas, qui nous détourne d'y penser et nous divertit. (Raison pourquoi on aime mieux la chasse que la prise.)¹⁾

De a szóban forgó alapgondolat kiváltképen a következő reflexióban jut meglepően praegnans kifejezésre, melyben Pascal a jelzett motivumnak még a legmagasabb rendű szellemi munkásság körében is a legnagyobb jelentőséget és horderőt tulajdonítja. E reflexióban már az a felfogás nyilatkozik meg, mely később Lessing egyik híres mondásában nyert költői kifejezést.

Rien ne nous plaît que le combat, mais non pas la victoire. On aime à voir les combats des animaux, non le vainqueur acharné sur le vaincu. Que voulait-on voir, sinon la fin de la victoire? Et dès qu'elle arrive, on en est soulé. Ainsi dans le jeu, ainsi dans la recherche de la vérité. On aime à voir dans les disputes le combat des opinions; mais de contempler la vérité trouvée, point du tout. Pour la faire remarquer avec plaisir, il faut la faire voir naître de la dispute. De même, dans les passions, il y a du plaisir à voir deux contraires se heurter; mais quand l'une est maîtresse, ce n'est plus que brutalité. Nous ne cherchons jamais les choses, mais la recherche des choses...²⁾

De Pascal a morálspsychologiai vizsgálódás útján figyelmünket arra a körülményre is irányítja, hogy amaz ellenállhatlan ösztönnel szemben, mely érdeklődésünket és törekvésünket szüntelenül kifelé irányítja, mely állandóan foglalkozásra, majd munkára, majd szórakozásra késztet, lelki életünkben egy merőben különböző hajlam is működik, melynek hatása alatt az igazi jólét, a boldogság lényeges kellékét a kedély egyensúlyállapotá-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. Id. b.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VI. 31.

ban, a lelki nyugalomban keressük. Amaz ösztön és e hajlam mindig megújuló collisiója pedig azt eredményezi, hogy folytonos mozgás és izgalom útján, sohasem szünetelő foglalkozás, munka és szórakozás útján, azaz állandó küzdelemben, elégedetlenségben, fájdalmas nyugtalanságban törekedjünk a lelki nyugalom és egyensúly elérésére.

Ils ont un instinct secret qui les porte à chercher le divertissement ou l'occupation au dehors, qui vient du ressentiment de leurs misères continuelles; et ils ont un autre instinct secret, qui reste de la grandeur de notre première nature, qui leur fait connaître que la bonheur n'est en effet que dans le repos, et non pas dans le tumulte; et de ces deux instincts contraires, il se forme en eux un projet confus, qui se cache à leur vue dans le fond le leur âme, qui les porte à tendre au repos par l'agitation, et à se figurer toujours que la satisfaction qu'ils n'ont point leur arrivera, si, en surmontant quelques difficultés qu'ils envisagent, ils peuvent s'ouvrir par là la porte au repos.¹⁾

Igaz, hogy az emberi kedély az élet folytonos mozgása és nyugtalansága közepette a nyugalmat áhítozza; de az ellentétes irányban működő rúgók hatása alatt egy sajtászerű illusio keletkezik s így az a cél az ember képzeletében úgy jelentkezik, mintha épen a munka és a szórakozás nyugtalansága volna a célhoz vezető eszköz. E nyugtalanság pedig valójában azért nem szünetelhet, mert a képzetvilágunk állandó elemeivel kapcsolatos, hatalmas érzelmek az éber életet szüntelen mozgássá teszik, mert úgy a pillanat bajainak és szükségleteinek közvetlen nyomása, mint a jövőben fenyegető bajoknak képzelete minden lépten-nyomon izgatja, nyugtalanítja, mozgásba hozza az embert, fáradságos munkára vagy szórakoztató foglalkozásra serkenti és a tudatos életben sohasem tűri a megállást.

Mihelyt ugyanis megállunk, hol jelen bajainknak s hiányainknak szemlélete, hol a jövő láthatárán fenyegető bajoknak képzelete a szenvedés forrásává lesz; a figyelemnek önmagunkra irányítása tudatosá teszi minden bajunkat; és az így keletkező kiállhatatlan kedélyállapot ellenállhatlan kényszerrel arra késztet, hogy lázas nyugtalansággal folytatott munkában vagy szóra-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. IV. 2.,

kozásban figyelmünket önmagunktól és lelkünk minden nyomorúságától eltereljük. És mindazok, a kik szeretnek, mindenkor minden lehetőet megtesznek, hogy figyelmünket az élet sok nyomorúságától eltereljék.

De még azon esetre is, ha az ilyen megállás idejében, a nyugalmas contemplatio óráiban, a földi boldogságnak egyik nagy és elháríthatatlan akadálya, a fájdalom, ideig-óráig szünetel, az ember nem élvezheti a nyugalmat zavartalanul, a tökéletes jólétet nem érheti el, az áhítozott földi boldogság birtokába nem juthat; mert elkerülhetetlenül megfakad az emberi boldogtalanságnak és nyomorúságnak egy másik forrása: az *unalom*.

Ez pedig nem csupán afféle esetleges mozzanata az emberi életnek vagy sajátlagos életviszonyoknak eredménye, hanem az emberi természet általános tulajdonságainak folyománya, lelki életünknek lényeges tényezője, végzetes öröksége; olyan általános emberi baj, melyet mindenképen ellensúlyozni, mely ellen mindenképen védekezni mindnyájan iparkodunk. Ha eltekin-tünk a mély szenvedés, az intenzív fájdalom pillanataitól, az életkedv ezen hatalmas megrontója ellen csak a lázas nyugtalansággal folytatott foglalkozás nyújt védelmet. Csak a munka és a szórakozás szakadatlanul ismétlődő váltakozásában találunk menedéket, mely ezen irgalmatlan ellenségtől megóv.

Erre a végzetes helyzetre utal *Pascal* a következő elmélkedésben is:

Ainsi s'écoule toute la vie. — On cherche le repos en combattant quelques obstacles; et, si on les a surmontés, le repos devient insupportable. Car, ou l'on pense aux misères qu'on a, ou à celles qui nous menacent. Et quand on se verrait même assez à l'abri de toutes parts, l'ennui, de son autorité privée, ne laisserait pas de sortir au fond du coeur, ou il a des racines naturelles, et de remplir l'esprit de son venin. . . Ainsi l'homme est si malheureux qu'il s'ennuierait même sans aucune cause d'ennui, par l'état propre de sa complexion; et il est si vain, qu'étant plein de mille causes essentielles d'ennui, la moindre chose, comme un billard et une balle qu'il pousse, suffisent pour le divertir.¹⁾

Valóban semmi sem jellemzi jobban a *Pascal* érzelmi és

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet I. Art. IV. 2.

hangulati pessimismusát, semmi sem hozza őt közelebbi kapcsolatba a legújabb idők pessimistikus gondolkodásával, mint az a nagy szerep, melyet ő a boldogság és boldogtalanság feltételeinek mérlegelésénél épen az *unalomnak* tulajdonít; mint az a tény, hogy ő az *unalomban* találja meg az emberi élet ama mozzanatainak egyikét, melyek a földi boldogság eszményének megvalósítását lehetetlenné teszik.

Mint a modern pessimismusnak nevezetes szóvivői a legújabb kor költészetében és bölcséletében egyaránt, *Pascal* is úgy látja, hogy a *szenvedés* és az *unalom* a Scylla és Charybdis, melyek között az ember hajója az élet tengerén vergődik,¹⁾ melyek

¹⁾ V. ö. Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. I. Viertes Buch. (Bejahung und Verneinung des Willens. § 57.) *«Die unaufhörlichen Bemühungen, das Leiden zu verbannen, leisten nichts weiter, als dass es seine Gestalt verändert. Diese ist ursprünglich Mangel, Not, Sorge um die Erhaltung des Lebens. Ist es, was sehr schwer hält, gegückt, den Schmerz in dieser Gestalt zu verdrängen, so stellt er sogleich sich in tausend andern ein, abwechselnd nach Alter und Umständen, als Geschlechtstrieb, leidenschaftliche Liebe, Eifersucht, Neid, Hass, Angst, Ehrgeiz, Geldgeiz, Krankheit u. s. w., u. s. w. Kann er endlich in keiner andern Gestalt Eingang finden, so kommt er im traurigen, grauen Gewand des Überdrusses und der Langeweile, gegen welche dann mancherlei versucht wird. Gelingt es endlich, diese zu verscheuchen, so wird es schwerlich geschehen, ohne dabei den Schmerz in einer der vorigen Gestalten wieder einzulassen und so den Tanz von vorne zu beginnen; denn zwischen Schmerz und Langerweile wird jedes Menschenleben hin und her geworfen.»* Cf. *ibid.* *«... endlich ist ebenso die Regsamkeit unseres Geistes eine fortwährend zurückgeschobene Langeweile. . . Die Basis alles Wollens aber ist Bedürftigkeit, Mangel, also Schmerz, dem er (der Mensch) folglich schon ursprünglich und durch sein Wesen anheim fällt. Fehlt es ihm hingegen an Objecten des Wollens, indem die zu leichte Befriedigung sie wieder wegnimmt, so befällt ihn furchtbare Leere und Langeweile, d. h. sein Wesen und sein Dasein selbst wird ihm zur unerträglichen Last. Sein Leben schwingt also gleich einem Pendel, hin und her, zwischen dem Schmerz und der Langeweile, welche in der Tat dessen letzte Bestandteile sind.»* (p. 337.) *«Der Wunsch ist seiner Natur nach Schmerz; die Erreichung gebiert schnell Sättigung; der Besitz nimmt den Reiz weg; unter einer neuen Gestalt stellt sich der Wunsch, das Bedürfnis wieder ein, wo nicht, so folgt Öde, Leere, Langeweile, gegen welche der Kampf ebenso qualend ist, wie gegen die Not.»* (p. 339.) Cf. § 58. *«So sehr nun aber auch grosse und kleine Plagen jedes Menschenleben füllen und in steter Unruhe und Bewegung erhalten, so vermögen sie doch nicht die Unzulänglichkeit des Lebens zur Erfüllung des Geistes, das Leere und*

az embernek boldogságra törekvését illusoriussá teszik, melyek elől az ember minduntalan fárasztó munkába és értéktelen vagy épenséggel ártalmas szórakozásokba menekül és melyektől valójában — bármire vállalkozzék és bárhol keressen menedéket — soha és sehol sem menekülhet meg.¹⁾

A fájdalom és az unalom ezen együttes uralkodása az emberi életben is megakadályozza az embert abban, hogy önmagát, tudatát, lelki életét megfigyelje, vizsgálja és azt alaposan megismerni igyekezzék. Lelki életének e két nagy hatalma kényszeríti arra, hogy a munka és a szórakozás lázas nyugtalanságában közeledjék a halál felé. Ebben látja *Pascal* is az élet pessimisticus felfogásának egyik alapmotívumát.²⁾

Schale des Daseins zu verdecken oder die Langeweile auszuschliessen, die immer bereit ist jede Pause zu füllen, welche die Sorge lässt. (p. 348 f.); és egyebütt.

¹⁾ Ezt a végzetes helyzetet a pessimismus újabb történetében különösen *Leopardi* is ilyképen jellemzi.

... a lui dal labbra
 Mai non si parte il riso, ah! ma nel petto,
 Nell' imo petto, grave, salda, immota
 Come colonna adamantina, siede
 Noia immortale incontro a cui non puote
 Vigor di giovinezza, e non la crolla
 Dolce parola di rosato labbro.
 E non lo sguardo tenero, tremante,
 Di due nere pupille, il caro sguardo,
 La più degna del ciel cosa mortale.
 Altri, quasi a fuggir volto la trista
 Umana sorte, in cangiar terre e climi
 L'età spendendo, e mari e poggi errando,
 Tutto l'orbe trascorre, ogni confine
 Degli spazi che all' uom, negl' infiniti
 Campi del tutto, la natura aperse,
 Peregrinando aggiunge. Ah! ah! s'asside
 Su l'alte prue la negra cura, e sotto
 Ogni clima, ogni ciel, si chiama indarno
 Felicità; vive tristezza e regna.

(Al conte Carlo Pepoli.)

²⁾ Hasonló módon stigmatizálja *Giacomo Leopardi* is a fájdalmnak és unalomnak ezen végzetes váltógazdaságát, mely az életet egészében üressé és értéktelenné, a mindenkor és mindenütt hajhászott boldog-

A *Pensées* könyvének azon elmékedései, melyekben *Pascal* az unalmat mint minden földi boldogságnak egyik főakadályát jellemzi és az unalomnak megmételvező hatását megvilágítja, a pessimisticus világnézet irodalmának legérdekesebb termékei közé tartoznak.

Különös figyelmet érdemelnek azok, a pessimisticus gondolkodásnak egy másik sphaerájába átvetető emlékedések, melyekben *Pascal* az unalom kínos hatásának és az unalomtól való irtózásnak végső erkölcsi következményeire utal.

Az unalom ugyanis közvetve romboló hatást gyakorol az erkölcsi életben, az örök czélokra irányuló emberi törekvés terén is; mert épen az unalom hatása, illetve az e hatástól való irtózás az, a mi az embereket leginkább visszatartja az önvizsgálattól, a mi figyelmüket leggyakrabban eltereli saját állapotuktól, lelki életüktől, midőn nem csak minden érdeklődést kifelé irányuló tevékenységre, hanem mindenremű üres és értéktelen szórakozásra is serkenti őket.

A saját bajainak, saját nyomorúságának a szemlélete elől és az unalom elől mindig a munkába vagy — a munkamentes időben — a szórakozás varázskörébe menekülő ember pedig előbb-utóbb elveszti önmagát; teljesen megfelelkezik maga-

ságot lehetetlenné teszi; így többek közt a következő, az ő intransigens pessimismusát a legélesebb és a legmeghatóbb accentusokkal kifejező költeményben is:

«Or poserai sempre,
 Stanco mio cor...

 Posa per sempre. Assai
 Palpitasti. Non val cosa nessuna
 I moti tuoi, nè di sospiri è degna
 La terra. Amaro e noia
 La vita, altro mai nulla; e fango è il mondo.
 T'acqueta omai. Dispera
 L'ultima volta. Al gener nostro il fato
 Non donò che il morir. Omai disprezza
 Te, la natura, il brutto
 Poder che, ascoso, a comun danno impera.
 E l'infinita vanità del tutto.»

»A sè stesso.«

sabb rendeltetéséről, végső erkölcsi céljairól, és a legfőbb javak kockáztatásával végzi pályafutását.

Erre utal *Pascal* következő reflexiója is, mely a kéziratban a *Misère* címet viseli.

La seule chose qui nous console de nos misères est le divertissement, et cependant c'est la plus grande de nos misères. Car c'est cela qui nous empêche principalement de songer à nous, et qui nous fait perdre insensiblement. Sans cela, nous serions dans l'ennui, et cet ennui nous pousserait à chercher un moyen plus solide d'en sortir. Mais le divertissement nous amuse, et nous fait arriver insensiblement à la mort.¹⁾

Épen az a körülmény jellemzi leginkább az ember boldogtalan helyzetét, hogy mindenütt és mindenkor szükségét érzi annak, hogy figyelmét kifelé irányítsa, önmagától elterelje. Erre szolgál a legfáradságosabb és a legkomolyabb munka; de erre szolgál a legléhább szórakozás is. Hiszen a figyelemnek amaz elterelése, elszóródása minden szórakozásnak (*divertissement, divertir*) az értelmében foglaltatik.

Épen azért a szórakozás állandó szükséglete a leghátrányosabb hatással van az erkölcsi életre és az igazi boldogság előfeltételeinek megvalósítására. Már az a tény is, hogy ezen szükségletnek a kényszerét érezzük, boldogtalanságunknak egyik tanújele.

In omnibus requiem quaesivi. Si notre condition était véritablement heureuse il ne nous faudrait pas divertir d'y penser pour nous rendre heureux.²⁾

De az, a mi leginkább és leggyakrabban a szórakozás áramába visz, épen az *unalom* réme. Ez a *Pascal* sajátlagos pessimisticus életfelfogásában még nagyobb szerepet visz, mint a fájdalom.

Midőn a francia moralista az ember nyomorúságos helyzetét nagy vonásokban jellemzi, az említett nyugtalansággal kapcsolatban az unalmat is előtérbe állítja.

Condition de l'homme: inconstance, ennui, inquiétude.³⁾

E nyomorúságos helyzetet ideig-óráig mindennemű illúziók

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. IV. 4.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VI. 22.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VI. 43.

enyhítik és tűrhetővé teszik. Így a figyelem eltereléséhez, a szórakozáshoz az az illúzió fűződik, hogy azok a bajok is eltűnnek, melyek az embert boldogtalaná teszik. Erre utal többek közt a következő finom észrevétel is:

Les hommes n'ayant pu guérir la mort, la misère, l'ignorance, ils se sont avisés, pour se rendre heureux, de ne point y penser.¹⁾

Azon elmékedésekből, melyekben *Pascal* az emberi élet érzelmi értékelését megkísérli és a minden emberi törekvés, küzdelem és fáradozás általános céljának tartott boldogság problémáját, a boldogság lehetőségének és feltételeinek kérdését fejtegeti, az a végső consequentia bontakozik ki, hogy a természetes létfeltételek az embert általában a boldogság elérésére képtelenné és így az emberi életet nagyjában és egészben véve boldogtalaná teszik.²⁾

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. IV. 5.

²⁾ Ezen elmékedésekből ismételve az a vígasztalan hangulat, az a mély melancholia áramlik, melynek legmeghatóbb, legközvetlenebb kifejezését a modern pessimismus irodalmában *Leopardi* egyes elmékedő költeményeiben találjuk; p. o.:

«Nasce l'uomo a fatica.

Ed è rischio di morte il nascimento.

Prova pena e tormento

Per prima cosa; e in su l' principio stesso

La madre e il genitore

Il prende a consolar dell' esser nato.

Poi che crescendo viene.

L'uno e l'altro il sostiene, e via pur sempre.

Con atti e con parole

Studiosi fargli core,

E consolarlo dell' umaso stato:

Altro ufficio più grato

Non si fa da parenti alla lor prole.»

(Canto notturno di un pastore errante dell' Asia.)

És más helyen az idézett költeményben:

«O forse erra dal vero

Mirando all' altrui sorte, il mio pensiero:

Forse in qual forma, in quale

Stato che sia, dentro covile o cuna,

È funesto a chi nasce il dì natale.»

Mint a modern pessimismusnak későbbi képviselői, már *Pascal* is ama lesújtó conclusióhoz jut, miszerint az ember földi vándorútján minduntalan áhitozza és keresi ugyan, de sohasem találhatja meg azt a boldogságot, melynek eszménye az ember lelki világában szükségszerűleg mindig újra és újra kialakul.

Igy már a *Pensées* könyvében is eléggé világosan és határozottan kidomborodik a modern pessimismusnak egyik vezérmotivuma; az a gondolat: hogy az a boldogság, mely emberemlékezet óta mint az élet tulajdonképi célja minden emberi lénynek szeméi előtt lebeg, nem valóság, nem megvalósítható eszmény vagy sajátlagos feltételek alatt elérhető cél; hanem ellenállhatlan szükségszerűséggel, végzetszerű módon minden emberi tudatban kifejlődő illusio, melylyel a természet az embert mindenütt, mindenkor, a legkülönbözőbb viszonyok közt kecsgetti, biztatja, csalogatja,¹⁾ hol komoly munkára vagy nehéz és veszélyes vállalkozásokra serkenti, hol a szórakozások és élvezetek hajhászataára csábítja.

Szóval, az élet javainak és bajainak a mérlegelése, az általános létfeltételeknek az értékelése azon eredményhez vezet, hogy amaz elkerülhetetlen, végzetszerű illusiónak hatása alatt ösztöneink és vágyaink olyan célra irányítják az emberi törekvést, mely a mélyebbreható vizsgálódásban pusztá ábrádnak, csalképnak bizonyul; hogy a szenvedélyesen hajhászott élvezetek is csak ígérnek a boldogságot, melyet sohasem nyújthatnak; hogy a fáradságos munkában és mindennemű szórakozásban ideig-óráig minden egyébről megfeledkező embert földi vándorútján minden lépten-nyomon fenyegetik a fájdalom és az unalom; és hogy e vándorlás peripetiáiban csak egy eredmény biztos, csak egy cél elkerülhetetlen, a halál.²⁾

1) «... *Ma la natura*

Altro negli atti suoi

Che nostro male o nostro ben si cura.»

(Leopardi: *Sopra un basso rilievo antico sepolcrale.*)

2) Az élet pessimisticus conceptiójának ezen alapgondolata később a lehető legélesebb kifejezésre jutott *Schopenhauer* és *Leopardi* elmékedéseiben; p. o. az utóbbinak egyik idézett költeményében (*A se stesso*) is. «*Al gener nostro il fato non donò che il morire.*» V. ö. *Schopenhauer: Die Welt als Wille und Vorstellung*. I. Viertes Buch. II. Ergänzungen zum Vierten Buch. Kap. 41. és egyebütt. cf. *Parerga und Paralipomena*.

Igy mindazon elmékedésekben, melyekben *Pascal* az élet érzelmi mérlegét megállapító pessimismusnak motivumait fejti ki, a legújabbkori pessimismus gondolatvilágának fundamentális jelentőségű elemeit ismerjük fel. A moralpsychologiai vizsgálódás eredményei alapján a francia moralista több tekintetben olyan érvelésekhez és olyan conclusiókhoz jut, melyek a legújabb pessimisticus elméletek gondolatmenetébe vezetnek át.

E tekintetből még egy reflexióra utalunk, mely a pessimismus újabb szóvivőinek egy kedvenc témáját pendíti meg.

*La nature nous rendant toujours malheureux en tous états, nos désirs nous figurent un état heureux, parce qu'ils joignent à l'état où nous sommes les plaisirs de l'état où nous ne sommes pas; et quand nous arriverions à ces plaisirs, nous ne serions pas heureux pour cela, parce que nous aurions d'autres désirs conformes à ce nouvel état.*¹⁾

II.

A *Pensées* könyvének azon elmékedéseiben, melyekben *Pascal* az emberi természetet ethikai szempontból vizsgálja, az emberi kedély mozgó erőt nyomozza és az emberek erköcsi életének általános színvonalát megállapítani igyekszik, az ethikai pessimismus leghatározottabb megnyilatkozását észleljük.

E tekintetből mindenek előtt azok az elmékedések érdemelnek figyelmet, melyekben *Pascal* azt a döntő jelentőségű szerepet jellemzi, melyet az önszeretet és annak különböző hajtásai, a tudatos önzés vagy haszonlesés, a hiúság, a gőg, a nagyra-vágyás, az ámitás, a hypokrizis az emberi életben visznek.

Pascal kiváltképen az önszeretet egyik nyilvánulásának tulajdonít végzetes hatást; ez pedig különböző változatokban mint hiúság, mint becsvágy, mint gőg és nagyvágyi hajlam jelentkezik és minden változatában a legmélyebbre ható módon mételeyezi meg az erköcsi életet.

A modern pessimismus előharczosai közt alig van valaki, a ki az emberi természetnek ezen, erköcsi szempontból végzetes jelentőségű, sajátosságát élesebb világosságba helyezte volna mint *Pascal*.

1) *Pensées*, éd. Havet. I. Art. IV. 6.

A szóban forgó elmékedésekben *Pascal* arra figyelmeztet, hogy az embert első sorban és főképen nem saját lelkének tartalma és élete érdekli, hanem az, hogy más emberek miként vélekednek róla; hogy mindenek előtt és mindenek felett nem az érdekli az embert, hogy milyen valójában, hanem az, hogy milyennek látszik, hogy milyen benyomást tesz másokra, milyen képzeteket kelt más embereknek a tudatában.¹⁾

Ehhez képest minden igyekezetünk végelemzetben arra irányul, hogy másoknak a lelkében kedvező megítélést idézzünk elő. Így voltaképen a képzeletbeli életet nagyobbra becsüljük a valóságnál.

Erre utal többek közt a következő reflexió is:

Nous ne nous contentons pas de la vie que nous avons en nous et en notre propre être : nous voulons vivre dans l'idée des autres d'une vie imaginaire, et nous nous efforçons pour cela de paraître. Nous travaillons incessamment à embellir et à conserver cet être imaginaire, et nous négligeons le véritable. Et si nous avons ou la tranquillité ou la générosité, ou la fidélité, nous nous empresserons de le faire savoir, afin d'attacher ces vertus à cet être d'imagination : nous les détacherions plutôt de nous pour les y joindre ; et nous serions volontiers poltrons pour acquérir la réputation d'être vaillants. Grande marque du néant de notre propre être, de n'être pas satisfait de l'un sans l'autre, et de renoncer souvent à l'un pour l'autre !²⁾

Pascal különösen az önszeretetet egyik hajtásának, a becsvágynak, a dicsőség szeretetének horderejét hangsúlyozza, mint a melynek hatása alatt a legnagyobb áldozatokra hajlandók és képesek vagyunk. A mint egyrésztől a büszkeség minden nyomorúságunkat ellensúlyozni képes, másrésztől a dicsőség varázsa oly nagy, hogy a dicsőség nyújtotta gyönyörért készek vagyunk a legnagyobb árt is megfizetni. Ez a hajlam még az önfentartási ösztönt is ellensúlyozna; életünket is feláldozzuk, ha halálunkkal a dicsőséget megszerezhetjük.

¹⁾ Az emberi természetnek ezen előuralkodó sajátosságát később éppen a modern pessimisticus bölcsélet klasszikus szövevénye, *Schopenhauer* is különös figyelemben részesítette. L. kiváltképp: *Parerga und Paralipomena*.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. II. 1.

Eredeti fordulattal fejezi ki *Pascal* e gondolatot a következő reflexióban:

La douceur de la gloire est si grande, qu'à quelque chose qu'on l'attache, même à la mort, on l'aime.¹⁾

Erre utal a következő észrevétel is:

L'orgueil nous tient d'une possession si naturelle au milieu de nos misères, erreurs etc. Nous perdons encore la vie avec joie, pourvu qu'on en parle.²⁾

Pascal az emberi élet megfigyeléséből azt a tanulságot vonja le, hogy az emberi természetnek az a sajátossága, mely általában az erkölcsi élet alakulására a legnagyobb befolyással van, éppen a hiúság. Mindnyájan megkivánjuk, hogy mások bámuljanak és dicsőítsenek.

A legszerényebb állás és foglalkozás, ép úgy mint a legmagasabb, sőt a legmagasabb szellemi életnek a légköre is mindenféle módon táplálja a hiúságot. Hiszen még a philosophiai elmékedés sphaerájában élők és a dicsőség megvetését fitogtató írók is általában a dicsőséget áhítozzák. Ebben a hajlamban, ebben a tendenciában mindnyájan találkozunk.

Ezt ostorozza *Pascal* egyik ismert mondása:

La vanité est si ancrée dans le coeur de l'homme, qu'un soldat, un gouvjat, un cuisinier, un crocheteur se vante et veut avoir ses admirateurs : et les philosophes mêmes en veulent. Et ceux qui écrivent contre veulent avoir la gloire d'avoir bien écrit ; et ceux qui le lisent veulent avoir la gloire de l'avoir lu ; et moi qui écris ceci, ai peut-être cette envie...³⁾

Az egész emberi természet, az egész emberi élet e szerint valójában nem egyéb mint *Vanitas vanitatum*. Még a komoly dolgokra irányuló kíváncsiságnak, az ismeretváagnak is ez az igazi rúgója.

Curiosité n'est que vanité. Le plus souvent on ne veut savoir, que pour en parler...⁴⁾

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. II. 1 bis.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. II. 2 bis.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. II. 3.

⁴⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. II. 6. — V. 6. La Rochefoucauld: *Maximes, et Réflexions morales*. CLXXIII. «Il y a diverses sortes de curio-

A *Pascal* ethikai pessimismusát a legélesebb világosságba helyezik azok az elmélkedések, melyekben az önszeretben mutatja ki az emberi törekvések- és cselekedeteknek legmélyebben gyökerező és legegységesebb jelentőségű rúgóját; azok az elmélkedések, melyek belevilágítanak az emberi cselekvés legtitkosabb rúgóiba, az emberi léleknek legsötétebb örvényeibe. Hiszen a becsvágy, a nagyravágyás, a hiúság minden alakulata, minden nyilvánulása is végső elemzetben egy és ugyanazon érzelmi motívumra, egy és ugyanazon gyökérre vezethető vissza; és ez az önszeretet.

Igaz, hogy az önfentartási ösztön ezen hajtásának fundamentális és egyetemes jelentőségét többé-kevésbé subtilis pszichológiai elemzések és elmélkedések alapján *Pascal* előtt és utána ismételve kimutatni igyekeztek és hogy e végre a célzatos egyoldalúság és túlzás mindennemű suggestiv eszközeit is felhasználták.¹⁾

sité: l'une d'intérêt, qui nous porte à désirer d'apprendre ce qui nous peut être utile; et l'autre d'orgueil, qui vient du désir de savoir ce que les autres ignorent. — CXXXVII. *«On parle peu quand la vanité ne fait pas parler.»*

¹⁾ Alig szorul tüzetes bizonyításra, hogy az ethikai pessimismus elméleti alapjául szolgáló morálpszichológiai elméletnek tulajdonképeni atyamestere az újkori philosophia történetében *Hobbes*, a ki kétségen kívül, közvetlenül vagy közvetve (más írók révén), a continentális kultúráknak íróit és különösen a francia írókat a 17. és 18. században sokféle módon inspirálta. Jóllehet *Janet*, a *Pensées* könyvének egyik érdemes kiadójához, *Havel*-hez intézett levelében, valószínűképen itéli, hogy *Pascal* a kiváló angol gondolkodónak *De corpore* című munkájában foglalt phyzikai elméletét ismerte; a *Hobbes* morálpszichológiai alaptanainak nyomát, közvetlen vagy más philosophiai író révén történt hatását, a *Pascal* elmélkedéseiben sehol sem állapíthattuk meg. Mindenképen kétségtelen, hogy a *Pascal* ethikai pessimismusának eredeti és döntő impulzusai a keresztény vallás alaptanaiból és a keresztény böselet első nagy alkotásainak eszmeköréből, szóval a keresztény világnézet fundamentális elemeiből erednek és épen azért merőben különböző pszichológiai hatást fejtenek ki és *toto caelo* különböző tanulságok levonásához vezetnek. De az eredetnek és a pszichológiai következményeknek a nagy különbsége nem szünteti meg az *in statu naturae lapsae* (azaz a tényleg adott viszonyok között) szemlélt ember erkölcsi habitusának pszichológiai leírásában és jellemzésében megállapítható analogiát, melyre már *Sainte-Beuve* is — a keresztény világnézet és a *Hobbes* világnézete között

De talán senki sem állapította meg kérelhetetlenebb, minden önámítást határozottabban kizáró kritikával azt a meghamisító és megmételvező hatást, melyet ez a tényező az emberek erkölcsi itéletére gyakorol; talán senkisem mutatta a keresztény morál és világnézet magaslatán kiméletlenebb őszinteséggel, hogy az erkölcsi eszmény megvalósításának legsúlyosabb legelháríthatatlanabb akadályja a földön az emberi természet amaz általános tulajdonságában, minden emberi akarás és cselekvés ama legáltalánosabb jelentőségű rúgójában rejlik. Talán senkisem jellemezte az ethikai pessimismusnak ezen motívumát olyan le-sújtó igazmondással, de egyúttal az erkölcsi eszményben való hitből és az eszményhez való ragaszkodásból eredő fájdalomnak, hogy ne mondjuk kétségbeesésnek, oly megható accentusával, mint *Pascal*.

Okunk van hinni, hogy *Pascal* is hathatós impulzusokat adott egyes íróknak, kik utóbb az erkölcsi életnek egész tar-

fennálló nagy ellentét határozott hangsúlyozása mellett — figyelemztetett.

L. *Port-Royal*. T. III. Livre III. ch. XXI. *«Par concupiscence entendez le désir égoïste, et vous avez la doctrine de Hobbes et celle de plus grands que lui qui ont tenu dans leur main les hommes. De Maistre, qui a intitulé un de ses chapitres: Analogie de Hobbes et de Jansénius, aurait pu l'intituler aussi bien: Analogie de Hobbes et de Pascal, et sans plus de justice; car, pour accoster Hobbes et ses adhérents, le chrétien ne se confond pas avec eux. En admettant à la rigueur le même fait accablant; il ne l'admet que pour l'homme déchû, et il n'en tire qu'une plus vive raison de pousser toujours à la délivrance.»* Id. m., p. 431. s.

L. különösen *Hobbes: Human Nature* és *De cive*, cf. *La Rochefoucauld: Maximes et Reflexions*.

Fölösleges volna, itt a *La Rochefoucauld* általánosabb elvi jelentőségű és jobbára a világirodalomban meghonosodott sententiáinak nagyobb számát feljegyezni. Az általános alapelvet a legkülönbözőbb fordulatokban és a legkülönbözőbb vonatkozásokban kifejező sententiák közül csak a következőket emeljük ki. I. *«Ce que nous prenons pour des vertus n'est souvent qu'un assemblage de diverses actions et de divers intérêts que la fortune ou notre industrie savent arranger...»* — XXXIX.: *«L'intérêt parle toutes sortes de langues et joue toutes sortes de personnages, même celui de désintéressé.»* — LXXXI. *«Nous ne pouvons rien aimer que par rapport à nous...»* — CLXXI. *«Les vertus se perdent dans l'intérêt, comme les fleuves se perdent dans la mer.»* — CLXXXVII. *«Le nom de la vertu sert à l'intérêt aussi utilement que les vices.»*

talmát amaz egyetlen gyökérből levezetni iparkodtak, kik többé-kevésbé subtilis és néha elég mesterkéltny magyarázatok segítségével minden emberi törekvést, és kiváltképen az önzetlenség nimbusában tündöklő törekvéseket is, mint amaz egyetlen tényezőnek sajátos hajtásait tüntetik fel.¹⁾

Csak hogy az ő elmékedéseinek czélzata és hangulata igen nagyon különbözik attól, melylyel a *La Rochefoucauld* és a rokon felfogású pessimista gondolkozók elmékedéseiben találkozunk; mint a kik a legjobb esetben a természetvizsgáló impassibilis hangulatával, mélyebb emotio és feljajdulás nélkül állapítják meg az önszeretetnek, a hiúságnak, a czéltudatos önzésnek mindent domináló szerepét az emberi életben.²⁾

A rationalisticus irány egykori követőjére nézve különösen jellemző az a tény, hogy mindenek előtt és mindenek felett az

¹⁾ Azt az egyes reflexiók összehasonlításánál kínáló feltevést, hogy *Pascal* a szóban forgó morálpsychologiai alapnézet francia előharczosa magára, *La Rochefoucauld*-ra is ilyen irányító befolyással volt, *Sainte-Beuve* nem itéli kielégítő irodalomtörténeti bizonyítékokkal igazolhatónak. »*La Rochefoucauld, dont les Maximes parurent d'abord en 1665, n'avait pas lu les Pensées, qui ne furent publiées que quatre ans plus tard; et Pascal, mort depuis 1662, ne connaissait pas les Maximes. Ces deux grands auteurs restent tout à fait originaux dans leurs ressemblances. — Le lien, l'espèce de communication qu'on essayerait d'établir entre eux par madame de Sablé, serait une supposition pure.*« l. c. p. 427. Noté.

²⁾ Ez a felfogás uralkodik az egész vonalon a *Schopenhauer* gondolatvilágában is. L. p. o.: *Die Welt als Wille und Vorstellung* I. (Viertes Buch. §. 61). »*Aus den angegebenen beiden notwendigen Bestimmungen nun erklärt es sich, dass jedes in der grenzenlosen Welt gänzlich verschwindende und zu Nichts verkleinerte Individuum dennoch sich zum Mittelpunkt der Welt macht, seine eigene Existenz und Wohlsein vor allem Andere berücksichtigt, ja, auf dem natürlichen Standpunkte alles Andere dieser aufzuopfern bereit ist, bereit ist die Welt zu vernichten, um nur sein eigenes Selbst, diesen Tropfen im Meer etwas länger zu erhalten. Diese Gesinnung ist der Egoismus, der jedem Dinge in der Natur wesentlich ist. . . In dem auf den höchsten Grad gesteigerten Bewusstsein, dem menschlichen, muss, wie die Erkenntniss, der Schmerz, die Freude, so auch der Egoismus den höchsten Grad erreicht haben und der durch ihn bedingte Widerstreit auf das entsetzlichste hervortreten.*« L. azonfelül: *Preisschrift über das Fundament der Moral* §. 14. és egyebütt.

emberi természet előbb jelzett alapösztönének egy sajátos hatását fájlalja; az önszeretetnek azt a hajtását, mely az erkölcsi életet és az erkölcsi ítéletet egymagában a legvégzetesebb módon meghamisítja és megmetelyezi; és ez: az igazsággal való meghasonlás, az igazság szeretetének elfojtása, mely végső eredményben az igazság gyűlöletébe megy át. *Pascal* épen ebben látja az *amour-propre* legvégzetesebb folyományát.

Ezt világítja meg azon, az *amour-propre* természetére vonatkozó elmékedésben, melyet a *Pensées* könyvének későbbi kiadói e munkának egyik szakaszába illesztettek be; jóllehet a szerző maga azt eredetileg nem ezen könyvének szánta.

Már az elmékedés elején utal *Pascal* az igazság gyűlöletének jelzett psychologiai eredetére.

*La nature de l'amour-propre et de ce Moi humain est de n'aimer que soi et de ne considérer que soi. Mais que fera-t-il? Il ne saurait empêcher que cet objet qu'il aime ne soit plein de défauts et de misères; il veut être grand, et il se voit petit; il veut être heureux, et il se voit misérable; il veut être parfait, et il se voit plein d'imperfections; il veut être l'objet de l'amour et de l'estime des hommes, et il voit que ses défauts ne méritent que leur aversion et leur mépris. Cet embarras où il se trouve produit en lui la plus injuste et la plus criminelle passion qu'il soit possible de s'imaginer; car il conçoit une haine mortelle contre cette vérité qui le reprend et qui le convainc de ses défauts. Il désirerait de l'anéantir, et, ne pouvant la détruire en elle-même, il la détruit, autant qu'il peut, dans sa connaissance et dans celle des autres: c'est-à-dire, qu'il met tout son soin à couvrir ses défauts et aux autres et à soi-même, et qu'il ne peut souffrir, qu'on les lui fasse voir, ni qu'on les voie.*¹⁾

Az igazság gyűlöletének az önszeretettel való benső kapcsolatára utal a következő megjegyzés is:

*N'est-il pas vrai que nous haïssons la vérité et ceux qui nous la disent, et que nous aimons qu'ils se trompent à notre avantage, et que nous voulons être estimés d'eux autres que nous sommes en effet?*²⁾

Pascal úgy látja, hogy az igazságtól való idegenkedés és

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. II. 8.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. l. c.

irtózás az emberi természetnek általános tendenciái közé tartozik. Jóllehet ezen tulajdonságnak is igen különböző fokait észleljük; senki sem teljesen ment ezen erkölcsi bajtól.

A civilizált ember társadalmi életében oly nagy szerepet játszó előzékenység és udvariasság is sok tekintetben ama tendencia szolgálatában áll és hozzájárul az erkölcsi baj fokozásához és megörökítéséhez. Hiszen mindenki mindenképen kiméli azt a közös emberi gyöngeséget és mindenképen kerüli az önszeretetet vagy a hiúságot sértő, a többé-kevésbé fájó igazságnak kimondását.

Pascal több alkalommal, de különösen a következő reflexióban kérlelhetetlen kiméletlenséggel elemzi a kölesönös ámitásnak a rúgóit és stigmatizálja az abból eredő erkölcsi veszélyt, azt a végzetes hatást, melyet az igazságtól való idegenkedés és irtózás egész erkölcsi életünkre gyakorol.

Il y a différens degrés dans cette aversion pour la vérité : mais on peut dire qu'elle est dans tous en quelque degré, parce qu'elle est inséparable de l'amour-propre. C'est cette mauvaise délicatesse qui oblige ceux qui sont dans la nécessité de reprendre les autres, de choisir tant de détours et de tempéraments pour éviter de les choquer. Il faut qu'ils diminuent nos défauts, qu'ils fassent semblant de les excuser, qu'ils y mêlent des louanges, et des témoignages d'affection et d'estime. Avec tout cela, cette médecine ne laisse pas d'être amère à l'amour-propre. Il en prend le moins qu'il peut, et toujours avec dégoût, et souvent même avec un secret dépit contre ceux qui la lui présentent.¹⁾

Pascal hozzáteszi, hogy igen gyakran ebben található a *Mundus vult decipi* igazi pszichológiai magyarázata.

Il arrive de là que, si on a quelque intérêt d'être aimé de nous, on s'éloigne de nous rendre un office qu'on sait nous être désagréable ; on nous traite comme nous voulons être traités : nous haïssons la vérité, on nous la cache ; nous voulons être flattés, on nous flatte ; nous aimons à être trompés, on nous trompe.²⁾

Valóban már a *La Rochefoucauld* hangját véljük felismerni ezen elmélkedés folytatásában, melyben *Pascal* arra utal, hogy az

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. II. 8.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet., l. c.

igazság megkerüléséből és palástolásából, a hiúság kimeléséből eredő erkölcsi veszélyek épen azokat fenyegetik leginkább, kik a társadalmi élet legmagasabb fokozatain állnak.

C'est ce qui fait que chaque degré de bonne fortune qui nous élève dans le monde, nous éloigne davantage de la vérité, parce qu'on appréhende plus de blesser ceux dont l'affection est plus utile et l'aversion plus dangereuse... Je ne m'en étonne pas : dire la vérité est utile à celui à qui on la dit, mais désavantageux à ceux qui la disent, parce qu'ils se font haïr.¹⁾

De különösen, midőn ezen elmélkedésnek a befejezését olvassuk, melyben *Pascal* a társadalomban élő emberek kedélyének legsötétebb örvényébe világít bele és az önszeretet hatásaira irányuló moralpszichológiai megfigyeléseinek mélyen lesújtó általános conclusióját vonja le, azt a benyomást nyerjük, hogy egyenesen a *La Rochefoucauld* gondolatvilágába lépünk be :

Ainsi la vie humaine n'est qu'une illusion perpetuelle, on ne fait que s'entretromper et s'entreflatter. Personne ne parle de nous en notre présence comme il en parle en notre absence. L'union qui est entre les hommes n'est fondée que sur cette mutuelle tromperie ; et peu d'amitiés subsisteraient, si chacun savait ce que son ami dit de lui lorsqu'il n'y est pas, quoiqu'il en parle alors sincèrement et sans passion.

L'homme n'est donc que déguisement, que mensonge et hypocrisie, et en soi-même et à l'égard des autres. Il ne veut pas qu'on lui dise la vérité, il évite de la dire aux autres ; et toutes ces dispositions, si éloignées de la justice et de la raison, ont une racine naturelle dans son coeur.²⁾

Ugyanazon eszmekörbe, sőt azonfelül *Hobbes* és *La Rochefoucauld* gondolatvilágainak a legsötétebb mélységeibe vezet át a következő reflexió is, melyben *Pascal* az erkölcsi regeneráció és

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet., l. c.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet., l. c. — *Pascal* és *La Rochefoucauld* nézetei a barátság pessimisticus megítélésében is találkoznak. Cf. *La Rochefoucauld*: *Maximes*. LXXXIII. «Ce que les hommes ont nommé amitié n'est qu'une société, qu'un ménagement réciproque d'intérêts, et qu'un échange de bons offices ; ce n'est enfin qu'un commerce où l'amour-propre se propose toujours quelque chose à gagner.»

üdvözülés ösvényétől távol eső utakon tévelygő ember érzelmi világa és a keresztény világnézet eszményei közt fennálló ki-egyenlíthetetlen ellentétet a legélesebb világitásba helyezi és melyben (mintha valójában a »Homo hominì lupus« lebegne szemei előtt) az emberi természet optimisticus értékeléséből való kijózanodásnak és az emberi természet jóságába helyezett hittel való meghasonlásnak legmagasabb fokát éri el.

*Tous les hommes se haïssent naturellement l'un l'autre. On s'est servi comme on a pu de la concupiscence pour la faire servir au bien public. Mais ce n'est que feinte, et une fausse image de la charité; car, au fond, ce n'est que haine.*¹⁾

Az ilyen jellemrajzok valóban ama pszichológiai jellemzésekre emlékeztetnek, melyekben *Hobbes* az eredetileg antiszociális emberi természetet és általában a természeti embernek vagy a »primitív« embernek — az állami élet és cultura hatásaival is daczoló — érzelmi világát tárgyalja; p. o. a következőre, melyben az ember eredeti, sőt még a civilisált társadalmakban is érvényesülő erkölcsi habitusát megvilágítja.

Illis, qui non pensaverunt mirum fortasse videbitur, naturam homines dissociavisse et ad mutuam caedem (!) produxisse; et tamen hoc perspicue illatum est ex natura passionum et praeterea experientiae consentaneum. Cogita enim, quando iter ingrederis, cur comites quaeris, arma gestas; quando dormitum is, fores claudis, arcas obseras, idque legibus et ministris armatis ad omnem violentiam ulciscendum paratis, qualem habeas opinionem de concivibus... Nonne cautela ista tua genus humanum aequè accusat atque Ego? ²⁾

Pascal-nak az általános emberi gonoszság vagy — a mint később bizonyos előszeretettel elnevezték — a »radikális gonosz« jelentőségét megvilágító elmélkedéseiben, úgy mint *Hobbes* tanai-
ban, teljesen szembeütnő az ethikai pessimismus jelzett elemei-

¹⁾ *Pensées*. éd. Havet. II. Art. XXIV. 80.

Az analogiát itt már *Sainte-Beuve* is annyira frappánsnak találta, hogy a fent idézett és a megelőző fragmentum összeállításához a következő megjegyzést fűzi: »A part le mot »concupiscence« qui implique le Christianisme, qui donc a pensé cela, de Pascal ou de La Rochefoucauld?« — *L. Port Royal*. T. III. l. c.

²⁾ *Leviathan*. Pars. I. (De homine) cap. XIII.

nek a kialakulása; azon morálpszichológiai alapnézetnek a kialakulása, mely utóbb igen különböző irányú íróknak elméleteiben (*Kant*, *Gobineau*) mindinkább élesen kidomborodik és végül a régibb eredetű alap gondolatokat páratlan virtuozitással és vakmerőséggel a végletekig kihegyező és túlajtó *Schopenhauer* elmélkedéseiben jut a legdrasztikusabb kifejezésre; — így különösen ama *Zur Ethik* című fragmentumokban, melyekben többek közt *Gobineau*-nak egy híres mondását megdöbbenő élességgel és semmitől vissza nem riadó merészséggel védelmezi és kommentálja.

Gobineau (Des races humaines) hat den Menschen l'animal méchant par excellence genannt, welches die Leute übel nehmen, weil sie sich getroffen fühlen; er hat aber Recht... Kein Thier jemals quält, bloss um zu quälen; aber dies thut der Mensch, und dies macht den teuflischen Charakter aus, der weit ärger ist, als der bloss thierische.¹⁾

Itt különösen *Kant*-nak a »radikális gonosz«-ról szóló tanára is utalhatni, melyben az ethikai pessimismus szinte elég határozott és praegnans kifejezésre jut. Hiszen a *Kant* morálpszichológiai alapnézetét minden kétséget kizáró módon fejezi ki az a lapidáris mondás, mely vallásbölcséleti műve egyik fejezetének a címében is szerepel: *Der Mensch ist von Natur böse.*²⁾

¹⁾ *L. Parerga und Paralipomena*. Kleine Philosophische Schriften. II. Bd. Kap. VIII. Zur Ethik. — Ugyanott a következőket is olvassuk: *Der Mensch ist im Grunde ein wildes, entsetzliches Thier (!). Wir kennen es bloss im Zustande der Bändigung und Zähmung, welcher Civilisation heisst. Daher erschrecken uns die gelegentlichen Ausbrüche seiner Natur. Aber wo und wann ein Mal Schloss und Kette der gesetzlichen Ordnung abfallen und Anarchie eintritt, da zeigt sich, was er ist.* — És tovább: *Wirklich also liegt im Herzen eines Jeden ein wildes Thier, das nur auf Gelegenheit wartet, um zu toben und zu rasen, indem es Anderen wehe thun und, wenn sie gar ihm den Weg versperren, sie vernichten möchte: es ist eben das, woraus alle Kampf- und Kriegslust entspringt... Auch kann man hierzu die Bemerkung machen, dass wie, nach Kant, die Materie nur durch den Antagonismus der Expansions- und Kontraktionskraft besteht, so die menschliche Gesellschaft nur durch den des Hasses, oder Zorns, und der Furcht.*

²⁾ *L. S. Werke*, ed. K. Rosenkranz u. Schubert X. Th.

Jóllehet más gondolkozók is épen a moralpsychologiai vizsgálódás mezején figyelemreméltó módon előkészítették a talajt a legújabb idők pessimisticus eszméi részére; alig kételkedhetünk abban, hogy *Pascal* is a szóban forgó elmélkedésekkel a modern pessimismus egyes későbbi képviselőinek hathatós impulsust adott.

Ezen elmélkedésekben egyébiránt olyan tendenciákat is észlelünk, melyek a *Pascal* ethikai pessimismusát — bizonyos közös alap gondolatok ellenére — a modern pessimismus későbbi classikus képviselőinek felfogásától, de különösen ama francia moralistának a gondolkodásmódjától, a ki ugyanazon korszakban az ethikai pessimismusnak legmerészebb és legkérlelhetlenebb szóvivője volt, azaz a *La Rochefoucauld* radikális felfogásától elválasztja.¹⁾

Itt mindenek előtt amaz előbb jelzett körülményre kell

¹⁾ A psychologiai megfigyelés megegyező eredményeihez fűződő moralpsychologiai leírás és jellemzés analogiája mellett az érzelmi hatás és az ethikai conclusiók éles ellentétét már *Sainte-Beuve* is észrevette és kiemelte; jóllehet ez a finom érzékű elemző sem concentrálta a figyelmet a *Pascal* ethikai pessimismusának legsajátosabb jellemző vonására, arra az egyéni vonásra, mely azt más, a keresztény világnézet eszmekörében élő gondolkodókkal szemben is kiváltképen jellemzi. L. *Port Royal* T. III. l. c. »*Pascal savait tout ce que savait M. de La Rochefoucauld il n'avait pas besoin pour cela d'être tant mêlé aux choses de la Fronde. ... Pascal était doctissime en telle matière autant que pas un; il lui suffisait de tenir la maîtresse branche, et de la retourner en tout sens pour se convaincre qu'étant gâtée radicalement, toutes les branches l'étaient aussi. ... Mais là où Pascal se sépare, c'est quand il remarque que, l'amour-propre étant le fondement de tout notre être actuel, et la nature de l'amour-propre étant de n'aimer que soi, bien qu'on ne puisse s'empêcher de se voir soi et son être plein de défauts, de vices, et très-peu aimable, il s'engendre de là la plus injuste et la plus criminelle passion, qui est la haine mortelle de cette Vérité qui nous condamne. Ici Pascal coupe court à l'infinie variété, à la piquante et imprévue déduction où La Rochefoucauld se complait. La Rochefoucauld, qui habite volontiers dans l'amour-propre, qui fait comme état de croiser sur ces parages, déclare qu'il y reste encore bien des terres inconnues; il est dans l'étude sans terme, Pascal ce hâte et nous presse; il a vu le dedans et le fond. ... Pascal a le tourment; c'est le ressort de son drame, c'est par là où il tient à l'homme. Là où les autres moralistes qu'il rencontre s'attardent, se complaisent comme dans le pays du Lotos, oubliant la vraie patrie, lui s'inquiète et passe outre. Il ne laisse pas son homme s'endormir; il lui tient l'aiguillon au saut, comme il le sent lui-même. ...*»

utalni, hogy *Pascal* az erkölcsi tökéletlenségünk és nyomorúságunk általános okának itélt *amour-propre* legvégzetesebb hajtását épen az *igazság* gyűlöletében, az igazság iránti általános *aversió*-ban látja. Ama mindenek felett jellemző tendenciára utalhatunk, melynél fogva a tettetés, a színlelés, a hazugság általános elterjedtségét minden egyébnél határozottabban fájlalja, kárhoztatja és ostorozza, az erkölcsi romlás legsúlyosabb symptomájának minősíti.

Másrészről pedig különösen arra a körülményre is utalhatunk, hogy *Pascal* lelkének egész erejével, azt mondhatnók: szívének egész szenvedélyével ragaszkodik az erkölcsi eszményekhez, melyeknek megvalósítása az emberi életben legyőzhetetlen akadályokba, az emberi természet általános tulajdonságaiban gyökerező akadályokba ütközik.

Míg egy *Hobbes* a természetvizsgáló megrendíthetetlen egykedvűségével, semlegességével, míg egy *La Rochefoucauld* a minden illusióból kijózanodott nagyvilági megfigyelő közömbös fölényével, sőt bizonyos gúnyos *bonhomie*-val tárja fel az általános ámitásnak és önámításnak minden rúgóját és eszközét, sőt azt mondhatnók: bizonyos aesthetikai élvezettel világítja meg az áthidalhatatlan örvényt, mely az emberi természetet az emberi ész alkotta erkölcsi eszményektől elválasztja; — ezen, az ember saját erejéből soha át nem hidalható örvénynek a szemlélete, az emberi életben soha ki nem egyenlíthető antagonismusnak a felismerése *Pascal*-t éppenséggel kétségbe ejti és kedélyét a legmélyebben megrendíti; olyképen, hogy a legkínosabb vergődés közepette mindennél hatalmasabb lesz az erkölcsi megmentés és a megváltás vágya.

Pascal gondolatvilágában itt is tragicus bonyodalmat észlelünk. Az erkölcsi eszményről nem tud lemondani; ez mindig előtte lebeg, mindig foglalkoztatja a tudatát; jóllehet mindenkinél világosabban látja az emberi természetnek egész erkölcsi tehetetlenségét, minden erkölcsi fogyatkozását és hibáját, az embernek egész erkölcsi nyomorúságát.¹⁾

¹⁾ E tekintetből a modern pessimismus classikus szóvivőinek sorában leginkább *Leopardi*-nál észlelünk hasonló belső küzdelmet és tragicus hangulatot. Így p. o. a következő reflexióban:

»*Natura umana, or come,
Se frale in tutto e vile,*

Ebből ered az a kínos töprekedés és vergődés, mely ideig-óráig a kételkedés lejtőjére viszi, sőt a kétségbeesés örvénye felé

*Se pote e ombra soi, tant' alto senti ;
Se in parte anco gentile,
Come i più degni tuoi moti e pensieri
Son così di leggeri
Da sì basse ragioni e desti e spenti ?*

(Sopra il ritratto di una bella donna.)

Általában kiváltképen a *Leopardi* műveiben találkozunk az *ethikai* pessimizmusnak rokon alakulatával, nevezetesen az emberi életnek hasonló irányú erkölcsi jellemzésével és értékelésével, a mindenütt és mindenkor, minden *milieu*-ben és minden társadalmi rendben az erkölcsi eszményekkel gúnyt űző emberi önzés hajtságának ugyanazon irgalmatlan őszinteséggel történő leírásával; így többek közt a következőkben:

*Valor vero e virtù, modestia e fede
E di giustizia amor, sempre in qualunque
Pubblico stato, alieni in tutto e lungo
Da' comuni negozi, ovvero in tutto
Sfortunati saranno, affitti e vinti ;
Perchè diè lor natura, in ogni tempo
Starsene in fondo. Ardìr protervo e frode,
Con mediocrità, regneran sempre.
A gallegiar sortiti. Imperio e forze,
Quanto più vogli o cumulate o sparse,
Abuserà chiunque avrolle, e sotto
Qualunque nome. Questa legge in prio
Scrisser natura e il fato in adamantò ;
E co' fulmini suoi Volta nè Davy
Lei non concellerà, non Anglià tutta
Con le machine sue, nè con un Gange
Di politici scritti il secol novo.
Sempre il buono in tristezza, il vile in festa,
Sempre e il ribaldo incontro all' alme eccelse,
In arme tutti congiurati i mondi
Fieno in perpetuo : al vero onor seguaci
Calunnia, odio e livor : cibo de' forti
Il debòle, cultor de' ricchi e servo
Il digiuno mendico, in ogni forma
Di comun regimento, o presso o lungi
Sien l'eclitica o i poli, eternamente
Sarà, se al gener nostro il proprio albergo
E la face del di non vengon meno.*

(Palladonia al marchese Gino Capponi.)

sodorja. Ámde ő az élet lesújtó tanulságaival szemben is folytatja a küzdelmet. E tekintetben is elmondhatná önmagáról, hogy »sóhajtva keres, sóhajtva keresi a megmentés eszközt. De saját megfigyeléseinek leglesújtóbb eredményeivel szemben sem nyugszik bele erkölcsi tökéletlenségünk és nyomorúságunknak a tényállásába.

Mert *Pascal* az *ethikai* pessimizmus legsúlyosabb érveinek a hatása alatt sem jutott a *morálskepticizmus* végzetes lejtőjére; mert az erkölcsi eszményben való hit mindvégig élt benne és az ő hite hatalmasabb volt mint az ósrégi *morálskepticizmus* kápráztató dialektikája.

De épen azért, mert az erkölcsi eszményekhez a kedélyt átható nagy érzelmek egész erejével ragaszkodik, az ő álláspontján épenséggel gyűlöletessé válik minden emberi hajlam, minden emberi tulajdonság, mely amaz eszmények megvalósításának útját állja.

Az ő gondolatvilágát a *morálskepticizmus* minden alakulatával és különösen az *ethikai* pessimizmusnak a *morálskepticizmus* lejtőjére jutó előharczosainak gondolatvilágával épen az hozza felette éles, sőt merőben kiegyenlíthetetlen ellentétbe, hogy ő nem minden értékelés nélkül állapítja meg a *moralpsychologiai* megfigyelésnek az *ethikai* pessimizmus érveit szolgáló eredményeit; hogy ő nem minden bírálat és emóció nélkül szállítja le az emberi természetnek erkölcsi színvonalát, midőn mindennemű emberi cselekvésnek általános jelentőségű rúgóját az önszeretletben, az önzés sokféle árnyalatában találja meg; ¹⁾ hanem

¹⁾ A keresztény vallás és erkölcs tan legmagasabb és legszigorubb követelményeit fejtegető tanításoknak körén kívül, az erkölcsi értékelés rigorizmusának ilyen szenvedélyes accentusaival talán csak *Campanella* egyes elmélkedéseiben találkozunk, mint a ki *communisticus* társadalombölcseleti rendszerének a sajátos nézőpontjából az önszeretletet minősíti minden baj és minden gonoszság egyetlen eredeti forrásának; így p. o.

*Carestie, guerre, pesti, invidia, inganno,
Ingiusticia, lussuria, accidia, sdegno,
Tutti a que' tre gran mali sotto stanno,
Che nel cieco amor proprio, figlio degno
D'ignoranza, radice e fomento hanno.*

(*Campanella: Opere, ed. A. d'Ancona.*)

egyúttal a legmélyebben fájlalja és a legnagyobb megilletődéssel stigmatizálja és kárhóztatja az erkölcsi eszményektől eltérítő emberi hajlamok és szenvedélyek közös forrását, legmélyebb gyökerét: az önszeretetet, az egoismust.

Ez a sajtászerű erkölcsi *pathos* az, a mi diametrális ellentétet létesít a morálskepticizmus áramába sodort pessimisták, pl. *La Rochefoucauld*, és a *Pascal* gondolkodása közt, ép úgy mint az ókori morálskepticizmus klasszikus képviselőinek, a sophistáknak felfogása és *Pascal* gondolatvilága közt.

Ez az erkölcsi *pathos* nyilatkozik meg abban az elmélkedésben, melyben *Pascal* azt, a mit az emberek cselekvéseit világszerte irányító önzés a világ középpontjává tesz, t. i. az *Én*-t gyűlöletre méltónak nyilvánítja, mindennemű igazságtalanság, zsarnokság, kegyetlenség forrásának nevezi.

*Le Moi est haïssable . . . le Moi a deux qualités : il est injuste en soi, en ce qu'il se fait le centre du tout ; il est incommode aux autres, en ce qu'il les veut asservir : car chaque Moi est l'ennemi et voudrait être le tyran de tous les autres. Vous en ôtez l'inconfort, mais non pas l'injustice ; et ainsi vous ne le rendez pas aimable à ceux qui haïssent l'injustice . . .*¹⁾

Hasonló módon értékeli és stigmatizálja *Pascal* az önzést a következő reflexiókban is :

*. . . tout tend à soi. Cela est contre tout ordre : il faut tendre au général ; et la pente vers soi est le commencement de tout désordre, en guerre, en police, en économie, dans le corps particulier de l'homme. La volonté est donc dépravée.*²⁾

És tovább :

*Qui ne hait en soi son amour-propre, et cet instinct qui le porte à se faire Dieu, est bien aveuglé. Qui ne voit que rien n'est si opposé à la justice et à la vérité.*³⁾

Semmi sem illusztrálja jobban, miként kapcsolódik az ethikai pessimizmus az erkölcsi eszmény és az emberi természet legáltalánosabb és leghatalmasabb hajlamai között mutatkozó

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VI. 20.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 56.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. Art. XXIV. 56 bis.

incongruenciához, mint az a megjegyzés, melyet *Pascal* az idézett reflexiókhoz fűz :

*C'est donc une manifeste injustice où nous sommes nés, dont nous ne pouvons nous défaire, et dont il faut nous défaire . . .*¹⁾

* * *

Bármennyire különbözzék egyébként a *Pascal* gondolkodása a pessimizmus későbbi szóvivőinek felfogásától a legáltalánosabb természeti hajlamok ethikai értékelésében ; a morálpszichológiai megfigyelés körébe eső tények megállapításánál, az önszereteten gyökerező, az önző hajlamokból fakadó szenvedélyek szerepének és pszichológiai jelentőségének jellemzésénél meglepő megjegyzést észlelünk.

Igy pl. a következő morálpszichológiai észrevétel is amaz antagonisták eszme körébe vezet át :

*En sachant la passion dominante de chacun, on est sûr de lui plaire ; et néanmoins chacun a ses fantaisies, contraires à son propre bien, dans l'idée même qu'il a du bien ; et c'est une bizarrerie qui met hors de gamme.*²⁾

A mondottak szerint *Pascal* ethikai pessimizmusának és a későbbi pessimisták gondolatvilágának összehasonlításánál végső elemzetben egy jellemző vonás határozza meg a *Pascal* viszonyát az ethikai pessimizmus más alakulataihoz ; és ez az az *ethikai mérték*, melyet ez a francia moralista a morálpszichológiai megfigyelés eredményeire alkalmaz, azaz a pszichológiai elemzés eredményeinek *ethikai értékelése* és az az *érzelmi hatás*, melyet az az ő kedélyében kifejt.

Pascal — mint láttuk — nem éri be a pszichológiai tényállás felismerésével, hanem az erkölcsi eszmények néz pontjából levonja azokat a lesújtó consequentiákat is, melyek feltárják az ember egész erkölcsi tehetetlenségét és nyomorúságát és a melyek meggyőznek arról, hogy az ember merőben képtelen, a jót a maga saját erejéből megvalósítani.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. ibid.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VII. 14.

III.

A *Pensées* könyvében nem csak az *érzelmi* vagy *hangulati* *pessimismusnak* és az *etikai* *pessimismusnak* a kialakulását észleljük.

Pascal nem éri be annak a kimutatásával, hogy az ember a viszonyok legváltozatosabb alakulása mellett, az emberi természetben rejlő okoknál fogva, egyfelől merőben képtelen a *legfőbb jónak*, illetve az azzal azonosított *boldogság* eszményének megvalósítására, másfelől teljességgel képtelen az *erköcsi ideál* megközelítésére. E kettős eredményhez, a *pessimistikus* gondolkodás e kettős hajtásához a *Pascal* gondolatvilágában a *pessimismusnak* az a harmadik alakulata is járul, mely a legbensőbb szerves kapcsolatban van az ő gondolkodásának *skeptikus* elemével, úgyszólván gondolkodásának a sajátos *skeptikus* motívumával.

Ez az a felfogás, melyet *ismeretelméleti* vagy *logikai* *pessimismusnak* neveztünk el.

Már a *skeptikus* irányzatú elmélkedéseinek elemzésénél megállapíthattuk, miszerint semmi sem világít bele annyira a *Pascal* *philosophiai* fejlődésének *rationalistikus* motívumaiba és kiindulópontjaiba, mint az a tény, hogy éppen ama *skeptikus* elemnek a kialakulása idézi elő első sorban a jellemzett *tragikus* bonyodalmat a *Pascal* lelki világában és hogy ez sodorja őt legelősebben a *kétségbeesés* örvénye felé.

Pascal gondolatvilágában a *pessimismusnak* *legbőségesebb* forrása éppen abból a belátásból fakad, hogy az emberi ész elméleti eszményének megvalósítására, az igazság felfogására is merőben képtelenek vagyunk. De a nagy francia *moralista* mindenek felett azt fájlalja, mindennél lehangolóbbnak és *kétségbejítőbbnek* a mélyebbre ható *bölcseleti* elmélkedésnek azon eredményét nyilvánítja, miszerint éppen azok a *legfőbb és legvégső* problémák, azok a minden okoskodással daczó és minden érveléssel szemben újból felmerülő *határkérdések*, azok az *örök kérdések*, melyeknek megfejtése fényt vethetne saját életünk céljára, saját rendeltetésünkre és a létező dolgok céljára, minden pozitív tudásnak a határán túl esnek. Kiváltképen azt fájlalja, hogy ezek a tu-

dásra törekvő emberi elme megismerő képességét ép úgy meghaladják, mint minden ismeretnek az *első principiumai*.

A *Port-Royal* *asylumában* is mindig újra a *rationalistikus* gondolkodás utóhatását érző *moralista* e szerint első tekintetre *kétségbejítőnek* találja azt a belátást, miszerint semmiféle tudományos vizsgálódás és tudományos hitelt igénylő *philosophiai* elmélkedés sem vezethet ama problémák körében igazi tudáshoz, feltétlen bizonyossághoz. Ő elismeri ugyan, hogy vannak *principiumok*, melyeket az *intuitió* révén, a közvetlen *érzés* alapján (*Pascal* saját *kedvencz kifejezése* szerint: a «szív» révén) fogunk fel és ismerünk el; de úgy látja, hogy az az *érzés* a *hit* nélkül nem bír *bizonyító* vagy teljesen *meggyőző* erővel, hanem csak a *hit* révén vezet *szilárd meggyőződéshez* és *bizonyossághoz*.

Pascal éppen ebben a tényben ismeri fel a *pyrrhonismus* legerősebb támaszát; úgy látja, hogy ebből fakad a *skepticismus* *legbőségesebb* forrása.

Az emberi tudás átléphetetlen határait utaló elmélkedésnek kapcsolatában fejtegeti, *Pascal* a *hitnek* egyetemes, a tudás tekintetéből, azaz egész ismeret-rendszerünk alakulása tekintetéből is *alapvető jelentőségét*.

E gondolatmenet összefüggésében utal arra is, hogy a *meggyőződés* ama *sajátlagos és egyetemes jelentőségű* alakulata nélkül, azaz *hit* nélkül az *álom képeit* sem tudjuk *absolut biztossággal* megkülönböztetni az *ébredés* állapotában alakuló *képzetektől*.

Minthogy pedig életünk egyik fele *kétségtelenül* *alvás*ban és *álomban* folyik le, melyben semminek sem tulajdoníthatunk *tárgyilag* *valóságot*; felmerülhet az a kérdés is: vajjon mi biztosít arról, mi nyújt *absolut bizonyítékot* az iránt, hogy az élet másik fele nem szinte *álom*, talán csak az *álomnak* más, *sajátságos* faja?

Itt is észleljük, miként hatott a *modern rationalismus* nagy előharcosának, *Descartesnak* gondolkodása *Pascalra*; jóllehet az utóbbi bizonyos tekintetben még *kiélesíti* a *Descartes* elmélkedéseiben kialakuló gondolatot és erősebben *accentuálja* ama *skeptikus consequentiákat*, melyek az *ébredés* állapotában alakuló

III.

A *Pensées* könyvében nem csak az *érzelmi* vagy *hangulati pessimismusnak* és az *ethikai pessimismusnak* a kialakulását észleljük.

Pascal nem éri be annak a kimutatásával, hogy az ember a viszonyok legváltozatosabb alakulása mellett, az emberi természetben rejlő okoknál fogva, egyfelől merőben képtelen a *legfőbb jónak*, illetve az azzal azonosított *boldogság* eszményének megvalósítására, másfelől teljességgel képtelen az *erkölcsi ideál* megközelítésére. E kettős eredményhez, a pessimistikus gondolkodás e kettős hajtásához a *Pascal* gondolatvilágában a pessimismusnak az a harmadik alakulata is járul, mely a legbensőbb szerves kapcsolatban van az ő gondolkodásának skeptikus elemével, úgyszólván gondolkodásának a sajátos skeptikus motívumával.

Ez az a felfogás, melyet *ismeretelméleti* vagy *logikai pessimismusnak* nevezünk el.

Már a skeptikus irányzatú elméleteinek elemzésénél megállapíthattuk, miszerint semmi sem világít bele annyira a *Pascal* philosophiai fejlődésének rationalistikus motívumaiba és kiindulópontjaiba, mint az a tény, hogy éppen ama skeptikus elemnek a kialakulása idézi elő első sorban a jellemzett tragikus bonyodalmat a *Pascal* lelki világában és hogy ez sodorja őt legerősebben a kétségbeesés örvénye felé.

Pascal gondolatvilágában a pessimismusnak legbőségesebb forrása éppen abból a belátásból fakad, hogy az emberi ész elméleti eszményének megvalósítására, az igazság felfogására is merőben képtelenek vagyunk. De a nagy francia moralista mindenképp felett azt fájjalja, mindennél lehangolóbbnak és kétségbeejtőbbnek a mélyebbre ható bölcséleti elméleteknek azon eredményét nyilvánítja, miszerint éppen azok a *legfőbb és legvégső* problémák, azok a minden okoskodással daczó és minden érveléssel szemben újból felmerülő határkérdések, azok az *örök kérdések*, melyeknek megfejtése fényt vethetne saját életünk céljára, saját rendeltetésünkre és a létező dolgok céljára, minden pozitív tudásnak a határán túl esnek. Kiváltképpen azt fájjalja, hogy ezek a tu-

dásra törekvő emberi elme megismerő képességét ép úgy meghaladják, mint minden ismeretnek az *első princípiumai*.

A *Port-Royal* asylumában is mindig újra a rationalistieus gondolkodás utóhatását érző moralista e szerint első tekintetre kétségbeejtőnek találja azt a belátást, miszerint semmiféle tudományos vizsgálódás és tudományos hitelt igénylő philosophiai elmélkedés sem vezethet ama problémák körében igazi tudáshoz, feltétlen bizonyossághoz. Ő elismeri ugyan, hogy vannak princípiumok, melyeket az intuitió révén, a közvetlen *érzés* alapján (*Pascal* saját kedvencz kifejezése szerint: a »szív« révén) fogunk fel és ismerünk el; de úgy látja, hogy az az *érzés* a *hit* nélkül nem bír bizonyító vagy teljesen meggyőző erővel, hanem csak a *hit* révén vezet szilárd meggyőződéshez és bizonyossághoz.

Pascal éppen ebben a tényben ismeri fel a pyrrhonismus legerősebb támaszát; úgy látja, hogy ebből fakad a skepticismus legbőségesebb forrása.

Az emberi tudás átléphetetlen határait utaló elméleteknek kapcsolatában fejtegeti, *Pascal* a hitnek egyetemes, a tudás tekintetéből, azaz egész ismeret-rendszerünk alakulása tekintetéből is alapvető jelentőségét.

E gondolatmenet összefüggésében utal arra is, hogy a meggyőződés ama sajátlagos és egyetemes jelentőségű alakulata nélkül, azaz *hit* nélkül az álom képeit sem tudjuk abszolút biztossággal megkülönböztetni az ébrenlét állapotában alakuló képzetektől.

Minthogy pedig életünk egyik fele kétségtelenül alvásban és álomban folyik le, melyben semminek sem tulajdoníthatunk tárgyilagosságot; felmerülhet az a kérdés is: vajjon mi biztosít arról, mi nyújt abszolút bizonyítékot az iránt, hogy az élet másik fele nem szinte álom, talán csak az álomnak más, sajátos faja?

Itt is észleljük, miként hatott a modern rationalismus nagy előharcosának, *Descartes*nak gondolkodása *Pascalra*; jóllehet az utóbbi bizonyos tekintetben még kiélesíti a *Descartes* elméleteiben kialakuló gondolatot és erősebben accentuálja ama skeptikus consequentiákat, melyek az ébrenlét állapotában alakuló

képzetek és az álomképek összevetéséhez (a hit alapját nélkülözőknek vagy elejtőknek a gondolkodásában) ismételve fűződtek.

Itt mindenek előtt a *Discours de la méthode* egyik ismert megjegyzésére utalhatunk:

Car d'où saít-on que les pensées qui viennent en songe sont plutôt fausses que les autres, vu que souvent elles ne sont pas moins vives et expresses? Et que les meilleurs esprits y étudient tant qu'il leur plaira, je ne crois pas qu'ils puissent donner aucune raison qui soit suffisante pour ôter ce doute, s'ils ne présupposent l'existence de Dieu...¹⁾

Ha ezt a reflexiót egyfelől a *Hatodik Méditatio* befejezésében foglalt okoskodás,²⁾ másfelől pedig a *Pensées* könyvében foglalt elmélkedésekkel vetjük össze, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy *Descartes* a rationalisticus gondolkodás álláspontján a skepticismus mindennemű aggályaival és támadásaival szemben érvényesíthető ismeretelméleti és logikai kriteriumok megállapítására törekszik, melyeknek alapján az ébrenlétben alkotott képzetet rendszerint az álom képzeleti termékeinek világtól különválaszthatjuk; — míg a rationalismussal meghasonlott *Pascal* amaz ismeretelméleti kriteriumokat nem itéli alaposan s véglegesen meggyőzőknek, hanem a korábban is felmerült aggályok kiélesítésével annyira a skepticismus és pessimismus áramába kerül, hogy végül csak a hitben talál menedéket és megállapodást.

Pascal elmélkedéseiben is felmerül az a skeptikus gondolat, melylyel különböző korszakok költőinek és különösen a hindú életbölcsestől inspirált pessimisticus életfelfogás szóvivőinek elmélkedéseiben találkozunk; — az a gondolat, hogy az ébrenlétben alakuló tudat tartalma nem különbözik *toto genere* az álomélet tartalmától és hogy az élet talán maga is csak egy sajtászerű neme az álomnak.

Amaz elmélkedésekben, melyekben *Pascal* az abszolút megkülönböztetés és teljes különválasztás alapjául szolgáló kriteriumokat vizsgálja, szemelláthatólag közeledik ama mystikus hajlamú

¹⁾ *Discours de la méthode*. Quatrième Partie. (*Oeuvres de Descartes*. Nouv. édition collationnée sur les meilleurs textes. Par M. Jules Simon.)

²⁾ *Méditations touchant la philosophie première*. (*Oeuvres*, éd. J. Simon. p. 116. 127 s.)

pessimista költőkhöz és bölcselőkhöz, kiknek a felfogásában valóban minden lényegkülönbség elmosódik s így ez a földi lét ábránddá, az emberiség történelme csak egy nagy, szövevényes, gyötrelmes álommá lesz.

Ebbe a skeptikus és mystikus motivumokat egyesítő áramba kerül *Pascal* abban, a kérdéses kriteriumokat egyébként finom és találó pszichológiai észrevételekkel megvilágító elmélkedésben, melyben még az ébrenlét tényeinek continuitását sem itéli abszolút jelentőségű kriteriumnak és melyben végül az életet az álom egy sajátos nemének nevezi.

La vie est un songe un peu moins inconstant.¹⁾

Alig kételkedhetünk abban, hogy *Pascal* e kényes problema tárgyalásában nemcsak *Descartes*, hanem különösen *Montaigne* befolyása alatt is állott.

Itt különösen az ismételve idézett nagy *Essai* jön tekintetbe, melyben a kérdéses skeptikus gondolat különösen a következőkben jut kifejezésre:

Ceux qui ont apparié nostre vie à un songe, ont eu de la raison, à l'aventure, plus qu'ils ne pensoient... Nostre raison et nostre âme recevant les fantasies et opinions qui luy naissent en dormant, et auctorisant les actions de nos songes de pareille approbation

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. III. 14. Mindenképen érdekes és figyelemreméltó az az álom pszichológiájának problémáiba átvezető reflexió is, mely az idézett mondatot megelőzi. «Si nous rêvions toutes les nuits la même chose, elle nous affecterait autant que les objets que nous voyons tous les jours; et si un artisan rêvait toutes les nuits, douze heures durant, qu'il est roi, je crois qu'il serait presque aussi heureux qu'un roi qui rêverait toutes les nuits, douze heures durant, qu'il serait artisan. Si nous rêvions toutes les nuits que nous sommes poursuivis par des ennemis, et agités par ces fantômes pénibles, et qu'on passât tous les jours en diverses occupations, comme quand on fait voyage, on souffrirait presque autant que si cela était véritable, et on appréhenderait le dormir, comme on appréhend le réveil quod on craint d'entrer dans de tels malheurs en effet. Et en effet il ferait à peu près les mêmes maux que la réalité. Mais parce que les songes sont tous différents, et qu'un même se diversifie, ce qu'on y voit affecte bien moins que ce qu'on voit en veillant, à cause de la continuité; qui n'est pourtant pas si continue et égale qu'elle ne change aussi, mais moins brusquement, si ce n'est rarement, comme quand on voyage; et alors on dit: Il me semble que je rêve...»

*qu'elle fait celles du iour, pourquoy ne mettons-nous en doute si nostre penser, nostre agir, est pas un vultre songer, et nostre veiller quelque espèce de dormir ?*¹⁾

De a közös alapgondolat vagy a skeptikus kérdéstétel meg-egyezése nem involválja a tüzetesebb kifejtésnek és a pszichológiai elemzéshez fűződő elmélkedéseknek azonosságát. *Pascal* eredetiségét és a motivum feldolgozásának sajátlagos jelentőségét épen a pszichológiai elemzés és a tüzetesebb kifejtés vizsgálata alapján állapíthatjuk meg.

Egyébiránt ez a téma csak egy kisebb jelentőségű epizód a *Pascal* gondolatvilágában, csak egy részlet a röviden, úgy szólván csak *en passant* érintett sok részlet között. Mindazonáltal ez az epizód is bizonyos érdekességet nyer azon tény által, hogy *Pascal* itt is megpendíti a modern pessimistikus költők és bölcselők gondolatvilágának egyik motivumát.²⁾

Pascal a *Pensées* könyvének egyik terjedelmesebb fejezetében a dogmatismus- és a pyrrhonismusként érdekes összehasonlító

¹⁾ *Essais*. I. L. III. chap. XII.

²⁾ L. Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. I. Erstes Buch. Erste Betrachtung. §. 5. »Allein jene Frage (sc. nach der Realität der Aussenwelt) hat noch einen andern, von dem bisher angegebenen, rein speculativen, ganz verschiedenen Ursprung, einen eigentlich empirischen, obwohl sie auch so noch immer in spekulativer Absicht aufgeworfen wird; und sie hat in dieser Bedeutung einen viel verständlicheren Sinn, als in jener ersteren, nämlich folgenden: wir haben Träume; ist nicht etwa das ganze Leben ein Traum? oder bestimmter: giebt es ein sicheres Kriterium zwischen Traum und Wirklichkeit? zwischen Phantasmen und realen Objekten? Das Vorgeben der geringeren Lebhaftigkeit und Deutlichkeit der geträumten, als der wirklichen Anschauung verdient gar keine Berücksichtigung, da noch keiner diese beiden zum Vergleich nebeneinander gehalten hat; sondern man nur die Erinnerung des Traumes vergleichen könnte mit der gegenwärtigen Wirklichkeit. — Kant löst die Frage so: »Der Zusammenhang der Vorstellungen unter sich nach dem Gesetze der Kausalität unterscheidet das Leben vom Traum.« — Aber auch im Traume hängt alles Einzelne ebenfalls nach dem Satz vom Grunde in allen seinen Gestalten zusammen, und dieser Zusammenhang bricht bloss ab zwischen dem Leben und dem Traume und zwischen den einzelnen Träumen. Kants Ant-

jellemzését nyújtja. E fejtegetésben többek közt arra utal, hogy a dogmatismus szóvivőivel szemben, kik váltig hangoztatják, hogy a természetes érzés révén felfogott principiumok tekintetében jóhiszeműleg egyáltalában nem kételkedhetünk, a skeptikus a mi eredetünk bizonytalanságára utal, mely voltaképen mindent bizonytalanná tesz, mert megingatja a mi természetünk megbízhatóságába, a mi felfogásunk, érzésünk, gondolkodásunknak a megbízhatóságába vetett bizalmunkat.

Másfelől igaz, hogy az élet gyakorlatában a skeptikusok sem vonják le a szélső consequentiákat ama teljes bizonytalanságból. Saját kételkedésük, saját gondolkodásuk, saját lelki állapotaiknak a ténylegességében s így saját létükben — a mint ezt már *Descartes* meggyőzően kimutatta — nem képesek kételkedni; és így *eo ipso* képtelenek azt állítani, hogy minden, a mit képze- lünk, absolute bizonytalan vagy *plane* nem igaz.

A természet elvégre az érzés és az ösztön energiájával mégis csak ellensúlyozza az okoskodás sokféle subtilitását és a mindent szétbontani iparkodó emberi elme bénító hatását.

Mindazonáltal a dogmatismus és a pyrrhonismus összehasonlító vizsgálata *Pascal*-t is azon eredményhez vezet, hogy a tudományos vizsgálódás és a philosophiai elmélkedés körében seholy sem jutunk *per absolutum* bizonyos, merőben kétségbe vonha-

word könnte dann nur noch so lauten: der lange Traum (das Leben) hat in sich durchgängigen Zusammenhang gemäss dem Satz vom Grunde, nicht aber mit den kurzen Träumen, obgleich jeder von diesen in sich denselben Zusammenhang hat. . . Jedoch eine Untersuchung, ob etwas geträumt oder geschehen sei, nach diesem Kriterium anzustellen, wäre sehr schwierig und oft unmöglich, da wir keineswegs im Stande sind, zwischen jeder erlebten Begebenheit und dem gegenwärtigen Augenblick den kausalen Zusammenhang Glied vor Glied zu verfolgen, deswegen aber doch nicht sie für geträumt erklären. . . wenn nun aber nachher, wie es oft der Fall ist, der kausale Zusammenhang mit der Gegenwart oder dessen Abwesenheit schlechterdings nicht auszumitteln ist, so muss es auf immer unentschieden bleiben, ob ein Vorfall geträumt oder geschehen sei. — Hier tritt nun in der Tat die enge Verwandtschaft zwischen Leben und Traum sehr nahe an uns heran; auch wollen wir uns nicht schämen, sie einzugestehen, nachdem sie von vielen grossen Geistern anerkannt und ausgesprochen worden ist. . . Nimmt man nun den Standpunkt der Beurteilung ausserhalb beider an, so findet sich in ihrem Wesen kein bestimmter Unterschied, und man ist genötigt, den Dichtern zuzugeben, dass das Leben ein langer Traum sei.»

tatlan tudáshoz, merőben egyetemes jelentőségű meggyőződésekhez; hogy az emberi elme, mely az igazságnak fenséges elméleti eszményét concipialta, azt a maga erejéből, elméleti gondolatmunkája alapján, a tudományos kutatás és philosophiai elmélkedés eszközeivel, sohasem valósíthatja meg.

E tekintetben *Pascal* elmélkedései, mint ez az ő gondolatvilága skeptikus motivumainak megvilágításából is kitűnt, a legteljesebb resignatiohoz, az emberi ész tehetetlenségének és hiábavaló vergődésének elismeréséhez vezetnek. Hiszen főleg ebben nyilatkozik meg az ő ismeretelméleti pessimismusa is.

Igaz, hogy *Pascal* e lesújtó conclusióval szemben némi vigaszt talált abban a meggyőződésben, hogy mi az igazságot korántsem csak az ész gondolatmunkája vagy tisztán értelmi műveletek révén, hanem a »szív«¹ által vagy az érzés révén is megismerhetjük és hogy épen amaz első principiumokat, melyeknek megismerésére a fejlett emberi elme emberemlékezet óta törekedett, csakis az érzés révén foghatjuk fel.

Sőt *Pascal* sajátlagos felfogása szerint épen ez a tény az a szirt, melyen a skeptikusok minden erőlködése végső eredményben hajótörést szenved. Mert a skepticismusnak a kritikája csak az emberi ész eszközeit és az értelmi működés eredményeit devalválhatja; de a gondolkodás eszközeivel és fegyvereivel nem fér hozzá az emberi természet *irrationalis* elemeihez. Hatálya nem terjed ki a kedély vagy a szív világának tényeire, sőt általában az észműködés tényeivel össze nem vethető *érzés* tényeire.

Már pedig az érzésnek is megvan a maga bizonyossága, sőt valójában közvetlen és elvitázhatatlan bizonyosságot volta-képen csak az érzés létesít.¹⁾

* * *

Pascal a skepticismus leghathatósabb motivumaival szemben épen annak tulajdonítja a döntő jelentőséget, hogy mi amaz első principiumokat, melyeknek a felismerésére az emberi ész olyan nagy súlyt helyez, voltaképen nem logikus gondolatmunka révén fedezzük fel, hanem közvetlenül megérezzük. Más szóval

¹⁾ V. ö. *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VIII. 6.

mi nem az észszel fogjuk fel azokat, hanem az önkénytelenül beálló érzés révén. *Pascal* azt mondja: »a szívvel«. Ez pedig úgy is fejezhető ki, hogy azoknak a principiumoknak a felfogása voltaképen a *hit* tényeinek körébe tartozik.

Ezt az ismeretelméleti alpnézetet *Pascal* többek közt a következő, a tulajdonképeni apologiában nagy szerepet játszó fragmentumban fejti ki.

Nous connaissons la vérité, non-seulement par la raison, mais encore par le coeur; c'est de cette dernière sorte que nous connaissons les premiers principes, et c'est en vain que le raisonnement, qui n'y a point de part, essaie de les combattre. Les pyrrhoniens, qui n'ont que cela pour objet, y travaillent inutilement... cette impuissance ne conclut autre chose que la faiblesse de notre raison, mais non pas l'incertitude de toutes nos connaissances, comme ils le prétendent. Car la connaissance des premiers principes, comme qu'il y a espace, temps, mouvement, nombres, sont aussi fermes qu'aucune de celles que nos raisonnements nous donnent. Et c'est sur ces connaissances du coeur et de l'instinct qu'il faut que la raison s'appuie, et qu'elle y fonde tout son discours. Le coeur (!) sent qu'il y a trois dimensions dans l'espace et que les nombres sont infinis; et la raison démontre ensuite qu'il n'y a pas deux nombres carrés dont l'un soit double de l'autre. Les principes se sentent, les propositions se concluent; et le tout avec certitude, quoique par différentes voies. Et il est aussi inutile et aussi ridicule que la raison demande au coeur des preuves de ces premiers principes, pour vouloir y consentir, qu'il serait ridicule que le coeur demandât à la raison un sentiment de toutes les propositions qu'elle démontre, pour vouloir les recevoir. Cette impuissance ne doit donc servir qu'à humilier la raison, qui voudrait juger de tout, mais non pas à combattre notre certitude, comme s'il n'y avait que la raison capable de nous instruire.¹⁾

Itt figyelmet érdemel »a geometriai szellemről«¹ szóló második fragmentumnak következő részlete is, melyhez azonban az exact tudományokkal foglalkozó és a racionális légkörének közvetlen hatását minden lépten-nyomon érző fiatal szerző nagyon eltérő reflexiókat és következtetéseket fűzött.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VIII. 6.

Je ne parle donc que des vérités de notre portée; et c'est d'elles que je dis que l'esprit et le coeur sont comme des portes par où elles sont reçues dans l'âme, mais bien peu entrent par l'esprit...¹⁾

Az utóbbi fragmentumban Pascal az ész gondolatmunkájával szemben nem a közvetlen érzés szerepét, hanem egyenesen az akarat impulsusainak a meggyőző és irányító hatását helyezi előtérbe.

Ámde, ha ez helyes, az emberi ész sok fáradozásának s erőlködésének, sok subtilis gondolatmunkának a hiábavalósága is nyilvánvalóvá lesz.

Az ész mindenütt csak a szigorú bizonyítás tekintélyét ismeri el, mindenütt szabatos vizsgálódást és bizonyítást követel. Ezt pedig épen az emberi kedélyt legmélyebben érdeklő és mozgató problémáknak a természete nem engedi meg; és így elmaradhatlanul tanúi leszünk az emberi ész megalázásának; átlátjuk legmagasabb és legbüszkébb igényeinek a hiábavalóságát; észreveszszük az ész kitűzte eszményi cél és az emberi természetben foglalt eszközök közt tátongó örvényt.

Midőn pedig meggyőződünk az emberi ész évezredes aspiratiójának a meddőségéről, magas szárnyalású gondolatmunkájának a hiábavalóságáról, a teljes belső meghasonlástól és kétségbeeséstől csak egy menthet meg: ez az ész teljes resignatiója, végleges lemondása korlátlan ismeretvágyáról, legbüszkébb igényeiről.

Az emberi ész metaphysikai igényeinek s kísérleteinek ez a skeptikus kritikája, mely további fejleményeiben minden tudásnak a szilárd és megingathatlan alapját is pusztá illúzióvá teszi, az ismeretelméleti pessimizmusnak a legmélyebb alapja a Pascal gondolatvilágában.

Igy azután a követelt önmegalázás és lemondás bizonyos tekintetben a gyógyulás jelentőségével is bír. Mert az emberi észnek kérdéses igényei és nagyratörő fáradozásai a kérlelhetetlen kritika által megállapított *disproportion de l'homme* tekinte-

¹⁾ De l'esprit géométrique, (Pensées, éd. Havet, II. Opuscules de Pascal, p. 297.) A szerző az idézett helyen így folytatja: «au lieu qu'elles (sc. les vérités) y sont introduites en foule par les caprices téméraires de la volonté, sans le conseil du raisonnement.» V. ö. Second fragment. Id. kiad. II. p. 298.

téből beteges tüneteknek is minősíthetők, melyek a tévedésnél is végzetesebbek.

Car la maladie principale de l'homme est la curiosité inquiète des choses qu'il ne peut savoir; et il ne lui est pas si mauvais d'être dans l'erreur, que dans cette curiosité inutile.¹⁾

Igaz, hogy a skepticismus mindezeknek daczára, minden erőlködésével és a tisztán logikus motivumoktól irányított emberi elmét a legnagyobb zavarba ejtő subtilis érveléseivel, az igazság és a bizonyosság elméleti eszényeit és az emberi természetnek metaphysikai szükségletét vagy ösztönét valójában nem irthatta ki. De Pascal másfelől úgy látja, hogy semmiféle dogmatizmus, semmiféle tudományos vizsgálódás és philosophiai elmélkedés, semmiféle metaphysikai rendszer vagy elmélet sem orvosolhatja az emberi észnek képtelenségét amaz elméleti ideálnak teljes, minden kétséget megszüntető megvalósítására, az abszolút igazságnak a gondolkodás fegyvereivel való meghódítására.

Ez a végzetes és orvosolhatatlan *incongruentia* vagy — a mint Pascal előszeretettel nevezi — ez a *disproportion* az, a mi az első principiumoknak a felfogására, minden létező alapokainak és céljainak, kivált pedig az ember rendeltetésének, végső céljainak a világos felfogására törekvő emberi elmét valóságos tragikus helyzetbe hozza, hiábavaló kísérletekre, a sötétben való tévelygésre és kínos vergődésre kárhóztatja.

De ha azon nézpontról tekintjük az emberi ész tragicus helyzetét, melyhez Pascal fejlődésének a végső phasisában jutott; a legborzasztóbb állapot, a legkínosabb nyugtalanság és vergődés mégis abból ered, hogy a tudományos vizsgálódás és philosophiai elmélkedés eszközeivel, a tények vizsgálata és logikus okoskodás révén sehogy sem tudunk véglegesen, minden kétséget kizáró módon, tisztába jönni ama végső kérdések, amaz örök problémák iránt, melyek az emberi kedélyt legmélyebben érdeklik. A legnagyobb baj az, hogy a szóban forgó eszközökkel sehogysem tudunk teljes világossághoz és bizonyossághoz jutni természetünk igazi lényege, létünk igazi értéke, közös végső rendeltetésünk iránt; hogy sehogy sem tudunk belevilágítani minden létnek, de kiváltképen a mi saját létünknek a mysteriumaiba, melyek-

¹⁾ Pensées, éd. Havet, I. Art. VII. 17.

hez pedig a skepticismus, az empirismus, a materialismus minden okoskodása ellenére kedélyünknek legmélyebben gyökerező érdekei fűződnek.

Pascal valósággal kétségbeejtőnek találja azt, hogy a természet mindenütt és mindenképen kételyt, bizonytalanságot, nyugtalanságot kelt; hogy a természet sem a bizonyosságnak, a kétségbévonhatatlan tudásnak, sem a minden kétely ellen teljesen vértezett, megingathatatlan hitnek alapját nem nyújtja. Arról panaszkodik, hogy az emberi ész a maga erejéből a természet szemlélete révén soha és sehogy sem tud amaz örök problémák körében eligazodni; hogy sehogy sem jut saját lényegének, rendeltetésünknek és az ebből eredő feladatoknak teljesen világos és biztos felismeréséhez.

Ezt a tragikus helyzetet *Pascal* tüzetesebben és megható accentusokkal jellemzi a következő reflexióban:

Voilà ce que je vois et ce qui me trouble. Je regarde de toutes parts, et je ne vois partout qu'obscurité. La nature ne m'offre rien qui ne soit matière de doute et d'inquiétude. Si je ne voyais rien qui marquât une Divinité, je me déterminerais à la négative. Si je voyais partout les marques d'un Créateur, je reposerais en paix dans la foi. Mais, voyant trop pour nier, et trop peu pour m'assurer, je suis en un état à plaindre, et où j'ai souhaité cent fois que, si un Dieu la soutient, elle le marquât sans équivoque; et que, si les marques qu'elle en donne sont trompeuses, elle les supprimât tout à fait; qu'elle dit tout ou rien, afin que je visse quel parti je dois suivre. Au lieu qu'en l'état où je suis, ignorant ce que je suis et ce que je dois faire, je ne connais ni ma condition ni mon devoir. Mon coeur tend tout entier à connaître où est le vrai bien, pour le suivre. Rien ne me serait trop cher pour l'éternité. . . .¹⁾

Midón az emberi ész úgy a minden létezőnek alapokaira s végső céljaira, mint különösen az emberi természet belső lényegére és az ember rendeltetésére vonatkozó elmélkedésben minden igyekezete és erőlködése ellenére sem tud teljes világosságot és bizonyosságot elérni; végső eredményben kénytelen, a rationalis-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XIV. 2.

ticus gondolkodásban a legélesebb kifejezésre jutó aspirációknak a hiábavalóságát, legbüszkébb igényeinek, legmerészebb vállalkozásainak s reményeinek az összeomlását constatálni.

Ilyen helyzetben az emberi elme a legszegényletesebb megbélyegzéstől és önmegvetéstől csak teljes megalázkodás, csak legbüszkébb igényeinek elejtése árán, csak azon consequentia levonása által menekülhet meg: hogy megismerő képessége nem csupán nem végtelen, hanem nagyon is korlátolt; hogy a megismerhetetlennek a sphaerája valójában végtelen.

Ez a lesújtó conclusio az önámításról lemondó böseség utolsó szava, az igazságra törekvő emberi ész utolsó nehéz lépése.

Erre utal a rationalismussal meghasonlott moralistának egyik híres mondása:

La dernière démarche de la raison est de reconnaître qu'il y a une infinité de choses qui la surpassent. Elle n'est que faible, si elle ne va jusqu'à connaître cela. Que si les choses naturelles la surpassent, que dira-t-on des surnaturelles.¹⁾

Igen jellemző, hogy az ezen eredményhez fűződő reflexiók az eredeti kéziratban a *Soumission* cím alatt szerepeltek; valamint hogy az egykori rationalista gondolatvilágának a sajátlagos evolutiójára nézve felette jellemző az az aforizma is, melylyel *Pascal* az előbb idézett mondást commentálja.

Il n'y a rien de si conforme à la raison que ce désaveu de la raison.²⁾

A *Pascal* ismeretelméleti pessimismusának egyik különös figyelemre méltó jellemző vonását látjuk abban a körülményben is, miszerint ez a gondolkozó kiváltképen lesujtónak és kétségbeejtőnek találja azt a tényt, hogy mi az erkölcsi élet nagy tényezőire és feladataira irányuló gondolkodásban és különösen a jog és igazságosság kriteriumai tárgyában sehogy sem tudunk közérvényes, általán elismert elvekhez, sehogy sem tudunk teljes és megingathatatlan bizonyossághoz jutni.

Pascal ismételve stigmatisálja azt az ethikai és jogi gondolkodásban emberemlékezet óta uralkodó hajlékony relativismust, azt

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XIII. 1.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XIII. 6.

a minden érdeklődést az erkölcsi és jogi elvek változékonyságára koncentráló felfogást, melyből az emberi kedélyt legmélyebben érdeklő eszményeknek ósrégi ellensége, azaz az emberek erkölcsi életét mindennél végzetesebb módon megmértelyező morálskepticizmus állandóan táplálkozik.

Ezt az uralkodó felfogást, ezt, a jogi és erkölcsi életet világszerte és mindenkor irányító relativismust *Pascal* többek közt egy gyakran idézett elmélkedésben jellemzi, mely valóban világirodalmi nevezetességet nyert.

Ebben az elmélkedésben is könnyen felismerhető a francia pyrrhonistának, *Montaigne*-nek hatása. Az ész eszményi igényeit az erkölcsök, felfogások, törvények s intézmények rengeteg változékonyságával szembesítő skeptikus bírálók fejtegetéseiben gondosan csoportosított és éles világosságba helyezett tényekre irányítja *Pascal* is a figyelmet a szóban forgó híres elmélkedésben.

Azok a motívumok, melyek az *Essais* egyes részeiben, de különösen az ismételve idézett *Apologie*-ban, úgy mint a következő nemzedékek philosophiai munkásságára közvetlenül mélyebben és távolabbra kiható *John Locke* főművében,¹⁾ az etikai relativizmusnak és ennek révén a morál-skepticizmusnak annyi táplálékot nyújtottak: klasszikus kifejezésre jutnak a *Pensées* könyvének jelzett fejezetében, melyben a szerző a maga nézpjából kérlelhetetlenül belevilágít a jog és igazság fogalmainak rengeteg változékonyságából eredő helyzetbe.

Ezen elmélkedés, melynek bevezetésében *Pascal* azon tényre utal, hogy az ember egyáltalán nem tudja, mi az igazságosságnak lényege, mindenképen megérdemli, hogy egyes részleteit eredetiben ide iktassuk.

Itt különösen az a reflexió érdemel figyelmet, melyben *Pascal* azt az állítását indokolja, hogy az ember egyáltalában nem bír az igazságosságnak állandó, egységes, általános érvényű fogalmával.

Certainement, s'il la connaissait, il n'aurait pas établi cette maxime, la plus générale de toutes celles qui sont parmi les hommes, que chacun suive les mœurs de son pays; l'éclat de la véritable justice aurait assujéti tous les peuples, et les législateurs n'auraient

¹⁾ L. J. Locke: *Essai concerning human understanding*. I. B. cf. *Montaigne: Essais* I. L. II. ch. XII.

pas pris pour modèle, au lieu de cette justice constante, les fantaisies et les caprices des Perses et Allemands et des Indiens. On la verrait plantée par tous les États du monde et dans tous les temps, au lieu qu'on ne voit rien de juste ou injuste qui ne change de qualité en changeant de climat. Trois degrés d'élevation du pôle renversent toute la jurisprudence. Un méridien décide de la vérité... Plaisante justice qu'une rivière borne! Vérité en deçà des Pyrénées, erreur au delà.¹⁾

És a folytatás, mely teljesen a *Montaigne* és *John Locke* szellemében a jogi és erkölcsi felfogások sokféleségére, végtelen változékonyságára utal és valóban általános, egységes alapelveknek a kimutatását lehetetlennek nyilvánítja.

Ils confessent que la justice n'est pas dans ces coutumes, mais qu'elle réside dans les lois naturelles, connues en tout pays. Certainement ils la soutiendraient opiniâtement, si la témérité du hasard qui a semé les lois humaines en avait rencontré au moins une qui fût universelle; mais la plaisanterie est telle, que le caprice des hommes s'est si bien diversifié, qu'il n'y en a point... Il y a sans doute des lois naturelles, mais cette belle raison corrompue a tout corrompu.²⁾

Midőn *Pascal* ama végzetes tényeket szemügyre veszi, melyek a világmagyarázat mindennemű kísérleteit bíráló skepticizmus elmélkedéseiben és különösen a morálskepticizmus okoskodásában mint a legsúlyosabb érvek szerepelnek, úgy látja, hogy az ész előtt, ha csak nem akarja korlátolt erejét örült erőlködés-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. III. 8.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet, l. c. — V. ö. *Montaigne: Essais*. I. L. II. ch. XII. (*Apologie*.) A szóban forgó fragmentumban minden lépten-nyomon, mindennemű reminiscenciákban is észlelhető az *Essais* tanulmányozásának közvetlen hatása, sőt némely világhírű és minden alkalommal idézett *aperçu*-ben egyenesen a périgordi böleselő szellemes ötleteinek visszhangját ismerjük fel; p. o.: *«Quelle bonté est-ce, que je voyoy hier en crédit, et demain ne l'estre plus, et que le traict d'une riviere faict crime? Quelle vérité est-ce que ces montaignes bornent, mensonge au monde qui se tient au delà? — Mais ils sont plaisants quand pour donner quelque certitude aux lois, ils disent qu'il y en a aucunes fermes, perpétuelles et immuables, qu'ils nomment naturelles etc.»*

ben elpazarolni, csak *egy* út áll nyitva: az önmegtágadás, a megalázkodás, a lemondás.

Mert az emberi ész csak szűk határokon belül értékesítheti a szabatos vizsgálódás és bizonyítás eszközeit; csak ama szűk határok közt élhet — a legfőbb érdekek kockáztatása nélkül — a kételkedés jogával. E határokon túl csak *egy* teendője van: megadni magát, alávetni magát annak, a mi meghaladja minden emberi észnek az erejét.

Épen akkor, mikor az emberi kedélyt legmélyebben érdeklő problémák megfejtésén fáradozunk, az ész teljes abdicatióját készítjük elő. Ez az abdicatio nem ellenkezik az ész helyes használatával, hanem ellenkezőleg csak az ész helyes használatának az utolsó lépése.

Igy épen azon kérdések tekintetéből, melyek az emberi kedély legbensőbb érdekeihez, leghatalmasabb motivumaihoz fűződnek, az igazság valóban ama lefátyolozott *saisi* képpé lesz, melyet a későbbi kor költője megénekelt.

*Ce n'est point ici le pays de la vérité; elle erre inconnue parmi les hommes. Dieu l'a couverte d'un voile, qui la laisse méconnaître à ceux qui n'entendent pas sa voix.*¹⁾

És a természet a maga végtelen nagyságában, lesújtó fenségében sehogy sem segíti a nagyratörő emberi elmét legbüszkébb aspiratióiban. A természet a maga hozzáférhetetlen, a képzelet méreteit is meghaladó nagyságában nem hallgat az abszolút igazságot szomjazó emberi lélek segítség-kiáltására; fenséges nyugal-mában sohasem válaszol az emberi gondolkodás legmélyebb forrásaiból fakadó és minden sikertelen fáradozás után újból felmerülő kérdésekre.

Ezt panaszolja el, az ebből eredő reménytelen kinlódást és kétségbeesést egy pár szóval fejezi ki az az aforizma, mely úgy hangzik, mint egy a kételkedés fájdalmas fulánkjától sokszor megsebzett és a szenvedélyes kitartással folytatott küzdelemben megtört léleknek a jajkiáltása:

*Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie.*¹⁾

* * *

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIII. 31.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXV. 17 bis.

A *Pascal* ismeretelméleti pessimismusának legsajátlagosabb jellemző vonását két körülményben találjuk meg.

Az egyik az a tény, hogy ezen sajátzerű pessimisticus gondolkodásnak a főforrását is a francia moralista korábbi rationalisticus gondolkodásmódjában ismerhetjük fel.

A másik az a tény, hogy az új gondolatvilágban élő moralista még az utolsó nagy megtérés után is nem egyszer bizonyos vigasztalást és kiengesztelést talál az emberi természetnek azon sajátjaiban, melyeket a rationalismus szelleme mindig, mindenek előtt és mindenek felett nagyra tartott és előtérbe állított, melyekben a rationalisticus gondolkodás, az ókori philosophiában észlelhető ébredésétől fogva a modern philosophiában való teljes kialakulásáig, az ember igazi nagyságát látta.

A pessimisticus felfogás egyik döntő jelentőségű motivuma, sőt talán azt mondhatnók: a leghatalmasabb motivuma, ebben a gondolatvilágban abból a mérhetetlen, minden összehasonlítást kizáró jelentőségből és értékből ered, melyet *Pascal* az emberi természet tényezőire, erőire, nyilvánulásaira vonatkozó elmélkedésben épen az ész sajátlagos tevékenységének, a gondolkodásnak tulajdonít.

A pessimisticus gondolkodásnak itt épen az adja meg leginkább a sajátlagos egyéni színezetet, hogy az ideig-óráig a skepticismus áramába sodort és a pessimismus lejtőjére jutó *Pascal* gondolatvilágában — a legszomorúbb esalódások, a leglesújtóbb tanulságok után is — az emberi észnek cultusa, a gondolkodásnak apotheosisa mindig megújul és ismételve minden skeptikus érveléssel daczol.

Igaz, hogy az a felfogás, mely az észtevékenységet, a gondolkodást az emberben mindennél többre becsüli, mely ebben látja az emberi természet nagyságát, fenségét és a magasabb szellemi életben, a tiszta észtevékenységben, a gondolatmunkában találja az ember magasabb rendeltetését, már a rationalistikus gondolkodás kifejlődésének régmúlt korszakában, különösen a görög bölcselkedés fénykorában, a nagy görög gondolkodókban is elég határozottan megnyilatkozott. Csakhogy a kérdéses felfogás sem itt, sem a modern rationalismus előharczosainak és képviselőinek tanaiban nem lép fel amaz, a maga nemében egyetlen kapcsolatban, abban a heterogén elemeket sajátos módon

egyesítő gondolatvilágban, melyet a *Pensées* könyve nyit meg előttünk.

Mert itt a gondolkodás dicsőítése kiváltképen a skeptikus irányzatú elmékedések lesújtó eredményének ellensúlyozására és az amaz eredményből eredő komor, sőt kétségbejítő pessimisticus hangulat enyhítésére és így a végső elcsüggedés és kétségbeesés elhárítására szolgál.

Épen az itt a jellemző, hogy *Pascal* főképen, a legkülönbözőbb nézponctokból, a legkülönbözőbb kérdések alkalmából, az ember végtelen nyomorúságát tárja fel előttünk és a mélyen megdöbbentő kétségbejítő képpel szemben keres némi vigasztalást abban, a miben ő maga is az embernek, a legnagyobb szájalomra igényt tartó, mindenképen boldogtalan embernek a tiszteletet követelő nagyságát találja.

Midőn belevilágított az emberi természetnek minden tehetetlenségébe, tökéletlenségébe, nyomorúságába; midőn itt az eredmények érzelmi hatásával nem törődő kutató kiméletlen erélyével, kérlelhetetlen és könyörületlen buzgalomával belevilágított természetünknek minden örvényébe; végül mégis csak megemlékezik arról és emlékeztet arra, a mi minden tökéletlenség, minden nyomor, minden hiábavaló küzdelem közepette is nagy és fenséges marad. A legvégzetesebb consequentiák levonását azzal tartóztatja fel, hogy rámutat az ember nagyságára, mely egyedül a gondolkodáson alapul.

Igy *Pascal* a legnagyobb nyomorúságban vergődő, a végsőig lesújtott és megalázott, a kétségbeeső embert a saját nagyságára emlékezteti és arra ösztönzi, hogy egyelőre a saját nagyságának a tudatában enyhülést és vigaszt találjon.

Csak a *Pensées* könyvének azon fejezetét kell szemügyre vennünk, melyben *Pascal* a *disproportion de l'homme* névvel jelölt problémát fejtegeti, hogy meggyőződjünk arról, miszerint *Pascal* a rationalisticus gondolkodás egyes alapgondolatainak a kifejtésében néha a végletekig megy.

Mint a polemikus fejtegetés szenvedélyes hevében más kérdések tárgyalásánál, úgy itt is nem egyszer egyoldalúságba és túlzásba esik és alkalmilag a tapasztalás tanulságaival ellentétbe jut.

Egyébiránt, itt mindennek előtt azok a reflexiók tartanak igényt

figyelmünkre, melyekben *Pascal* a szóban forgó antithesist valóban classikus tömörséggel formulázza, melyekben az embernek minden nyomorúsága, minden tökéletlensége és a gondolkodásban rejlő emberi nagyság közti ellentétet a gondolatnak bámulatos fordulatosságával és a nyelv eszközeinek felülmúlhatatlanul művészi értékesítésével domborítja ki.

E reflexiók minden tekintetben megérdemlik, hogy teljes terjedelmükben és eredetiben idézzük. Így első sorban az, melyben a szerző arra utal, hogy az egész természetben az ember az egyetlen lény, mely nyomorúságának és tökéletlenségének a teljes tudatához jut.

*La grandeur de l'homme est grande en ce qu'il se connaît misérable. Un arbre ne se connaît pas misérable. C'est donc être misérable que de se connaître misérable, mais c'est être grand que de connaître qu'on est misérable. Ce sont misères de grand seigneur, misères d'un roi dépossédé.*¹⁾

És ugyanazon gondolatmenetnek a kapcsolatában az a reflexió, mely szinte világirodalmi nevezetességre tett szert; az a reflexió melyben a moralista az embernek fölényét a világegyetemmel szemben megállapítja és ezen fölénynek alapját a gondolkodásban ismeri fel, mint az emberi nagyság és méltóság egyetlen alapjában.

*L'homme n'est qu'un roseau, le plus faible de la nature, mais c'est un roseau pensant. Il ne faut pas que l'univers entier s'arme pour l'écraser. Une vapeur, une goutte d'eau, suffit pour le tuer. Mais quand l'univers l'écraserait, l'homme serait encore plus noble que ce qui le tue, parce qu'il sait qu'il meurt, et l'avantage que l'univers a sur lui. L'univers n'en sait rien... Toute notre dignité consiste donc en la pensée. C'est de là qu'il faut nous relever, et non de l'espace et de la durée, que nous saurions remplir. Travaillons donc à bien penser: voilà le principe de la morale.*²⁾

Közvetlenül ehhez a reflexióhoz kapcsolódik a másik, mely az ember nagyságát és méltóságát ismét az *Universum* végtelen nagyságával méri össze.

Ce n'est point de l'espace que je dois chercher ma dignité, mais

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. I. 3.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. I. 6.

*c'est du règlement de ma pensée. Je n'aurai pas davantage en possédant des terres. Par l'espace, l'univers me comprend et m'engloutit comme un point; par la pensée, je le comprends.*¹⁾

Valóban, a *gondolkodásnak ez az apoteozisa*, mely a helyes gondolkodást egyenesen *sokratesi egyoldalúsággal* az erkölcsi érték kriteriumává, a morál egyetlen igazi alapjává is teszi, teljesen beilleszkedik a *rationalisticus* gondolkodásnak valamely, merőben egységes conceptióval, merész és intransigens következetességgel felépített rendszerébe.

Pascal itt különös súlyt helyez arra, hogy az ész tevékenységének ez a glorificatiója, a gondolkodásnak ez a mindennél többre becsülése nem egy sajátlagos philosophiai álláspontnak a folyománya, hanem egy általános emberi tulajdonság.

Felette jellemző itt az is, hogy még az ethikai szempontból határozottan rosszal és kárhóztatott emberi tulajdonságokat, melyek az erkölcsi eszmények megvalósítását mindenképen akadályozzák, a hiúságot, a dicsőség szeretetét, a nagyravágyást is, éppen a gondolkodó léleknek, az észnek, a gondolkodásnak mindennél többre becsülésével (hogy ne mondjuk: túlbecsülésével) hozza a legszorosabb kapcsolatba.

Ezt a gondolatot következőképen fejti ki néhány, a *Pensées* könyvének ugyanazon fejezetébe tartozó reflexióban:

Nous avons une si grande idée de l'âme de l'homme que nous ne pouvons souffrir d'en être méprisés, et de n'être pas dans l'estime d'une âme; et toute la félicité des hommes consiste dans cette estime.

És néhány további megjegyzésben:

*La plus grande bassesse de l'homme est la recherche de la gloire, mais c'est cela même qui est la plus grande marque de son excellence; car, quelque possession qu'il ait sur la terre, quelque santé et commodité essentielle qu'il ait, il n'est pas satisfait s'il n'est dans l'estime des hommes. Il estime si grand la raison de l'homme, que quelque avantage qu'il ait sur la terre, s'il n'est placé avantagement aussi dans la raison de l'homme, il n'est pas content. C'est la plus belle place du monde, rien ne peut le détourner de ce désir et c'est la qualité la plus ineffaçable du cœur de l'homme.*²⁾

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. I. 6 bis.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. I. 5., 5 bis; — és ugyanott: «*Et ceux*

Csak a szóban forgó alapgondolatnak a végső kihegyezését ismerjük fel azokban a paradoxonokban is, melyekben *Pascal* az emberi természetnek testi ismérveit, a testi szervezetnek alkotó részeit merőben esetlegeseknek minősíti és az ember fogalmának egyetlen lényeges kriteriumát a gondolkodásban, az észtevékenységben találja meg; így pl. a következő reflexióban:

*Je puis bien concevoir un homme sans mains, pieds, tête, car ce n'est que l'expérience qui nous apprend que la tête est plus nécessaire que les pieds. Mais je ne puis concevoir l'homme sans pensée, ce serait une pierre ou une brute.*¹⁾

Nem érdektelen körülmény, hogy ezen paradoxonoknak az előzményei is már a modern rationalismus nagy mesterének elmékedéseiben található, nevezetesen egy *Descartes* halála után kiadott *Dialogus*-ban, mely a *Cousin*-féle kiadásban szerepel.

Ez elmékedésben *Descartes* a testi tényezőktől való eltekintésnek a gondolatát is hasonló értelemben fejti ki.²⁾

A jelzett irányt követő elmékedésekben általában minden lépten-nyomon felismerhető a modern rationalismus előharcosának, a később oly határozottan megtagadott és szenvedélyes buzgalommal bíralt mesternek a hatása *Pascal* gondolatvilágának a kialakulására.

Igy találóan jegyeztetett meg, hogy a nagy moralista ama reflexióban, melyben az *En*, az öntudat tulajdonképeni lényegét is teljességgel és kizárólag a gondolkodásban ismeri fel, volta-

qui méprisent les hommes et les égalent aux bêtes, encore veulent ils en être admirés et crus, et se contredisent à eux-mêmes par leur propre sentiment: leur nature, qui est plus forte que tout, les convaincant de la grandeur de l'homme plus fortement que la raison ne les convainc de leur bassesse.

Az idézett fragmentum a kéziratban a *Grandeur de l'homme* cím alatt szerepel.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. I. 2.

²⁾ *Descartes* a kérdéses helyen a következő megjegyzést teszi: «*Il m'a été nécessaire, pour me considérer simplement tel que je me sais être, de rejeter toutes ces parties ou tous ces membres qui constituent la machine humaine, c'est-à-dire il a fallu que je me considérasse sans bras, sans jambes, sans tête, en un mot sans corps.*» (*Oeuvres*, éd. Cousin T. XI.)

képen a modern rationalismus nagy úttörőjének alaptanát, a cartesianus rendszernek a fundamentális gondolatmenetét reasumálja.

Je sens que je puis n'avoir point été : car le moi consiste dans la pensée.¹⁾

* * *

Mikor *Pascal* a jelzett módon az embernek minden nyomorúságát és tökéletlenségét a teljesen és kizárólag a gondolkodásban rejlő nagyságával összeméri, időnként a szemlélődésnek azon magas álláspontjára emelkedik, melyen sem az optimizmus, sem a pessimizmus, sem az indifferentizmus nem tud évenyresülni; azon magasságra emelkedik, melyen az ész kutató tevékenysége, a problémák vizsgálatába elmélyedő gondolkodás, a vizsgálódás fáradságos, tövises munkája mindennél nagyobb jelentőséget és értéket nyer és minden nyomorúság, sikertelen fáradozás és lesújtó csalódás közepett újból és újból a legfőbb feladattá lesz.

Ez az az álláspont, melyet a francia moralista egyik leg-híresebb mondásában jelez:

Je blâme également, et ceux qui prennent parti de louer l'homme, et ceux qui le prennent de le blâmer, et ceux qui le prennent de se divertir; et je ne puis approuver que ceux qui cherchent en gémissant.²⁾

Midőn *Pascal* így a megismerés legnagyobb akadályaival, a tudás átléphetetlen korlátaival szemben a fáradságos, gyötrelmes vizsgálódásnak ernyedetlen folytatását legelső rendű feladatunkká teszi, ismét csak az ész tevékenységét, a gondolkodást helyezi minden fölé.

Ebben a vallomásban is, melyből kiérezzük a *Pascal* rövid földi vándorlásának vége felé kialakult pessimisticus gondolkodásnak mély melancholiáját, az a régi eredetű rationalisticus hit nyilatkozik meg, hogy a mi természetünknek lényegét végső elemzetben csak az észben ismerhetjük fel; hogy a gondolkodás a mi igazi fölényünk és kiváltságunk; hogy a gon-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, I. Art. I. 11.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet, I. Art. I. 9.

dolattmunka létesíti a legmagasabb, a legtökéletesebb emberi életet e földön.

* * *

Épen a rationalisticus eszménynek a szenvedélyes cultusa, épen a rationalisticus alapgondolatnak a merész egyoldalúsággal történő érvényesítése lesz a *Pascal* pessimizmusának legbőségesebb forrásává.

Hiszen *Pascal* a *Pensées* könyvében összefoglalt elmékedések révén mindenképen arról igyekszik meggyőzni, hogy épen az, a mi az emberi természetben a legfőbb, a legértékesebb, a legtökéletesebb, valójában nem csak a legfőbb célok és érdekek tekintetéből felette korlátolt, tökéletlen, tehetetlen, hanem egy elháríthatatlan végzetnél fogva mindenütt és mindenkor riktó ellenmondások, önkényes feltevések, mindennemű csalódások, előítéletek és ábrándok színhelye. Hiszen skeptikus irányzatú elmékedéseiben épen annak az orvosolhatatlan tehetetlenségét helyezi a legélesebb világosságba, a mit mindennél többre becsül és a min a rationalisticus *credo* szerint az ember nagysága és méltósága alapul.

Ha a gondolkodás merőben képtelen ama kérdéseket megfejtetni, melyek az emberi kedélynek mélyében gyökerező érdekekhez fűződnek; ha az ész alkotta eszményeket, azaz a boldogság, az erkölcsi jó és az igazság eszményeit megvalósítani teljességgel képtelen; ha az, a mi bennünk a legtökéletesebb, a legértékesebb, merőben képtelen a legfőbb, a legjelentősebb feladatainak megoldására; — akkor a mi gondolatvilágunkat végzettszerűleg a pessimizmus szelleme hatja át, az ismeretelméleti pessimizmus uralmát semmi sem gátolhatja meg.

Ezt a végzettszerű helyzetet jellemzi *Pascal* a következő reflexióban:

Mais, malheureux que nous sommes, et plus que, s'il n'y avait point de grandeur dans notre condition, nous avons une idée du bonheur et ne pouvons y arriver; nous sentons une image de la vérité, et ne possédons que le mensonge; incapables d'ignorer absolument et de savoir certainement...¹⁾

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, I. Art. VIII. 1.

Igy a jelzett állásponton épen az ember nagyságának és méltóságának alapja lesz nyomorúságának a legvégzetesebb forrásává.

Ennek a consequentiának a levonásához kapcsolódik és az ismeretelméleti pessimizmusnak a legdrastikusabb kifejezésére szolgál az a sajátzerű szenvedélyes hangulat, mely *Pascal* egyes reflexióiban megnyilatkozik és az egykori racionalistát alkalmasan épen az emberi ész, épen a gondolkodás ellen irányuló invectívákra ragadja el.

Igy pl. egy aforizmában, melyben a lebecsülő bíráló egyenesen a *boutade*-ba csap át:

*Toute la dignité de l'homme est en la pensée. Mais qu'est-ce que c'est que cette pensée? Qu'elle est sotté.*¹⁾

Hozzátehetjük, hogy *Pascal* a kéziratban eredetileg a következő reflexiót írta, melyet azonban utólag az idézett aforizmával pótolta.

*Toute la dignité de l'homme est en la pensée. La pensée est donc une chose admirable et incomparable par sa nature. Il fallait qu'elle eût d'étranges défauts pour être méprisable. Mais elle a de tels que rien n'est plus ridicule. Qu'elle est grande par sa nature! Qu'elle est basse par ses défauts!*²⁾

Ugyanaz a szenvedélyes hangulat, ugyanaz, a kétségbeeséssel határos elkeseredés nyilatkozik meg amaz irodalmi nevezetességű és minden alkalommal idézett invectívában, melyet *Pascal* az emberi természet ellen intéz és amellyel az abban rejlő nagy ellenmondásokat a lehető legdrastikusabb módon jellemzi.

*Quelle Chimère est-ce donc que l'homme! quelle nouveauté, quel monstre, quel chaos, quel sujet de contradiction, quel prodige! Juge de toutes choses, imbécile ver de terre (!), depositaire du vrai, cloaque d'incertitude et d'erreur(!), gloire et rebut de l'univers... Connaissez donc, superbe, quel paradoxe vous êtes à vous-même. Humiliez-vous, raison impuissante; taisez-vous, nature imbécile; apprenez que l'homme passe infiniment l'homme, et entendez de votre maître votre condition véritable, que vous ignorez.*³⁾

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 53 bis.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet, I. c. note.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VIII. 1.

De bármilyen különböző árnyalatok forduljanak elő a hangulatban és a gondolat kifejezésében, az elmélkedések általános conclusiója ugyanaz. Az ismeretelméleti pessimizmus az egész vonalon teljes érvényre és uralomra jut.

Az ismeretelméleti pessimizmus az emberi észnek utolsó nehéz lépése; épen ez a megismerés mindennemű korlátaiba ütköző és a tudás átléphetetlen határaihoz jutó gondolkodásnak a végső eredménye; ez a mi nagyratörő, de alapjában korlátozott és szegényes emberi bölcseségünknek utolsó szava a *Pascal* gondolatvilágában.

A szóban forgó elmélkedések tenora mindenkit meggyőzhet arról, hogy a nagy francia moralista semmit sem fájlal mélyebben a lemondás ama lesújtó parancsánál, mely az ismeretelméleti pessimizmusban kifejezésre jut. Az igazság és bizonyosság birtoklásáról való lemondás az ész tevékenységét, a gondolatmunkát mindennél többre becsülő elmét még mélyebben rendíti meg mint a boldogságról való lemondás.

Az ismeretelméleti pessimizmusban pedig az emberi elme a lemondás postulatumát, melyhez a pessimisticus gondolkodás eredetileg az érzelmi értékek vagy javak körében vezetett, az észtevékenységre, a gondolkodás világára terjeszti ki.

Minél inkább elmélyedünk a *Pensées* könyvének tanulmányozásába, annál jobban megértjük, hogy a kielégíthetetlen tudási szükséglet vagy megismerési ösztön és a megismerő képesség közt mutatkozó »disproporció« alapuló ismeretelméleti pessimizmus az egykori racionalista gondolatvilágában szükségszerűleg a pessimisticus gondolkodás legerősebb és legsajátlagosabb hajtásává lesz. Annál érthetőbbé válik, hogy a rationalismus légkörében nevelt és annak nevelő befolyását mindvégig érző moralista, az emberek nagy tömegének felfogásával szemben, az igazságra irányuló törekvést és a boldogságra való vágyódást legalább is aequiparállhatóknak itéli és bizonyos parallelizmust állapít meg az ama két irányban észlelt tehetetlenségünk és az ama két forrásból eredő nyomorúság közt.

Nous souhaitons la vérité, et ne trouvons en nous qu'incertitude.

Nous recherchons le bonheur, et ne trouvons que misère et mort. Nous sommes incapables de ne pas souhaiter la vérité et le bonheur, et sommes incapables ni de certitude ni de bonheur . . . 1)

Midón azonban a rationalisticus gondolatvilág elvesztett paradicsomára visszagondoló moralista amaz eszményi célokat összehasonlító értékelés tárgyává teszi és a saját lelki világát mozgató alapmotivumokat gondosabban mérlegeli; épen a gondolkodásnak, épen a megismerő tevékenységnek a körében megkövetelt lemondást ítéli a legnagyobb, a legnehezebb és a legfájdalmasabb áldozatnak.

A legmélyebb melancholia épen azon elmélkedéseiből sugárzik ki, melyekben ezen áldozatnak az elkerülhetetlenségére és jelentőségére irányítja a figyelmet; azon elmélkedésekből, melyekben az eredetének és céljának, ill. a végső rendeltetésének ismeretét a tudomány és philosophia területein hiába kereső embernek a helyzetét jellemzi és a hit eszmeköre felé vonzódik. Így pl. a következőben:

L'homme ne sait à quel rang se mettre. Il est visiblement égaré, et tombé de son vrai lieu sans le pouvoir retrouver. Il le cherche partout avec inquiétude et sans succès dans des ténèbres impénétrables. 2)

1) *Pensées*, éd. Havet, I. Art. VIII. 10.

2) *Pensées*, éd. Havet, I. Art. VIII. 12.

IV. RÉSZ.

A MYSTICISMUS PASCAL GONDOLATVILÁGÁBAN.

Midőn azt a gyökeresen átalakító és gyakran bomlasztó hatást vizsgáljuk, melyet a *pessimismus* (és kiváltképpen a pessimismusknak legeredetibb és legelterjedtebb alakulata, az *érzelmi* vagy *hangulati* pessimismus) az emberek egész szellemi életére, egész értelmi és erkölcsi habitusára gyakorol; észreveszszük, hogy a pessimismus törzséből több lényegesen különböző hajtás indul ki.¹⁾

Ezen hajtások egyike az a teljes *nihilismus*, melynek nyilvánulásaival már az emberség történetének korábbi korszakai-ban is találkozunk és a melyet főleg a materialismus és a pessimismus eszmeáramlatai a legújabb korban, kivált a XIX. században, ijesztő rohamossággal vittek át a modern társadalomnak szélesebb rétegeibe.

Ez a gondolkodásmód majd mint az *elméleti meggyőződésnek nihilismusa* vagy *ismeretelméleti nihilismus* nyilatkozik meg; majd mint *ethikai nihilismus*, mely — az összes értékeknek mainap oly gyakran emlegetett «átértékelése» útján — végső eredményben sok értelmi értéknek és minden a szó sajátlagos értelmében vett erkölcsi értéknek a teljes devalvatiójához és az ezekkel kapcsolatos eszményeknek lebecsüléséhez és elejtéséhez vezet.

A *pessimismus* ezen első, legismertebb és legvégzetesebb jelentőségű hajtásától merőben különbözik a többé-kevésbé az asketikus igénytelenségre és világkerülésre hajló *quietismus*, mely a pessimismus alaptanának elfogadása után, az élet czél-talanságának és értéktelenségének elismerése után, a természeti

¹⁾ E különböző hajtásokra a szerző már egy korábbi, a XIX. század contemplatív költészetéről szóló kis dolgozatában is reflektált. L. «Denkende Lyriker». (*Beilage zur Allgemeinen Zeitung*, Nr. 142. Augsburg 1880.)

erők működését, az emberi sors változatos alakulásait, az emberek tetteit és alkotásait, örömeit és szenvedéseit bizonyos fatalisticus megnyugvással s egykedvűséggel nézi és a mely voltköppen a stoikus *apathia*-ban ismeri fel minden bölcseségnek a végső eredményét.

Más irányba vezet a pessimismushoz az a harmadik hajtása, melyet röviden *heroismus*-nak nevezhetünk. Ez az a *heroismus*, mely — mindazon lesújtó, sőt kétségbejuttató tanulságok ellenére, melyeket a pessimismus a világrend és az élet alakulásainak szemléletéből levon és mindazon eszményeknek összeomlása ellenére, melyek az egymást felváltó emberi nemzedékeket ezredéveken át lelkesítették és gondolkodásban és cselekvésben irányították, — a küzdelemből mindig bátorságot merít új küzdelemre. Ez az a *heroismus*, mely a titokzatosan és kiméletlenül működő, emberi célokkal és óhajásokkal, az emberek örömeivel s bánatával semmit sem törődő természeti erők túlhatalmával is szembe száll és amely a természet minden hatalma, az élet minden bonyodalma ellen az emberi szellemnek nagyságát, az emberi akaratnak a küzdelemben csodálatos módon fokozódó energiáját viszi a harcába.

Ez az a *heroismus*, mely — daczára az emberi természet minden korlátának, minden tökéletlenségének, minden gyöngeségének — a *regnum hominis*-ért folytatott küzdelmet mindig újra felveszi és amely minden vereség után, minden, az emberek tömege által a küzdőknek okozott csalódás után, minden kijózanodás ellenére is, tovább küzd az emberek testi és szellemi állapotának javítása, az élet sokféle bajainak és szenvedéseinek csökkentése s orvoslása, a társadalmi viszonyoknak s intézményeknek javítása érdekében; szóval e mulékony, oly rövidre szabott földi lét feltételeinek tökéletesítése, anyagi és szellemi javainak fenntartása és gyarapítása érdekében.

Igy a pessimismushoz gyakran alig észrevehető módon, rendszerint lassan, de tartósan ható méreganyaga az emberek lelki életében igen *különböző reactiókat* idézhet elő; de csaknem mindenütt és mindenkor *tragikus bonyodalomhoz* vezet. A pessimismushoz említett hajtásai mutatják, mennyire különböző utakon keresik és érik el az emberek — a szellemi élet alakulásának különböző feltételeihez képest — a kibontakozást.

Pascal ezen tragikus bonyodalomnak a megoldásában is *a maga útján* jár; az előbb jelzett irányoktól merőben eltérő úton, mely valóban kivezet a pessimismus örvényéből.

A skeptikus gondolkodásnak ama súlyos motivumai, melyeknek közvetlen hatása alatt a pessimismus komor gondolatvilágába jut, őt is kiteszik ama végzetes gondolatáram támadásainak, mely a pessimismushoz annyi áldozatát az elméleti és ethikai *nihilismus* posványos területeire sodorta. De *Pascal* elkerüli ezt a veszedelmet. Mert a skeptikus gondolkodás leg-erősebb elméleti motivumai az ő elméjében sohasem jutnak teljes és tartós uralomra.

Ama motivumoknak az ereje ugyan, mint láttuk, őt is időnként magával ragadja és a pessimismus áramába viszi be. De ő épen az e motivumok ellen folytatott küzdelemben éli át a pessimisticus gondolkodásnak különböző alakulatait. Ő ernyedetlenül, gyakran a kétségbeesés erejével küzd a *skepticismus* nagy érveinek kápráztató és bomlasztó hatása ellen. Ő teljesen átéli és át-szenvedti azt a vigasztalan nyomorúságot, melybe kiváltképpen az ethikai és az ismeretelméleti pessimismus, minden, az értelmi és erkölcsi értékek tiszteletében, az emberi ész legmagasztosabb eszményeinek cultusában nevelt ember kedélyvilágát bonyolítja; és azért ismételve megújuló kínos küzdelemben keresi az utat, mely a skepticismushoz és a pessimismushoz labirintusaiból egyaránt kivezet.

Az ő hitének legmélyebb alapja erősebb a skepticizmus leg-súlyosabb elméleti érveinél. Az ő szellemi világának kiüríthatatlan, legerősebb és legsajátosabb tényezői nem engedik meg, hogy a pessimismus elméleti és erkölcsi nihilizmussá fajuljon el.

De a *Pascal* nyugtalan, fáradhatatlanul kereső, a skepticizmus hatalmas áramai által el nem érhető *asylum* elérésére törekvő lelke nem juthatott ama *quietismus*-hoz sem, melyben egyes, a stoikus életbölcseiség eszménye felé hajló elmék, kivált pedig a távol kelet életbölcseiségének lehelletétől érintett elmék, a skeptikus gondolkodás és a pessimismus végzetes hatásait ellensúlyozó és gyógyító panaceát és az igazi életbölcseiség végső, kiengesztelő *conclusióját* látják.

Másfelől *Pascal* a szóban forgó tragikus bonyodalomnak igazi megoldását abban a *heroismus*-ban sem találja meg, melybe

egyres böleselők, gondolkodó költők (mint pl. egy *Giacomo Leopardi*) és az emberi szellemnek az egész természet felett kimagasló nagyságát dicsőítő elmék tartósan vagy legalább időnként a *pessimismus* vigasztalan gondolatvilágából menekülnek és a melynek légkörében ezek az elméleti és ethikai *nihilismus* megmételező érintését elkerülik.

Ez természetesen nem úgy értendő, mintha a *Pascal* szellemi élete minden heroismusnak hijával volna. Hiszen e rövid élet tartalma is egészben véve a kínszenvedéseknek olyan története, mely a maga megható tragikumában épen az emberi *heroismus* egyik nagy manifestációját teszi szemlélhetővé.

Mindazonáltal *Pascal*, a ki maga a szenvedésben és tűrésben, a lelki élet tragikus conflictusaiban igazi hősnek bizonyult, a maga részéről a minden törekvést a földi élet ügyeire és bajaira, érdekeire és céljaira irányító *heroismus*-ban, az elméleti és gyakorlati munka, a társadalmi tevékenység és szellemi alkotás heroismusában nem ismeri fel a pessimismusból fakadó tragikus bonyodalom alapos és tartós megoldásának igazi eszközét.

A nagy francia moralista különben bizonyára úgy látta, hogy ez az út általában nem kínálkozik a szenvedő és küszködő emberek nagy többségének, hanem csak egy szellemi *élite*-nek;¹⁾ és hogy ezen, sok tekintetben kiváltságos kisebbség is csak részben találhatja meg ezen az úton az emberi kedély legmélyében gyökerező szükségletek teljes kielégítését és csak ideig-óráig éri el ezen az úton a tragikus bonyodalomnak igazán harmonikus és kiengesztelő megoldását.

De bármiképpen alakuljon a megoldás más embereknek lelki életében; annyi kétségtelen, hogy az utóbbi megoldás, mely az érdeklődést az emberek tudatát ezredéveken át tartósan foglalkoztató és nyugtalanító *örök problémáktól* eltéríti, a *Pascal* lelkének legmélyebb és legégetőbb szükségletét *nem* elégíthette ki.

Azért ő a megoldást egészen más irányban keresi. Azért ő *csak egyetlen egy* utat lát, mely a kínos küzdelmekben

¹⁾ *Nisard* találóan jegyzi meg (*Histoire de la Littérature française* Tome 2me): *Pascal cherche une certitude pour tous ceux auxquels ni Montaigne ni Descartes n'ont songé; c'est l'infinie multitude.*

áthítozott megszabaduláshoz, megmentéshez és kiengeszteléshez vezet, mely igazi megnyugvást és üdvösséget ígér; és ez — a *hit*.

Itt különösen hangsúlyozandó, hogy *Pascal* a tragikus bonyodalom alapos és végleges megoldásnak, a *skepticismus* és *pessimismus* boldogtalanító hatásától való megmentésnek igazi eszközét *nem a vallásbölcseletben*, nem a vallásbölcseleti problémák vizsgálataira, nem a vallástan egyes tétéleire és ezen tétélek bizonyítékaira irányuló *elméleti* foglalkozásban találja meg; hanem magában az *élő hitben*, melynek legszilárdabb alapjai a lelki életnek minden elméleti okoskodásnál és bizonyításnál erősebb és ellentállóbb tényezőiben rejlenek, és a melynek a gyökerei az emberi kedélynek, az ember lelki világának *nem-tudatos*, titokzatos mélységeibe terjednek át.

Az üdv útját, a felszabadulás, a megmentés és kiengesztelés útját *Pascal* szerint csak ez az *élő hit* teszi járhatóvá, melynek a megszerzése és megőrzése már azért sem függ végső elemzetben vagy teljességgel *elméleti* okoskodások és bizonyítások vagy czáfolatok hatásától; mert a *vallásos hit* a maga sajátos, teljes kialakulásában *nem nélkülözheti a mysteriumokat*; mert a vallásos hit olyan forrásokból is táplálkozik, melyek az emberi akaratot is sokféleképen irányító *érzelmek* világának előbb említett, az elméleti okoskodás és bizonyítás eszközeinek horderején kívül eső mélységeiből fakadnak.

Minden vallásos hitnek, minden a szó sajátos értelmében vett vallásnak éltető elemei között *mysteriumok* szerepelnek; s így a dolog természeténél fogva minden vallásnak eszmevilágát a *mysticismus* sajátos atmosphaerája veszi körül.

Ezt legjobban illusztrálja az a vallás, melyet *Pascal* a *Pensées* könyvében méltán mint a vallásos gondolkodás és érzés, mint a vallásos élet legtökéletesebb, legtisztább és legmagasztosabb alakulatát jellemzi, a keresztény vallás.

Ez a kapcsolat teszi érthetővé azt is, hogy az az út, melyen a szóban forgó tragikus bonyodalom teljesen kielégítő és kiengesztelő megoldása sikerül, a *Pascal* gondolatvilágában is a *mysticismuson* vezet át.

A vallásos hit *mystikus* elemeinek teljes figyelembevételére és értékelésére nélkül egyáltalában nem érthető meg az a merész

és csodálatos fordulat, melylyel *Pascal* a pessimismus eszmekörében keletkező, csak reménytelen küzdelmeknek a perspectiváját feltáró, tragikus bonyodalmat megoldja.

II.

A mi általában a vallásosság, a vallásos hit *mystikus* tényezőinek és különösen a keresztény vallás és világnézet *mystikus* elemeinek a felfogását illeti, kiváló figyelmet érdemelnek a *Pensées* könyvének azon elmékedései, melyekben *Pascal* az Isten lényegének megismerésére és a *megismerhetetlennek*, vagy a minden emberi tudás határait meghaladónak mérhetetlen birodalmára vonatkozó kérdésekkel foglalkozik; valamint azon elmékedések is, melyekben a hit *psychologiai* feltételeit és motívumait teszi vizsgálat tárgyává.

Pascal ugyanis érdeklődését és vizsgálódásait a kérdéses elmékedésekben a problémáknak egy sajátos, épen a legújabb időben sokoldalú vizsgálódásokra impulzust adó körére, a *vallás psychologiájának* problémáira is kiterjesztette; és a vallásos hit általános *psychologiájával* kapcsolatban különösen a *keresztény* vallás és világnézet gondolatvilágának sajátos *psychologiáját* is tüzetesebb vizsgálódás és mélyebb elmékedés tárgyává tette.

A tulajdonképpeni *»apologia»* eredeti *conceptiójának* és összefüggő gondolatmenetének részletes elemzése és tüzetes méltatása, melylyel úgy a korábbi időkben, mint különösen a legújabb időben is a *Pascal* művét behatóbban tanulmányozó írók jobbjára legtüzetesebben, sőt részben kizárólag foglalkoztak,¹⁾

¹⁾ Igy már *Sainte-Beuve* klasszikus művének ide tartozó fejezeteiben is. L. *Port Royal*. T. III. Livre III. ch. XIX, XX, XXI. — Későbbi időkben különösen *Ed. Droz* egy megelőző tanulmányban (II. Rész) ismételve idézett művében, mely — a munka tulajdonképpeni *thesis*-ének érdekében — a kritikát provokáló egyoldalúsággal minden érdeklődést a tulajdonképpeni *Apologia* anyagára és gondolatmenetére koncentrál. L. az *Étude sur le scepticisme de Pascal* cz. munka egyes fejezeteit. — A legújabb irodalomban — kevésbbé merev egyoldalúsággal, szélesebb látkörrel, az újabb kutatások anyagának felhasználásával — nagyjában és egészben véve ugyancsak az apologeticus szempontokra és motívumokra koncentrálja a figyelmet *Fortunat Stroufski* jeles műve is. L. *Pascal*

nem tartozik ezen tanulmány keretébe; sőt általános vallásbölcséletének a kimerítő összefoglaló jellemzését és kritikai méltatását sem tűztük ki — e tanulmányok sorozatában — alaposan megfejtendő feladatúl.

De mindenképen a kitűzött feladathoz tartozik e vallásbölcsélet *amaz* elemeinek és különösen ama sajátlagos *psychologiai* vezéreszméknek s alapmotívumoknak a megjelölése, melyek a *Pascal* gondolatvilágának metamorphosis-szerű alakulásában végül egyenesen a *mysticismus* sajátos elméleti igazolásához vezetnek.

A kitűzött feladat keretében, le kell mondanunk a *Pensées* könyvének ama híres, szinte világirodalmi nevezetességű fejezetének elemzéséről és kritikai tárgyalásáról is, melyben a szerző a *Pari* sajátos argumentumát fejtegeti és a melynek a *Pascal* művével részletesebben foglalkozó írók jobbjára elég beható tárgyalást szenteltek. Itt tehát kikapcsoljuk azt az elmékedést, melyben az *apologeta* a hitetlenek megnyerése czéljából megállapí-

et son temps. (Troisième partie: *Les Provinciales et les Pensées.* Chap. VIII., IX., X., XI., XII., XV.). — Az *»Apologia»* gondolatmenetének keretében kiváltképen a *Pari* híres argumentumával foglalkozik *Prévost-Paradol* is tartalmas rövid jellemrajzában. L. *Études sur les moralistes français*: *Pascal* III., p. 118. sz.

Igy *Prévost-Paradol* a nevezetes argumentumot többek közt következőképen jellemzi:

«Quant au pari et surtout à la nécessité absolue de parier, qui est la base de l'ingénieux argument de Pascal, cette nécessité n'existe que pour celui qui doute de la vérité de la religion chrétienne et de la réalité de l'enfer, mais non pas pour celui qui nie absolument la vérité de l'une ou l'existence de l'autre; car pour un esprit ainsi disposé, l'alternative dans laquelle Pascal nous enferme n'existe pas; la chance qui est l'élément indispensable du pari disparaît, et si peu que soit la vie, il n'y a plus de raison de hasarder ce quelque chose contre rien. Il est vrai que l'œuvre entière de Pascal est destinée à nous prouver que nous sommes aussi incapables de nier que d'affirmer aucune chose, et qu'elle tend avec art à nous laisser dans cet état de doute universel où l'offre du pari devient raisonnable, Mais on ne peut pas se trouver dans cet état; on peut douter de beaucoup de choses et en nier absolument quelques autres, et il suffirait que l'enfer fût parmi ces choses que l'on nie pour que l'argumentation de Pascal cessât aussitôt de vous êtreindre. La nécessité du pari n'est donc pas plus inévitable, si l'on s'en tient à Pascal, que la solution de la chute, et l'on peut fermer ce livre immortel sans avoir trouvé le secret qui doit finir toutes nos incertitudes. Il y a dans ces pages si éloquentes de quoi ébranler l'esprit; il

tani igyekszik: mennyi *chance*, milyen mérhetetlen *nyereség* kilátása kínálkozik a *hívőnek*, nevezetesen a keresztény vallás szellemében hívőnek, az Isten létében és az örök életben való hitet vallónak, a *hitetlen* kilátásaival szemben, a hitetlennek kínálgató *chance* ellenében.

Ezen elmékedésnek a gondolatmenete valóban nagyon távol esik a *mysticismus* eszmekörétől és érzelmi világától, sőt általában az élő hit, a lelkesülő vallásos meggyőződés, a vallásos érzés sajátos légkörétől.

Bármily érdekesnek találjuk ezt az elmékedést methodikai szempontból; bármiként méltassuk — a csodálatos mű változatos anyagának egyes újabb, finom érzékű feldolgozóival — a francia moralista elméjének azt a mozgékonyt és leleményességét, melylyel a matematikai gondolkodásnak szempontjait és irányzatait még a vallásos hit és élet kérdéseinek körébe is beleviszi; — reánk itt csupán csak az mérvadó, hogy ezen okoskodásoknak a

n'y a pas de quoi le réduire. (L. *Études sur les Moralistes français*, p. 131. ss.)

Igen érdekesen jellemzi *Strowski*, előbb idézett nagyszabású munkájában, a methodikus szempontból az ő bámulatát is felkeltő nevezetes *argumentum* tulajdonképeni gyöngye oldalát.

Entendons-nous, on peut compter que Pascal n'a pas fait d'erreur de calcul, et c'est en vain, je crois, qu'on cherche dans le raisonnement la pétition de principe: le raisonnement est inattaquable, son seul défaut c'est qu'il est inutile: il prouve une proposition trois fois évidente, mais plus stérile encore qu'évidente. — Oh! la vaine espérance, s'il espérait nous convertir! Nous avons suivi sa prestigieuse dialectique, émus, stupéfaits, prêts à nous laisser convaincre, et il conclut, nous avec lui, qu'il vaut mieux croire que ne pas croire: comme si nous ne le savions pas déjà, et comme si ce nous était une force ou un secours de le savoir! Croire, ce n'est pas se conduire comme si Dieu existait; c'est dire: Dieu existe. Il ne s'agit pas de décider si la religion est avantageuse, il s'agit de reconnaître si elle est vraie. Le pari de Pascal n'a point de sens, ou il signifie ceci: Le libertin égoïste préoccupé de son seul bonheur, s'il n'était pas un sot, s'apercevrait que l'algèbre des plaisirs lui impose l'obligation de prendre ses précautions contre les risques de la vie future. Et, en somme, en nous prouvant qu'il vaut mieux miser sur la rouge que sur la noire, Pascal ne nous persuade pas que la rouge ait plus de chances de sortir que la noire. Nous pouvons continuer à croire que les probabilités de la rouge sont infiniment petites. Le pari de Pascal ne nous donnera pas une once de foi. (L. *Pascal et son temps*. III., ch. IX., p. 278. s.)

szelleme teljesen elüt a vallásos hit *mystikus* eszmekörének a szellemétől.

Itt teljesen eltekintünk attól, hogy — a mint ezt az újabb irodalomban többek közt *Prévost-Paradol* és *Strowski* is kiemelték — a látszólagos *nervus probandi*, azaz a *Pari* híres *argumentuma*, alapjában nem alkalmas igazi hitnek, vallásos meggyőződésnek a létesítésére. De az az *argumentum*, mely — a *Pascal* saját felfogása és intentiója szerint is — nem mint logikai jelentőségű és értékű bizonyíték, hanem mint a rábeszélésnek eszköze, mint valóságos *argumentum ad hominem* szerepel a nevezetes elmékedésben, már azért sem mutathatja az utat a vallásos hitnek tisztább és magasabb régióiba, már azért sem vezethet be a keresztény vallás szellemében kialakuló hitnek *mystikus* eszmekörébe és érzelmi világába, mert a szóban forgó *argumentum* a tudatos egyéni önérdekből meríti egész erejét, mert az előnyöket és hátrányokat latolgató, a hidegen megfontoló és ridegen számító egoismust teszi döntő tényezővé.

Ha *Pascal* a vallásos hit nagy kérdéseivel csak ezen okoskodásban foglalkozott volna, talán mint minden vallásos hitnek és érzésnek a *La Rochefoucauld*-ja szerepelne a világirodalomban. Ámde — bármilyen alacsony színvonalra szállítsa is le *Pascal* a magára hagyott, az *in statu naturae lapsae* élő embernek az erkölcsi tartalmát és értékét és bármennyire közeledjék e tekintetben *La Rochefoucauld*-hoz; — a *Pensées* könyvének egyéb, a vallásos hit és élet problémáira irányuló elmékedései meggyőző tanúságot tesznek arról, hogy az ő vallásos hitét s életét nem az a *terre à terre* okoskodás irányította és hogy az ő gondolatvilágában is a vallásos hit tökéletes kialakulása a *mysticismus* eszmekörében jön létre.

III.

Semmi sem helyezi tökéletesebb világosságba (*sit venia verbo*) a *Pascal* vallásbölcseletének *mystikus* irányzatát és a vallás pszichológiájának sajátlagos alakulását a *Pensées* könyvében, mint azok az elmékedések, melyekben egyfelől a keresztény vallás tulajdonképeni alaptanainak *mysteriosus* elemeiről és

másfelől a »megismerhetetlen« birodalmáról szól; azaz arról, a mi a logikai kriteriumok alapján ítélő ész szerint, a tudomány és a rationalisticus bölcsélet nézpontjából, egyáltalán nem tárgya a biztos, szabatos ismeretnek vagy tudásnak.

E tekintetből mindenekelőtt és kiváltképpen azok az elmélkedések érdemelnek figyelmet, melyekben *Pascal* arra figyelmeztet, hogy a vallásos hitnek a legerősebb és legmélyebb gyökerei nem találhatók meg az észben vagy az értelmi munka eredményeiben, azaz nem találhatók meg az emberi gondolkodás logikai motívumaiban s elveiben.

Itt legelső sorban azon elmélkedésekre utalhatunk, melyekben a keresztény vallás szellemében alakuló hitnek és a keresztény vallás alapeszméinek agnosticus elemét valóban *praegnans* módon kidomborítja. Ezen elmélkedések, melyekben a mindent tudni vágyódó, fűrkésző emberi ész elől elrejtőző Isten (*Deus absconditus*) eszméjét mint a keresztény vallás egyik alapvető és jellemző elemét tárgyalja. Ez az eszme, a *Pascal* bölcséletének egyik alapeszméje, egymagában is tanúsítja a *mystikus* elem szerepét a *Pascal* gondolatvilágában.

A *Pensées* könyvének beható tanulmányozása mindenkit meggyőzhet arról, hogy e sajátos gondolatvilágban nem egy motívum indít az emberi ész megalázására. De az a tény, hogy az emberi ész logikai és elméleti munkája semmiképpen sem létesíthet szilárd alapot a vallásos meggyőződés, a hit részére, e gondolatvilág fejlődésének utolsó korszakában ama motívumok sorában elsőrendű fontosságot nyer; mert a legnagyobb jelentőséggel bír a kételyektől környezett emberre nézve, a ki a boldogságot, az erkölcsi jót, az örök igazságot áhitozza és ismétlődő csalódások révén átlátja, hogy az ész semmiképpen sem biztosítja amaz eszményi javak elérését.

A kedély mélyében gyökerező vallásos hitnek, nevezetesen a keresztény vallás szellemétől áthatott hitnek *mystikus* tényezői, a keresztény vallásnak *mystikus* elemei az emberi elmére nézve lehetetlenné teszik, hogy szorosán logikus vagy tudományos bizonyítás révén a vallási igazságok birtokát is biztosítsa.

De ugyanazon okok az emberi elmét a czáfolás lehetőségétől is megfosztják; mert a czáfolás is csak azon esetre volna lehetséges és jogosult, ha az ész bizonyítékainak, a logikai gondolat-

munka eszközeinek a hatálya a vallásos hit sphaerájára kiterjedne, ha a vallásos meggyőződés ezekben keresne és találna támaszokat. E szerint a hit az ész bizonyításainak és czáfolatainak körén egyaránt túl esik.

Ez a vezérmotívuma a következő reflexiónak:

Qu'ils apprennent au moins quelle est la religion qu'ils combattent, avant que de la combattre. Si cette religion se vantait d'avoir une vue claire de Dieu, et de la posséder à découvert et sans voile, ce serait la combattre que de dire qu'on ne voit rien dans le monde qui la montre avec cette évidence. Mais puisqu'elle dit au contraire que les hommes sont dans les ténèbres et dans l'éloignement de Dieu, qu'il s'est caché à leur connaissance, que c'est même le nom qu'il se donne dans les Écritures, Deus absconditus; et enfin, si elle travaille également à établir ces deux choses: que Dieu a établi des marques sensibles dans l'Église pour se faire reconnaître à ceux qui le chercheraient sincèrement, et qu'il les a couvertes néanmoins de telle sorte qu'il ne sera aperçu que de ceux qui le cherchent de tout leur cœur; quel avantage peuvent-ils tirer, lorsque, dans la négligence où ils font profession d'être de chercher la vérité, ils crient que rien ne la leur montre? puisque cette obscurité où ils sont et qu'ils objectent à l'Église, ne fait qu'établir une des choses qu'elle soutient, sans toucher à l'autre, et établit sa doctrine, bien loin de la ruiner...¹⁾

Jóllehet a *Pari* nevezetes argumentumával élő okoskodásnak a gondolatmenete magában véve — az előbb jelzett okokból — semmiképpen sem illeszkedik be a keresztény vallásnak magasztos eszmekörébe és a keresztény vallás szelleméből táplálkozó hitnek a *mystikus* légkörébe; ugyanazon fejezetben, mely ezt az okoskodást tartalmazza, olyan reflexiókkal is találkozunk, melyek a *Pascal* jellemezte vallásos hitnek és világnézetnek a *mystikus* alapját hasonló módon írják le, mint az imént idézett reflexió.

Igy a következő reflexióban *Pascal* a legnyomatékosabban hangsúlyozza, hogy az Istenség mint végtelen lény az ész »természetes világosságában« merőben megfoghatatlan, megismerhetetlen; hogy az emberi elme a maga erejéből, a maga »természetes

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. IX. 1.

világossága» segítségével voltaképpen azt sem döntheti el, ha vajjon ez az észszel fel nem fogható lény egyáltalán létezik-e; hogy az ész annál kevésbé határozhatja meg a határtalannak, a fel-foghatatlannak lényegét s tulajdonságait; azaz annak a mivoltát, a mi semmiféle viszonyban sem áll velünk, mint véges, minden irányban korlátolt természetű lényekkel.

Parlons maintenant selon les lumières naturelles. S'il y a un Dieu, il est infiniment incompréhensible, puisque, n'ayant ni parties ni bornes, il n'a nul rapport avec nous : nous sommes donc incapables de connaître ni ce qu'il est, ni s'il est. Cela étant, qui osera entreprendre de résoudre cette question? Ce n'est pas nous qui n'avons aucun rapport avec lui. Qui blâmera donc les chrétiens de ne pouvoir rendre raison de leur créance, eux qui professent une religion dont ils ne peuvent rendre raison? Ils déclarent, en l'exposant au monde, que c'est une sottise, stultitiam, et puis vous vous plaignez de ce qu'ils ne la prouvent pas. S'ils la prouvaient, ils ne tiendraient pas parole; c'est en manquant de preuves qu'ils ne manquent pas de sens.¹⁾

Bizonyos tekintetben ide tartozik ugyanezen fejezetnek a más összefüggésben idézett befejezése is, melyben Pascal a *Pensées* könyvének összes magyarázataiban különös figyelemre méltatott »abétir« propaedeutikus jelentőségét a vallásos életben a legdrastikusabb módon jellemzi és a melyben a vallásos hit irracionális eredetére vagy mystikus alapjára való utalás úgyszólván a sorok közt olvasható.

Ugyanaz a tendentia nyilatkozik meg egyes elmékedésekben, melyekben Pascal az Isten létezése elméleti vagy metafizikai bizonyításainak és a legfőbb lény mivolta philosophiai meghatározásainak az elégtelenségét, fogyatékoságát fejtegeti, mely a vallásos meggyőződés biztos alapjának létesítését kizárja.

Ezt, a vallásos hit *mystikus* irányzatát igazoló motivumot többek közt a következő reflexióban állítja előtérbe:

Les preuves de Dieu métaphysiques sont si éloignées du raisonnement des hommes et si impliquées, qu'elles frappent peu; et quand cela servirait à quelques-uns, cela ne servirait que pendant l'instant qu'ils voient cette démonstration, mais une heure après

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. X. 1.

ils craignent de s'être trompés... C'est ce que produit la connaissance de Dieu qui se tire sans Jésus-Christ... Et c'est pourquoi je n'entreprendrai pas ici de prouver par des raisons naturelles ou l'existence de Dieu, ou la trinité, ou l'immortalité de l'âme, ni aucune des choses de cette nature...¹⁾

Pascal épen a keresztény vallás eszmeiköre szempontjából jellemzőnek találja azt a körülményt, hogy a szent könyvek szerzőinek egyike sem használt afféle elméleti okoskodásokat vagy bizonyításokat.

C'est une chose admirable que jamais auteur canonique ne s'est servi de la nature pour prouver Dieu. Tous tendent à le faire croire.²⁾

A Pascal vallásbölcseleti alpnézetét a legélesebb világításba helyezik azok az elmékedések is, melyekben az *elméleti érvelések és bizonyítások* igen korlátolt horderejére figyelmeztet és az *automatismus* szerepét az ember lelki életében hangoztatja, mint a melylyel az, a mit »a szokás hatalmának« nevezünk, a legbensőbb kapcsolatban áll.

E tekintetből különösen jellemző és tanulságos a következő reflexió:

Car il ne faut pas se méconnaître, nous sommes automate autant qu'esprit; et de là vient que l'instrument par lequel la persuasion se fait n'est pas la seule démonstration. Combien y a-t-il peu de choses démontrées! Les preuves ne convainquent que l'esprit. La coutume fait nos preuves les plus fortes et les plus crues; elle incline l'automate qui entraîne l'esprit sans qu'il y pense. Qui a démontré qu'il sera demain jour, et que nous mourrons? Et qu'y a-t-il de plus cru? C'est donc la coutume qui nous en persuade; c'est elle qui fait tant de chrétiens... Enfin il faut avoir recours à elle quand une fois l'esprit a vu où est la vérité, afin de nous en abreuver et nous teindre cette créance, qui nous échappe à toute heure; car d'en avoir toujours les preuves présentes, c'est trop d'affaire. Il faut acquérir une créance plus facile, qui est celle de l'habitude, qui, sans violence, sans art, sans argument, nous fait croire les choses, et incline toutes nos puissances à cette croyance, en sorte

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. X. 5.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. X. 6.

que notre âme y tombe naturellement. Quand on ne croit que par la force de la conviction, et que l'automate est incliné à croire le contraire, ce n'est pas assez . . .¹⁾

Igaz, hogy *Pascal* itt is, más elmékedések kapcsolatában is, bizonyos, a *rationalisticus* szellem mindvégig ismétlődő utóhatásait tanúsító, *concessiv* nyilatkozatokban, melyek az észnek közreműködését, az értelmi műveleteknek bizonyos fokig jogosult szereplését a hit birodalmában elismerik, némiképen ellensúlyozza a hit *irrationális* természetét így a végletekig kihegyező állításokat. De, hol az illető nyilatkozathoz közvetlenül hozzá kapcsol, hol más fragmentumok összefüggésében szereplő reflexiókban, *Pascal* minden kétséget kizáró módon azt a meggyőződést vallja, hogy a hit teljes kialakulását, megerősödését s meggyökeredzését *nem* az értelmi műveletek, hanem teljesen heterogén természetű tényezők, azaz épen a lelki életnek szóban forgó *irrationális* elemei biztosítják.

Ezt mutatja az előbb idézett elmékedésnek *conclusiója* is:

*Il faut donc faire croire nos deux pièces : L'esprit, par les raisons qu'il suffit d'avoir vues une foi en sa vie; et l'automate, par la coutume, et en ne lui permettant pas de s'incliner au contraire. Inclina cor meum, Deus.*²⁾

* * *

Egyes elmékedések közvetlenül szemlélhetővé teszik, úgy szólván egy hatalmas reflector módjára a legélesebb világításba helyezik ama belső ellenmondásokat, melyekbe a *mystikus* hajlamok és tendenciák ellenére az *értelem* megnyerését és közreműködését is áhító moralista a vallásbölcseleti problémák körében ismételve keveredik és a melyekkel a philosophusok elméleti érveleseit és bizonyításait oly kíméletlenül devalváló *Pascal* gondolkodása nem egyszer küszködik.

Ezen elmékedésekben észlelhetők a tényeket mindenképpen megérthető kapcsolatba hozni iparkodó s így az ész *logikai* igényeinek megfelelően magyarázni törekvő tudós kutatónak késedel-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. X. 8.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. c.

mes *rationalisticus* velleitásei; úgy szólván az elaltatott *rationalisticus* lelkiismeretek ismétlődő meglepő felébredései, a melyekre más alkalommal utaltunk és melyeknek hatása alatt *Pascal* az ész teljes abdicatiójának legvégső következményeit nem vonja le, hanem az ész közreműködését, az értelem logikai gondolatmunkájának felhasználását bizonyos korlátok között lehetségesnek és jogosultnak itéli.

Igy azután a szélső, kizárólag a lelki életnek *irrationális* tényezőire, azaz nem-*intellectuális* és nem-*logikus* elemekre támaszkodó *mysticismus* helyett, a *heterogén* elemeknek sajátos egybefoglalása, az ellentéteknek egy magasabb egységben való kiegyenlítésre irányuló kísérlete keletkezik; olyan *synthesis*, mely a moralistát szemelláthatólag ellenmondásba hozza azon elmékedéseivel melyekben teljes elszántsággal és intransigens módon a lelki élet *racionális* tényezőinek, az értelem *logikus* gondolatmunkájának minden participatióját kizáró *mysticismus* alapjára áll.

Másfelől tagadhatatlan, hogy a *heterogén* elemeknek találkozás, összeütközése és sajátos kapcsolódása a *Pascal* elmékedéseiben gyakran *nem* tulajdonképpen következetlenségnek vagy belső ellenmondásnak a folyamánya és symptomája, hanem a francia moralista gondolatvilágában is nagy szerepet játszó *antinomiák* alapján keletkezik, melyek a gondolatmenet aphoristicus és többé-kevésbé töredékes kidolgozásában néha igen sajátos *fluctuáció*nak a benyomását keltik.¹⁾

Mindazonáltal ama sajátos *fluctuáció*kon keresztül, az epizódyszerű módon felmerülő meglepő *restrictiók* és *ellenmondások* felhőin, az *antinomiák* fordulatain és néha kápráztató játékaikon keresztül is észreveszszük a *mysticismus* áramának rohamos előrehaladását és minden irányba kiterjedő térfoglalását, a *keresztény mysticismus* eszmekörének és érzelmi világának kialakulását, a melyben *Pascal* mindinkább a teljesen kifejtett, minden zavaró hozzátételtől megszabadított, mély és lelkes vallásos hitnek az *igazi* légkörét, az *igazi* világot ismeri fel.

A tudományos vizsgálódás és philosophiai elmékedés gondolatvilága és a vallás eszmeköre, vagy a vallásos hit világa között

¹⁾ L. ezen Tanulmányok II. Részét. — V. ö. Strowski: *Pascal et son temps*. Troisième Partie. Chap. XV.

megállapított lényegbeli *divergentiának* mindinkább fokozódó éles kidomborítása végső eredményben valóságos *antagonismus* megállapításához, azaz két ellentétes, épenséggel egy áthidalhatatlan úr által elválasztott világ szembehelyezéséhez vezet.

Igaz, hogy *Pascal*, kivált amaz elmélekdedekben, melyekben a *rationalisticus* szellemnek vagy általában az észszerű magyarázatra törekvő *philosophia* szellemének epizódyszerű utóhatása észlelhető, bizonyos *analogiák* elismerésére is hajlandó.

Ezt látjuk pl. ama reflexiókban, melyekben arra utal, hogy a vallásosságnak egyetlen állandó alapja és a tudományos gondolkodásnak igazi állandó alapja egyaránt határozott ellentétben van az észrevevés közvetlen adataihoz ragaszkodó emberi természet vagy a *sens commun* tanúságával.¹⁾

De másfelől elmélekdedeiben azon eredményhez is jut, hogy a vallás világa és a tudomány és bölcsélet világa között kiegyenlíthetetlen *antagonismus* áll fenn.

IV.

A megelőző fejtegetésekben jelzett mozzanatokból eléggé kitűnik a *Pascal* vallásosságának és vallásbölcséletének egyik jellemző vonása: sajátos *agnosticus* irányzata.

A megjelölt részletek eléggé megvilágítják azt az uralkodó szerepet, melyet e vallásbölcséletnek a gondolatvilágában a megismerhetetlen visz.

Jóllehet *Pascal* itt sem használja a legújabb kor philosophiai irodalmában meghonosított kifejezéseket; a dolog lényege tekintetéből a szóban forgó vallásbölcséleti elmélekdedések tényleg a jelzett problémára irányulnak és az ismételve megállapított tendenciát mutatják.

A tudományos gondolatmunka eredménye és a vallásos

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XI. 9. «La seule religion contre nature, contre le sens commun, contre nos plaisirs, est la seule qui ait toujours été.» — Ibid. 9 bis. «La seule science qui est contre le sens commun et la nature des hommes, est la seule qui ait toujours subsisté parmi les hommes.»

meggyőződés, a szoros értelemben vett tudás vagy pozitív ismeret és a hit, szerinte is *heterogén* természetű, teljesen *incommensurabilis* tények. A tudományos vizsgálódás a bizonyítás és czáfolásnak mindazon eszközeivel, melyek rendelkezésére állnak, *nem* férhet hozzá a vallásos meggyőződés birtokállományához, a *hit* erőideibez, mert a vallásos *hit* világa a tudomány és *philosophia* összes országaiban *meg nem ismerhetőnek* a mérhetetlen birodalmát foglalja magába; a *hit* fényének forrásaiból eredő világosság éppen az emberi gondolkodás azon sphaeráit, azon magasatait és mélységeit árasztja el, melyeket tudományos kutatás és *philosophiai* elmélekdedés *nem* képesek megvilágítani; a *hit* sajátos tárgyai éppen az emberi gondolkodásnak azon tárgyai, azon kérdései vagy problémái, melyeket szorosan *logikai* gondolatmunka, szorosan *elméleti* vizsgálódás és bizonyítás révén meg nem ismerhetünk és meg nem érthetünk és a melyek sohasem válnak a szokásos és sajátlagos értelemben vett *tudás* tárgyaivá.

Igy tehát *Pascal* is, a maga útján járva, a vallásos élet, vallásos gondolkodás és meggyőződés *psychologiai* vizsgálatának révén az emberi meggyőződésnek *toto genere* különböző alakulatainak a megállapításához jut.

Ilyen lényegileg (nem pedig fokozatilag) különböző, különmemű alakulatok a *hit* (és *in specie* a vallásos hit) egyfelől és a *tudás*, a szorosan elméleti vagy tudományos meggyőződés, másfelől. Míg az utóbbinak alakulását és megállapodását szorosan *logikus* motívumok, a lelki életnek *racionális* elemei, *intellectuális* tényezői irányítják; ez elemeknek és tényezőknek a *hit* alakulásában legfeljebb csak alárendelt (accessorius, segítőleg közreműködő) szerep tulajdonítható, mely a vallásos hit magasabb régióban mindinkább megsemmisül.

Az *agnosticus* irányzatnak, a *mystikus* szellemnek a kihegyezésében *Pascal* ismételve szemmeláthatólag közeledik a *Credo, quia absurdum* álláspontjához.

De bármiként értékeljük ama reflexiókat, melyek az *agnosticus* irányzatot vagy a lelki élet *irrationalis* tényezőinek jelentőségét, a végletekig kihegyezik; a *mysticismus* teljes és végleges diadala iránt komoly kétség egyáltalán nem merülhet fel. Mert e tekintetben minder kétséget eloszlat az a mindenek felett kimagasló jelentőség, az a minden irányban uralkodó és

döntő szerep, melyet *Pascal* vallásbölcseleti eszmekörében a *vallás mysteriumai* és a mindenképen a *mysteriumok* világához tartozó *csodák* a vallásos hit tekintetéből általában és kiváltképpen a keresztény vallás szellemi légkörében nyernek.¹⁾

Egyes elmékedések világos tanúságot tesznek arról, hogy *Pascal* a vallásos hit körében és nevezetesen a keresztény vallás életében a csodáknak is egyenesen alapvető jelentőséget tulajdonít; így többek közt a következő részletek:

... *toute la créance est sur les miracles.*²⁾

«*Fondement de la religion. C'est les miracles. Quoi donc? Dieu parle-t-il contre les miracles, contre les fondements de la foi qu'on a en lui?*»³⁾

¹⁾ *Sainte-Beuve* igaz bámulattal, de egyszersmind a teljes megértés nehézségeiből eredő megdöbbenéssel is, észlelte a *Pensées* könyvének jelzett részleteiben a mysticismus áramának a modern eszmék hatásától érintett ember gondolkodásával alig követhető emelkedését. I. *Port-Royal* T. III. Livre troisième. XXI. «*Pascal, dans ce chapitre des Prophéties comme dans celui des Miracles, est manifestement sur son Thabor. Soyons pourtant sincères, dussions-nous par là nous juger. Le souffle nous manque pour l'y suivre jusqu'au haut; et là où il voit plus clair que le soleil, notre œil ne distingue, hormis quelques grands traits éclatants, qu'un fond très-mêlé de lueurs et d'ombres. Si parmi les auditeurs du fameux Discours dont ses amis nous ont parlé, il s'en était trouvé un seul qui fût capable de doute, ce seul article des Prophéties était fait peut-être pour le troubler. Que de hardiesses! Que de témérités! Que d'aveux qui lui échappent et dont il s'arme aussitôt comme d'une preuve! Pour se prouver à lui-même qu'il y a figure, il lui suffit que le sens littéral ne le contente point; et il se sert néanmoins de cette figure, ainsi conclue et arrachée, comme d'une prophétie pour ce qui viendra. Il applique perpétuellement aux figures ce qu'il a dit ailleurs: «Il faut juger de la doctrine par les miracles: il faut juger des miracles par la doctrine.» Il juge ainsi des figures par ce qui lui paraît vrai à côté, sauf à juger ensuite de la vérité par les figures. «Ce sont les clartés, dit-il, qui méritent, quand elles sont divines, qu'on révère les obscurités.» Je n'insiste pas; il serait trop aisé, sur cet article, de citer de lui, à côté des grands traits, des mots excessifs, imprudents, et qui certes n'étaient faits ni pour être prononcés, ni pour être imprimés, tel qu'on les lit dans ses notes surprises... Tant que *Pascal* a été dans l'analyse morale et dans le tableau de la corruption humaine, nous étions plus en état de le suivre. Dans ces régions transfigurées, nous faiblissons, et l'ardent reflet nous arrive à peine.»*

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIII. 5.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIII. 18.

«*Les miracles sont plus importants que vous ne pensez: ils ont servi à la fondation, et serviront à la continuation de l'Église, jusqu'à l'Antechrist, jusqu'à la fin.*»¹⁾

A keresztény vallás gondolatvilágában mindenekelőtt két *mysterium* bír alapvető jelentőséggel.

Ezek: az eredendő bűn, az első bűn és az idők végéig terjedő következményeinek a *mysteriuma* és az isteni kegyelem megszabadító és megmentő hatásának a *mysteriuma*, melyeknek elemei egy minden emberi ész concepcióinál fenségesebb mystikus *synthesis*-ben, a keresztény *εὐδαμονία*, a kereszténység boldogság-eszményének *mysteriumában* egyesülnek, mely *toto coelo* különbözik az ókori bölcselet összes tanaiban tárgyalt *summum bonum*-tól.

A francia moralista néha még a vallási mysticismus e magas régióban is — *mirabile dictu* — az egykori rationalisticus hajlamú tudós logikai ösztönével nyomozza a minden emberi elme felfogó képességét meghaladó *mysteriumok* kapcsolatát.

Valóban: eredendő bűn nélkül, az első bűnnek nemzedékről nemzedékre szálló következményei nélkül az üdvözülés szükséglete és vágya nem keletkeznék. Az isteni kegyelem közbelépése nélkül pedig az üdvözülés ténye nem következhetné be; az üdvözülés útját az ember «*in statu naturae lapsae*» sohasem találhatná meg; az emberi ész azt a maga erejéből sohasem fedezhetné fel.

Pascal e tekintetből, az emberi ész legfőbb eszményeire és az üdvösség feltételeire vonatkozó elmékedéseiben, ismételve hangoztatja minden emberi erőnek és tehetségnek, úgy mint minden emberi tudománynak s bölcseletnek az elégtelenségét és az isteni kegyelem döntő közbelépésének a nélkülözhetetlenségét; így többek közt a következő elmékedésekben is.

«... *C'est en vain, ô hommes, que vous cherchez dans vous-mêmes le remède à vos misères. Toutes vos lumières ne peuvent arriver à connaître que ce n'est point dans vous-mêmes que vous trouverez ni la vérité ni le bien. Les philosophes vous l'ont promis,*

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIII. 19.

et ils n'ont pu le faire. Ils ne savent ni quel est votre véritable bien, ni quel est votre véritable état. Comment auraient-ils donné des remèdes à vos maux, qu'ils n'ont pas seulement connus? Vos maladies principales sont l'orgueil, qui vous soustrait de Dieu, la concupiscence, qui vous attache à la terre; et ils n'ont fait autre chose qu'entretenir au moins une de ces maladies. S'ils vous ont donné Dieu pour objet, ce n'a été que pour exercer votre superbe; ils vous ont fait penser que vous lui étiez semblables et conformes par votre nature. Et ceux qui ont vu la vanité de cette prétention vous ont jeté dans l'autre précipice, en vous faisant entendre que votre nature était pareille à celles des bêtes, et vous ont portés à chercher votre bien dans les concupiscences, qui sont le partage des animaux. Ce n'est pas là le moyen de vous guérir de vos injustices, que ses sages n'ont pas connues.¹⁾

Itt különös figyelmet érdemelnek a következő reflexiók is, melyekben Pascal az isteni kegyelmet nyilvánítja a kedély mélyében gyökerező és az Istennel egyesítő hit eredeti forrásának.

*Si on vous unit à Dieu, c'est par grâce, non par nature.*²⁾

*Les prophéties, les miracles mêmes et les preuves de notre religion, ne sont pas de telle nature qu'on puisse dire qu'ils sont absolument convaincants. Mais ils le sont aussi de telle sorte qu'on ne peut dire que ce soit être sans raison que de les croire. Ainsi, il y a de l'évidence et de l'obscurité, pour éclairer les uns et obscurcir les autres (!). Mais l'évidence est telle, qu'elle surpasse, ou égale pour le moins, l'évidence du contraire; de sorte que ce n'est pas la raison qui puisse déterminer à ne la pas suivre; et ainsi que ce ne peut être que la concupiscence et la malice du cœur. Et par ce moyen il y a assez d'évidence pour condamner, et non assez pour convaincre (!); afin qu'il paraisse qu'en ceux qui la suivent, c'est la grâce, et non la raison, qui fait suivre; et qu'en ceux qui fuient, c'est la concupiscence, et non la raison, qui fait fuir.*³⁾

Ugyanaz a felfogás a legnyomatékosabb módon és valóban a mély vallásos érzés meghatározó accentusaival nyilatkozik meg amaz, a Pascal kisebb műveinek csoportjában kiadott imában,

1) *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XII. 2.

2) *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XII. 3.

3) *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 18.

mely a szorosabb értelemben vett vallásos irodalom remekei közé tartozik.

*Mais, je reconnais, mon Dieu, que mon cœur est tellement endurci et plein des idées, des soins, des inquiétudes et des attachements du monde, que la maladie non plus que la santé, ni les discours, ni les livres, ni vos Écritures sacrées, ni votre Évangile, ni vos mystères les plus saints, ni les aumônes, ni les jeûnes, ni les mortifications, ni les miracles, ni l'usage des sacrements, ni le sacrifice de votre corps, ni tous mes efforts, ni ceux de tout le monde ensemble, ne peuvent rien du tout pour commencer ma conversion, si vous n'accompagnez toutes ces choses d'une assistance tout extraordinaire de votre grâce.*¹⁾

* * *

Jóllehet a *rationalisticus* hajlamok ebben a *mystikus* gondolatvilágban is még itt-ott szóhoz jutnak; annyi teljesen kétségtelen: hogy azok a *mysteriumok* nem értelmi műveleteknek az eredményei, nem az ész logikai munkájának a termékei; sőt hogy azok teljesen meghaladják az észnek felfogó, megismerő, magyarázó képességét; hogy alapjukban, lényegükben az ész forumán teljesen kívül esnek és hogy összességükben és összefüggésükben *irrationalis* vagy — talán helyesebben — *super-rationalis* természetűek.²⁾

1) *Prière pour demander à Dieu le bon usage des maladies.* (*Opuscules de Pascal. Pensées*, éd. Havet. II. p. 225.)

2) Igy *Prévost-Paradol* ismételve idézett tanulmányában (*Études sur les moralistes français*, p. 115.) — különös tekintettel az eredendő bűn *mysteriumának* tulajdonított alapvető és irányadó jelentőségre — találón jegyzi meg: «*De plus, Pascal, qui est aussi éloigné que possible de toute feinte et qui n'a point le moindre penchant à surfaire soit la force de ses raisons, soit la solidité de sa propre croyance, ne prétend nullement que le mystère de la chute soit une solution claire du problème qu'il a posé devant nous et auquel il nous a forcés de concourir. Il prétend seulement que si l'on accepte cette solution, on explique le problème, qu'il ne peut surtout être expliqué par aucune autre, et que par conséquent cette solution doit s'imposer à notre esprit, alors même qu'on serait tenté de la fuir; mais il avoue en même temps que cette solution est obscure, bien plus, qu'elle est une folie devant les hommes; il la donne*

Hiszen a kérdéses mysteriumok és az azokkal kapcsolatos mysteriumok összességének az alapja és lényege ellenkezik az érzékelés adataival és az érzéki világ mindennemű tényeire, jelenségeire vonatkozó értelmi műveletek eredményeivel; vagy legalább is azoknak alapján meg nem okolható s így meg nem érthető. Ehhez képest azoknak a tartalma és lényege az ész eszközeivel, az emberi értelem logikus műveletei révén, sohasem értelmezhető vagy bizonyítható és igazolható.

De éppen az értelem illetéktelensége az elméleti magyarázat és bizonyítás terén peremptorius módon megszünteti és kizárja az értelem czáfólió hivatását is. A logikus gondolkodás eszközeinek, eljárás módjainak a korlátai között eredményesen működő emberi elme hatálya ehhez képest nem terjedhet ki a lelki életnek *irrationalis* tényezőiből eredő és éppen ezért *extra-rationalis* vagy *superrationalis* természetű tényeire; a vallásos hit az emberi ész logikai törvényhozásával és jogszolgáltatásával szemben az *exterritorialitas* jogát élvezzi.

Igaz, hogy a *Pascal* elmékedéseiben e fordulatok és kifejezések nem szerepelnek. De a dolog lényegében az ő mystikus szellemű elmékedései ezt az irányt követik.

Tudjuk és ismételve elismerjük, hogy a minden *rationalis* elem ellen, minden észmüködés ellen, az értelemnek minden közreműködése ellen irányuló küzdelem a keresztény vallás *mystikus* eszmekörében meghonosodott moralista elmékedéseiben is különböző alkalmaknál és különböző fordulatokban mérsékeltek.

Hiszen ezen korlátozó, mérséklő és a fellázadó ész tiltakozásait némiképp ellensúlyozó áramlat felmerülése egyes reflexiókban nagyon is szembeötlő; így pl. a következőkben:

*Soumission et usage de la raison, en quoi consiste le vrai christianisme.*¹⁾

expressément comme telle, et on ne saurait l'accuser de vouloir nous tromper. Ce démonstrateur de la religion chrétienne en confesse à chaque instant l'obscurité avec une candeur qui ne lui coûte quère, puisqu'il voit dans cette obscurité même une preuve de plus de ce qu'il veut nous amener à croire. La chose a, en effet, tout obscurci dans nos âmes, jusqu'à sa trace même, presque invisible à nos propres yeux, à moins que la grâce ne les ait ouverts.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XIII. 2. bis.

*Si on soumet tout à la raison, notre religion n'aura rien de mystérieux et de surnaturel. Si on choque les principes de la raison, notre religion sera absurde et ridicule.*¹⁾

És ezekhez fűződik az a reflexió, melyben *Pascal* az ész abdicatióját — *Szent Ágoston*-ra való utalással — az ész jól megfontolt ténykedésének, azaz egyenesen észszerűnek minősíti.

*Saint Augustin. La raison ne se soumettrait jamais si elle ne jugeait qu'il y a des occasions où elle doit se soumettre. Il est donc juste qu'elle se soumette, quand elle juge qu'elle se doit soumettre.*²⁾

Ilyen korlátoló és enyhítő tendentia nyilvánul az olyan reflexiókban is, melyekben a közönséges életfelfogás naiv realizmusával számoló és a «közönséges józan ész» túlságos elriasztásától tartó moralista, az aplogia czéltzatának szemmeltartásával hangsúlyozza, hogy a vallásos hit alapjában *superrationalis* ugyan, de nem szükségszerűleg *antirationalis*, mert a tapasztalás határain kívül keletkező tanításai nem tekinthetők a tapasztalati adatok abszolút ellentétének.

*La foi dit bien ce que les sens ne disent pas, mais non pas le contraire de ce qu'ils voient. Elle est au-dessus, et non pas contraire.*³⁾

De ezen sporadicus korlátoló és enyhítő nyilatkozatokkal szemben, az ész jogainak tett alkalmi engedmények ellenében, a mysticismus árama végső eredményben mégis minden irányban terjed és emelkedik, végül mégis teljesen irányadó és uralkodó lesz a *Pascal* vallásböleseletében.

Ha *Pascal* itt-ott bizonyos tekintetben az ész közreműködésének is helyt adni hajlandó, a vallásos hit körében az ész uralmát, az értelem irányító szerepét mégis az egész vonalon a legerélyesebben kizárja; itt végelemzetben minden rationalisticus szellemet vagy tendentiát absolute jogosulatlannak nyilvánít. Az egész vonalon mégis csak az agnosticus irányzat, a mysticismus szelleme visz döntő szerepet.

Ez a szellem nyilatkozik meg ama reflexiókban, melyekben a vallási mysteriumoknak határozottan *irrationalis* természetét hangsúlyozza, sőt — ez alapgondolatnak az ő retorikáját.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XIII. 3.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XIII. 4.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XVII. 8.

oly gyakran jellemző tendentiosus kihegyezésével — egyenesen észellenesnek is minősíti; így pl. a következő reflexióban is, mely az észnek az eredendő bűn mysteriuma irányában nyilvánuló ellenkezését bírálja.

Le péché originel est folie devant les hommes, mais on le donne pour tel (!). Vous ne me devez donc pas reprocher le défaut de raison en cette doctrine, puisque je la donne pour être sans raison (!). Mais cette folie est plus sage que toute la sagesse des hommes, sapientius est hominibus. Car, sans cela, que dira-t-on qu'est l'homme. Tout son état dépend de ce point imperceptible. Et comment s'en fût-il aperçu par sa raison, puisque c'est une chose contre la raison, et que sa raison, bien loin de l'inventer par ses voies, s'en éloigne quand on le lui présente.¹⁾

Itt különös figyelmet érdemel az a másik elmélkedés is, melyben Pascal tüzetesebben megállapítja ama súlyos logikai és etikai aggályokat, melyekbe az emberi elme épen ezen nagy mysterium felfogására való törekvésében szükségszerűleg ütközik; az az elmélkedés, melyben az eredendő bűn mysteriumát *expressis verbis* az emberi ész általános elveivel és nevezetesen minden emberi igazságosság követelményeivel ellenkezőnek minősíti és mégis egyúttal olyan tannak nyilvánítja, mely nélkül igazi természetünket és rendeltetésünket nem érthetjük meg.

Chose étonnante, cependant, que le mystère le plus éloigné de notre connaissance, qui est celui de la transmission du péché, soit une chose sans laquelle nous ne pouvons avoir aucune connaissance de nous-mêmes! Car il est sans doute, qu'il n'y a rien qui choque plus notre raison (!) que de dire que le péché du premier homme ait rendu coupables ceux qui, étant si éloignés de cette source, semblent incapables d'y participer. Cet écoulement ne nous paraît pas seulement impossible (!), il nous semble même très injuste (!); car qu'y a-t-il de plus contraire aux règles de notre misérable justice (!) que de damner éternellement un enfant incapable de volonté, pour un péché où il paraît avoir si peu de part... Certainement, rien ne nous heurte plus rudement que cette doctrine; et cependant, sans ce mystère, le plus incompréhensible de tous (!),

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XII. 7.

Erre utalnak *Précost-Paradol* megjegyzései is: »Enfin, si une

nous sommes incompréhensibles à nous-mêmes. Le noend de notre condition prend ses replis et ses tours dans cet abîme; de sorte que l'homme est plus inconcevable sans ce mystère (!) que ce mystère n'est inconcevable à l'homme.¹⁾

A rationalisticus hagyományokból táplálkozó mellékáramlatnak szinte csökönös visszatérése tekintetéből igen érdekes és jellemző, hogy itt az *irrationalis* elemek uralmának mintegy tudományos igazolását nyújtó reflexiók is fordulnak elő; mint pl. a következő:

Incompréhensible. *Tout ce qui est incompréhensible, ne laisse pas d'être. Le nombre infini. Un espace infini, égal au fini.²⁾*

De az idónként ellentétes motivumokkal küzdő gondolkodásnak meglepő melléktermékei semmit sem változtatnak azon a tényen, hogy ott, a hol a vallás *mysteriumai* állnak az érdeklődés középpontjában, a hol legalább végső eredményben e mysteriumok lesznek a vallásbölcséleti gondolkodás vezérmotivummá, a *mysticismus* eszmeikörének és érzelmi világának a teljes kialakulása elkerülhetetlen.

hypothèse scientifique... ne peut être touchée du doigt et doit être acceptée comme la conclusion d'un raisonnement fait par l'esprit... elle n'entraîne aucune contradiction, elle ne blesse aucune de ces notions premières qui sont pour ainsi dire les fondements de l'intelligence. — Pascal, par cela même qu'il est chrétien et qu'il connaît le christianisme, ne peut réclamer et se garde bien de réclamer pour le mystère de la chute, donné comme l'explication du monde moral, aucun de ces caractères. On ne peut voir ce mystère des yeux du corps... on ne peut le présenter qu'à l'esprit, et loin de l'accepter avec un facile empressement... l'esprit de l'homme, s'il est livré à lui-même, rejette tout d'abord cette hérédité de la faute et cette transmission du châtiement comme incompatibles avec ses propres notions de justice et comme plus inconciliables encore avec ce qu'on ose entrevoir de la justice divine. Pascal proclame lui-même que ce mystère heurte violemment la raison; or il ne suffit pas de répéter, pour obliger la raison à le subir, que le problème de l'état moral de l'homme ne peut être expliqué que par ce mystère...» Op. c. p. 128. ss.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VIII. 1.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XII. 20.

A Pascal saját szerű evolúcióját éppen az is jellemzi, hogy a *mysteriumok* végül teljességgel az érdeklődés középpontjába lépnek; e *mysteriumok* sorában pedig különösen az, mely a *jansenismus* sajátos gondolatvilágának a középpontjában áll, azaz az *isteni kegyelem nagy mysteriuma*, melynek rejtelmes mélységein keresztül vezet a Pascal útja — a *praedestinatio* tanának félelmetes örvényein át — a keresztény vallás összes nagy *mysteriumainak* fonalait egybefoglaló fenséges *mysteriumnak*, az *üdvözülés mysteriumának* országába.

A Pascal vallásos gondolkodásának az alakulását hathatósan és tartósan irányító *jansenismus* vallásos gondolatvilágának alapjában irracionális, agnostikus és mystikus irányzatát semmi sem helyezi élesebb világításba, mint azon elmélekedések, melyek ezen gondolatvilágnak sajátos *mysteriumába*, a *praedestinatio* tanába bele világítanak és az isteni kegyelem hatásának szerepét és jelentőségét a *praedestinatio* rejtélyes gondolata alapján igyekeznek értelmezni. Így ezen komor gondolatvilág mélységes *mysticismusának* a lehelletét érezzük a következő reflexiókban, melyekben a *Port-Royal* légkörében élő francia moralista — látszólag az ismételve felébredő racionalista velleitások hatása alatt — egyenesen amaz, az emberi ész logikai és etikai igényeivel összeütközésbe jutó, félelmetes tannak logikai értelmezésére és úgyszólván jogi indoklására s igazolására vállalkozik.

Dieu a voulu racheter les hommes, et ouvrir le salut à ceux qui le chercheraient. Mais les hommes s'en rendent si indignes, qu'il est juste que Dieu refuse à quelques-uns ce qu'il accorde aux autres par une miséricorde qui ne leur est pas due. S'il eût voulu surmonter l'obstination des plus endurcis, il l'eût pu, en se découvrant si manifestement à eux qu'ils n'eussent pu douter de la vérité de son essence; comme il paraîtra au dernier jour, avec un tel éclat de foudres, et un tel renversement de la nature, que les morts ressusciteront, et les plus aveugles le verront.

Ce n'est pas en cette sorte qu'il a voulu paraître dans son avènement de douceur; parce que tant d'hommes se rendant indignes de sa clémence, il a voulu les laisser dans la privation du bien qu'ils ne veulent pas. Il n'était donc pas juste (!) qu'il parût d'une manière manifestement divine, et absolument capable de convaincre tous les hommes; mais il n'était pas juste aussi qu'il vînt d'une manière

si cachée, qu'il ne pût être reconnu de ceux qui le chercheraient sincèrement. Il a voulu se rendre parfaitement connaissable à ceux-là; et ainsi, voulant paraître à découvert à ceux qui le cherchent de tout leur cœur, et caché à ceux qui le fuient de tout leur cœur, il tempère sa connaissance, en sorte qu'il a donné des marques de soi visibles à ceux qui le cherchent et non à ceux qui ne le cherchent pas. Il y a assez de lumière pour ceux qui ne désirent que de voir et assez d'obscurité pour ceux qui ont une disposition contraire. Il y a assez de clarté pour éclairer les élus (!) et assez d'obscurité pour les humilier. Il y a assez d'obscurité pour aveugler les réprouvés (!) et assez de clarté pour les condamner et les rendre inexcusables. (Saint Augustin, Montaigne, Sebond.)¹⁾

A végső alap melyhez a keresztény *mysteriumok* e világában jutunk, az *Alfa és Omega* a Pascal *mysticismusának* eszmekörében is: a *Deus absconditus* eszméje.

S'il n'y avait qu'une religion, Dieu serait bien manifeste... Dieu étant ainsi caché, toute religion qui ne dit pas que Dieu est caché n'est pas véritable; et toute religion qui n'en rend pas la raison n'est pas instruisante. La nôtre fait tout cela: Vere tu es Deus absconditus.²⁾

V.

A Pascal *mystikus* és *agnosticus* felfogását a vallás *psychológiájában* a vallásos hit lényegileg *teleologiai* irányzatának a határozott kidomborítása is jellemzi.

Az ész az ismeretszerzésre irányuló logikai gondolatmunkában, a tudományos kutatás és a tudományos irányú *philosophiai speculatio* körében a tények minőségének és okozati kapcsolatának felderítésére törekszik; végelemzetben egy főcélzt tűz ki: *Rerum cognoscere causas*.

A századok hosszú sorának tudományos és *philosophiai* munkásságában mindinkább világosan és határozottan kidomborodik a *causalis* nézpontról irányító jelentősége; úgyszólván a

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XVI. 16 bis.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XX 1.

causalitas elvének *monopoliuma*, kizárólagos joga és uralma a tudományos világfelfogás és világmagyarázat körében, a tények szorosan tudományos magyarázatának és a tudományos irányú *philosophiai* elmélkedésnek minden területén.

Egyes gondolkodók — ezek közt a legelső sorban áll *Bacon* — minden kétértelműség, minden félreértés és gondolatzavar forrásának elzárása céljából, a legerélyesebb módon stigmatizálják, *expressis verbis* teljesen jogosulatlanak nyilvánítják és száműzik a *teleologiai* nézponthoz, a *teleologiai* felfogás és magyarázat (*causae finales!*) minden árnyalatát.

Később a subtilisebb megkülönböztetésekre hajlandók a jelenségek és folyamatok *miként-jének* felderítését minősítik az elméleti gondolkodás és vizsgálódás tulajdonképeni céljának, természetesen minden *teleologiai* nézponthoz ép oly határozott kitiltása mellett.

Igaz, hogy más oldalról ismételve hangoztatták, hogy az ember lelki életében nem kizárólag, sőt nagyjában és egészben véve nem elóuralkodó módon *intellectualis* és *logikai* motivumok szerepelnek, hogy a szellemi életnek más tényezői és tendenciái is számbavételt követelnek. De a *természetmagyarázatnak* (*interpretatio naturae*, mondja *Bacon*), az elméleti világmagyarázatnak célját szem előtt tartó modern *tudomány* és *»tudományos«* irányú *philosophia* kizárólag a *maga* vezető szempontjának jogát és uralmát ismeri el.

Ezen *tudományos-philosophiai* világfelfogással szemben *Pascal* egy más, teljesen *különnemű* világfelfogásnak a jogát emeli érvényre, mint a melyben az emberi természetnek más tényezői és motivumai, a *nem-intellectualis* és *nem-logikai* motivumok jutnak szóhoz és a mely a kedély legmélyebb szükségleteinek kielégítését igéri. Ez a másik világfelfogás a *vallásos hit* világfelfogása.

A szorosan *tudományos* gondolkodás körében keletkező meggyőződésekkkel szemben *Pascal* a meggyőződésnek más, merőben *heterogen* természetű, más forrásokból táplálkozó alakulataira utal. A tudományos szellem büszke igényeivel és aspirációival szemben, minden más felfogásnak vagy tendenciának a jogosultságát megsemmisítő irányzatával szemben, *Pascal* ismételve arra utal: hogy az emberi természet nem

csupán *intellegentia*; hogy az *érzelem* és az *akarat* is lényeges elemei és pedig éppen *nem* afféle *alárendelt* tényezői az emberi természetnek; hogy az emberi természet kialakulásában és az emberi élet legfontosabb vonatkozásaiban az *utóbbi* tényezők egyenesen *fundamentális* jelentőséggel bírnak. *Pascal* szerint éppen ezekben a tényezőkben fakadnak azok a források is, melyekből a *hit* teljességgel vagy mindenestre leginkább táplálkozik.

Ehhez kapcsolható az említett *teleologiai* irányzatnak a *psychologiai* magyarázata is. Mert könnyen érthető, hogy az *érzelem* és kivált az *akarat* mélységeiben fakadó forrásokból táplálkozó világfelfogás körében mindenek előtt és mindenek felett a tudományos gondolkodás világából száműzött *célok* lépnek az érdeklődés középpontjába.

Az ilyen alapon kialakuló világfelfogás szempontjából semmi sem bír olyan jelentőséggel, mint azon *célok*, melyek minden létezőnek, az egész világrendnek és ennek keretében az emberi életnek alakulását irányítják és indokolják; a legnagyobb jelentőséget pedig *psychologiai* szükségszerűséggel az emberi életnek végső célja, az *ember rendeltetése* nyeri.

E világfelfogás álláspontján mindenekelőtt nem *egy* vallás *sajátos* rendszerében kialakuló, hanem *egy általános emberi érdekű mysterium*, az emberi gondolkodásnak ósrégi *nagy mysteriuma* vonja magára a legmélyebb érdeklődést: az emberi örömei és fájdalmak, küzdelmek és fáradozások, remények és csalódások céljának a kérdése; sőt végső elemzetben a mi keletkezésünk és megsemmisülésünk tulajdonképeni *céljának* a rejtelmes kérdése: az ember igazi *rendeltetésének* a nagy és megrendítő *mysteriuma*. Ezen *mysteriumnak* a gyökerei pedig egy más *nagy mysteriumhoz* fűződnek: a lét, az élet és az ember *eredetének* *mysteriumához*, melynek a felderítése révén az ember *rendeltetésének* a *mysteriumát* is felfoghatnók.

A *teleologiai* irányzat jogának elismerése és érvényesítése valójában szükséges eleme — azt mondhatnók: *logikai* kelléke — ama *vallás-psychologiai* elméletnek, mely az *érzelemmel* kapcsolatban az *akaratnak* *fundamentális* jelentőségét állapítja meg.

A *Pascal* vallás-psychológiájának pedig éppen az *akarat* ezen jelentőségének hangsúlyozása az egyik jelentős *characteristicuma*.

Erre utal *Pascal* többek közt a következő reflexióban is:

La volonté est un des principaux organes de la créance; non qu'elle forme la créance, mais parce que les choses sont vraies ou fausses, selon la face par où elle les regarde. La volonté, qui se plaît à l'une plus qu'à l'autre, détourne l'esprit de comprendre les qualités de celles qu'elle n'aime pas à voir; et ainsi l'esprit, marchant d'une pièce avec la volonté, s'arrête à regarder la face qu'elle aime, et ainsi il en juge par ce qu'il en voit.¹⁾

Agnosticus irányzatú elmélkedéseiben *Pascal* ismételve azt a felfogást vallja, mely szerint a vallásos hit világában az értelem és az akarat jelentősége épenséggel fordított arányban áll; így pl. a következő megjegyzésben is:

Dieu veut plus disposer la volonté que l'esprit. La clarté parfaite servirait à l'esprit et nuirait à la volonté. Abaisser la superbe.²⁾

* * *

A felsorolt mozzanatokból kitűnik, hogy *Pascal* a vallás pszichológiájában bizonyos tekintetben a *voluntarismus* irányzatának a jogosultságát is hangoztatja. Ha létezik a gondolkodásnak olyan sphaerája, melyben az *intellectualismus* egyáltalában nem bír jogosultsággal: ez a vallásos gondolkodás sphaerája; és evvel kapcsolatban a vallás *psychológiája* és az élő hit tényeit szemmel tartó *vallásbölcselet*.

Ez az elméleti alapgondolat bontakozik ki az említett elmélkedésekből, melyek az *akarat* túlnyomó jelentőségét hangsúlyozzák az értelemmel vagy észszel szemben.

Alig szenved kétséget, hogy *Pascal* gondolkodása e tekintetben is hathatós impulsusokat kapott *Szt.-Agoston* vallásbölcseletétől, mely egyébként a *Pascal* vallási fejlődésében oly nagy szerepet játszó *jansenismus* vallás-erkölcsi gondolatvilágának alakulására is nem egy tekintetben általán elismert mélyreható befolyással volt.

Másfelől azonban megállapítható, hogy a *voluntarismus* egyáltalán nem az egyetlen és nem a legvégső alapja, nem az utolsó szava a *Pascal* vallás-pszichológiájának.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. III. 10.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XX. 3.

A legmélyebb és legvégső alapot *Pascal* is az érzésben találja. Ez az érzelmi alap az *agnosticus* irányzatnak, a keresztény szellemben kialakuló *mysticismusnak* a legszilárdabb és legbiztosabb támasza. Az igazi, mély és lelkes hitet, az élő hitet a tudomány és *philosophia* fegyverei nem semmisíthetik meg, az elméleti okoskodás és bizonyítás eszközei nem ingathatják meg; mert gyökereit nem csak az *akaraban*, hanem különösen az *érzelmek* világának mélységeiben fakadó források táplálják és éltetik. Az értelem szövevényes, sokféle szétágazó elemek egybefoglalására szoruló műveletei a hitnek sohasem nyújthatnának hasonló támaszt.

Az ember lelki életének értelmi és érzelmi elemeit *Pascal* a hit tekintetéből ily értelemben értékeli a következő reflexióban:

La raison agit avec lenteur et avec tant de vucs, sur tant de principes, lesquels il faut qu'ils soient toujours présents, qu'à toute heure elle s'assoupit et s'égare, manque d'avoir tous ses principes présents. Le sentiment n'agit pas ainsi: il agit en un instant, et toujours est-il prêt à agir. Il faut donc mettre notre foi dans le sentiment; autrement elle sera toujours vacillante.¹⁾

Az *érzelmeknek* ezen *fundamentális* jelentőségét a vallás életében, az érzelemnek ezen, a hitet ébresztő, éltető és oltalmazó hatását senki sem világitotta meg jobban mint *Pascal* azon elmélkedésekben, melyekben a *szív* uralmát a hit világában jellemzi.²⁾

Itt kiváltképpen figyelmeztérdelem a következő elmélkedés, mely a hitnek és az elméleti bizonyításra támaszkodó meggyőződésnek divergentiáját, az észműködésnek és a hitnek antagonizmusát éles világitásba helyezi.

La foi est différente de la preuve; l'une est humaine, l'autre est un don de Dieu. Justus ex fide vivit. C'est de cette foi que Dieu lui-même met dans le cœur, dont la preuve est souvent l'instrument, fides ex auditu, mais cette foi est dans le cœur, et fait dire, non Sciô, mais Credo.³⁾

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 52.

²⁾ Erre *Sainte-Beuve* is (*Causeries du Lundi*, T. V.) különös súlyt helyez. *On n'a jamais mieux fait sentir que lui ce que c'est que la foi; la foi parfaite; . . . qu'il y a loin, dit-il, de la connaissance de Dieu à l'aimer.*

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. X. 11.

Ide tartozik a következő, az érzelmenek mindent domináló szerepét és döntő jelentőségét hangsúlyozó reflexió is.

Et c'est pourquoi ceux à qui Dieu a donné la religion par le sentiment du cœur sont bien heureux et bien légitimement persuadés. Mais ceux qui ne l'ont pas, nous ne pouvons la leur donner que par raisonnement, en attendant que Dieu la leur donne par sentiment de cœur, sans quoi la foi n'est qu'humaine, et inutile pour le salut.¹⁾

Az érzelem *primatusa* (csaknem hajlandók volnánk azt mondani: *autonomiája*) a hit világában *praegnans* kifejezésre jut egy a tulajdonképpeni apologia kapcsolatába tartozó elmélkedésben is.

Le cœur a ses raisons, que la raison ne connaît point; on le sait en mille choses. Je dis que le cœur aime l'être universel naturellement, et soi-même naturellement, selon qu'il s'y adonne... C'est le cœur qui sent Dieu, et non la raison. Voilà ce que c'est la foi: Dieu sensible au cœur, non à la raison.²⁾

Ugyanez a szellem nyilatkozik meg a következőben is:

Ne vous étonnez pas de voir des personnes simples croire sans raisonner. Dieu leur donne l'amour de soi et la haine d'eux-mêmes. Il incline leur cœur à croire. On ne croira jamais d'une créance utile et de foi, si Dieu n'incline le cœur; et on croira dès qu'il l'inclinera. Et c'est ce que David connaissait bien: Inclina cor meum, Deus, in (testimonia tua).³⁾

Az előbbieken jellemzett vallás-pszichológiai irányzattal és a keresztény világnézet mysticismusának szellemével egyaránt teljes összhangban van az a jelentős szerep, melyet a *Pascal* vallásbölcseleti elmélkedéseiben és a melyet az ő eszményének megfelelő vallásos hitben épen az érzelmek világának egyik csodálatos ténye, egy hatalmas és fenséges érzelem, a *charité* (*charitas*) visz.

Pascal a hit világában mindennél nagyobb jelentőséget tulaj-

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. VIII. 6.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 5.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. I. Art. XIII. 10.

donít a keresztény vallás amaz alaptörvényének, mely voltaképpen két nagy, az egész vallás-erkölcsi élet irányítására szolgáló követelményt foglal magában: az *Isten szeretetének* és a *felbaráti szeretetnek* magasztos parancsolatait.¹⁾

A *Pascal* mysticismusának, vallásos gondolkodása e mystikus irányzatának a teljes kialakulását és benső kapcsolatát a keresztény vallás mystikus eszmekörével, kiváltképpen a keresztény érzelmi világ ezen uralkodó elvének az előtérbe helyezése és az ész minden tényénél és alkotásánál nagyobbra becslése, sőt az emberi élet minden tényénél, a lelki világ minden eszményénél lelkesebb dícsőítése is tanúsítja. Az a mit *Pascal* az erre vonatkozó elmélkedésekben nyújt, az valójában a keresztény *Charitas* eszméjének apotheosisa.

A *charité* ezen megható és lelkesítő apotheosisa mindennél meggyőzőbb tanuságot tesz arról a mély hatásról, melyet *Pál* apostol fenséges tanításainak szelleme a *Pascal* vallásos gondolkodására gyakorolt.

A nagy apostol szellemének hasonló hatását az újabb vallásos irodalomban, különösen Orléans híres tudós püspökének egyik, a XIX. század hatvanas éveiben kiadott művében észleljük, mely a *Charitas* jelentőségét a keresztény világnézetben nem csak a *Pascal* elmélkedéseinek szellemében, hanem néha *Pascal*-ra emlékeztető elragadó eloquentiával is méltatja és dícsőíti. A francia Akadémia ezen híres tagja e tekintetben valóban a

¹⁾ Ez is ama vonások egyike, melyek *Sainte-Beuve*-ben is bámulattal párosuló lelkes sympathiát keltettek. L. *Port-Royal*, T. III. L. III. ch. XXI. »La Charité, la Charité surtout, c'est le cri, le soupir de Pascal, dès qu'il est venu à Jésus-Christ. A la fin de cet admirable passage où, dans l'échelle des grandeurs charnelles, spirituelles et saintes, et à propos des divers ordres de vénération et de rogauté, Archimède (dernier souvenir!) est si magnifiquement posé comme le Prince des Esprits de la terre, voyez venir Jésus-Christ, le Prince de son Ordre aussi, mais de l'Ordre de la Sainteté, avec tout l'éclat de cet Ordre, dans son avènement de douceur, humblement, patiemment, et par là même en grande pompe et en prodigieuse magnificence aux yeux du cœur, aux yeux qui voient la Sagesse... cet appel à l'unique Charité, comme chez l'Apôtre, revient à tout moment dans le discours et l'embrase... Ce sentiment se retrouve partout, sur tous les tons. C'est l'élanement, le débordement perpétuel, le flux et reflux infatigablement gémissant et palpitant de la pensée de Pascal, du moment qu'il a obtenu Jésus-Christ...»

Pascal szellemi örökségének legjavát képviseli a legújabb kor contemplatív és vallásbölcséleti irodalmában.¹⁾

A jelzett felfogás nyomatékos kifejezésre jut azon elmékedésekben, melyekben *Pascal* az Isten szeretetét és a felebaráti szeretet egybekapcsoló fenséges törvényt a keresztény vallás igazi fundamentumának és a szentírás igazi tárgyának és céljének minősíti, minden egyebet pedig csak képnek nyilvánít; mint például a következőkben.

*L'unique objet de l'Écriture est la charité. Tout ce qui ne va point à l'unique but en est la figure : car, puisqu'il n'y a qu'un but, tout ce qui n'y va point en mots propres est figuré.*²⁾

Dès qu'une fois on a ouvert ce secret, il est impossible de ne pas le voir. Qu'on lise le vieil Testament en cette vue... Qu'on voie de même toutes les cérémonies ordonnées, tous les commande-

¹⁾ *La charité chrétienne et ses oeuvres.* Par Mgr. L'Évêque d'Orléans, de l'Académie française. 3me édition. 1864.

A következőkben a nagytudású egyházi író ezen művének egyik legszebb fejezetéből csak egynehány a felfogások rokonságát tanúsító részletet emelünk ki.

Ainsi furent jetés dans le monde, et heureusement pour l'immense majorité du genre humain, substitués pour jamais à tant de noms odieux et de distinctions cruelles, ces noms si doux à entendre, ces noms de prochain et de frère : noms si bienveillants et si tendres et si inconnus jusqu'alors ; noms d'une invention manifestement divine... Ah ! sans doute, même depuis le christianisme l'égoïsme et l'orgueil vivent encore ; mais, par Jésus-Christ, ils ont reçu au coeur une blessure mortelle... Telle est la puissance admirable, la profonde et divine vertu de ces noms mystérieux, manifestement descendus du ciel pour changer la face du monde... et préparer les triomphes de la charité. La charité ! je viens de le redire, ce nom d'une si merveilleuse douceur ! ce nom sacré, plus tendre, plus puissant, plus divin que tous les autres ; ce nom visiblement céleste, qui élève à tel point l'humanité, qu'en lui l'amour des hommes et l'amour de Dieu ne sont plus qu'une même vertu ! ce nom toutefois que la terre dédaigne et repousse aujourd'hui... Vous nous parlez d'humanité, de philanthropie, vous nous avez longtemps parlé... de fraternité, d'égalité... les prédicateurs évangéliques préférèrent la charité. La charité qui dit plus, qui dit mieux, qui dit tout ; la charité, qui est pure, qui est zélée, qui est ardente ; la charité qui s'ignore elle-même... qui est délicate, qui est ingénieuse, qui est constante... qui souffre tout, qui croit tout, qui espère tout, qui ne pense pas le mal... qui est le plus impérieux et le plus sacré des devoirs, en même temps qu'elle est la vertu la plus noble et la plus sainte du christianisme. Voilà la doctrine évangélique. Id. m. p. 129. ss.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II, Art. XVI. 13.

*ments qui ne sont pas pour la charité, on verra que c'en sont des figures.*¹⁾

Ámbár a szellemi élet jelenségeinek jelentősége végtelenül meghaladja az összes testi tényekét, a keresztény szeretet tényei — *Pascal* tanítása szerint — a szellemi élet minden tényénél is jelentősebbek.

*Tous les corps, le firmament, les étoiles, la terre et ses royaumes ne valent pas le moindre des esprits ; car il connaît tout cela, et soi ; et les corps rien. Tous les corps ensemble, et tous les esprits ensemble, et toutes leurs productions, ne valent pas le moindre mouvement de charité ; cela est d'un autre ordre infiniment plus élevé. De tous les corps ensemble, on ne saurait en faire réussir une petite pensée ; cela est impossible, et d'un autre ordre. De tous les corps et esprits, on n'en saurait tirer un mouvement de vraie charité ; cela est impossible, et d'un autre ordre, surnaturel.*²⁾

A keresztény szeretet (*charité*) valójában maga is az emberiség lelki életének csodálatos, rejtelmes ténye : az erkölcsi élet magasztos *psychologiai mysteriuma*.

A hol ezen szeretetnek a törvénye nem uralkodik, ott még az igazság is elveszti isteni természetét és jelentőségét.

Erre utal *Pascal* a következő reflexióban :

On se fait une idole de la vérité même ; car la vérité hors de la charité n'est pas Dieu...³⁾

Sőt egészen más problémák fejtegetésének a kapcsolatában is — nevezetesen a *geometriai szellemről* szóló elmékedésekben — így méltatja a *charité* jelentőségét.

Et de là vient qu'au lieu qu'en parlant des choses humaines, on dit qu'il faut les connaître avant que de les aimer, ce qui a passé en proverbe ; les saints au contraire disent en parlant des choses divines, qu'il faut les aimer pour les connaître, et qu'on n'entre dans la vérité que par la charité...⁴⁾

És más helyen a »szereket országát« minősíti minden vallás-erkölcsi törekvés igazi céljának.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XVI. 16. bis.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XVII. 1.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 63 bis.

⁴⁾ De l'esprit géométr. Second fragment. (Opuscules de Pascal — *Pensées*, éd. Havet. II. p. 297.)

*Il faut mépriser la concupiscence et son royaume, et aspirer à ce royaume de charité, où tous les sujets ne respirent que la charité . . .*¹⁾

VI.

A leghatalmasabb érzelmi elem, mely a *Pascal* vallásos gondolkodásának mystikus világát áthatja, az a mozgató erő, mely azt a leghatalmasabb és legállandóbb impulsusokkal termékenyíti és irányítja: az *üdvözülés* izzó vágya és soha el nem némítható szükséglete, melyet az emberi élet pessimisticus conceptiója, az ember mindennemű tökéletlenségének és nyomorúságának a szemlélete és mély átérzése a keresztény moralista lelkében szüntelenül ébreszt és éltet.

De táplálja és időnként végtelenül kiélesíti azt az a félelmetes, az emberi szív mélységeit is átható és megrendítő, mindvégig izgató és nyugtalanító *mysterium*, mely a *jansenismus* vallás-erkölcsi gondolatvilágában az *isteni kegyelem* mysteriumának tartozékává, sőt *integrans* elemévé lesz: a *praedestinatio* félelmetes mysteriuma. A *praedestinatio* eszméjének az *üdvözülés*hez és az erkölcsi tökéletesedéshez feltétlenül megkívánt *isteni kegyelemhatás* eszméjével való szoros benső egybekapcsolása érthetővé teszi úgy az emberi élet felfogásában és értékelésében uralkodó komor és vígasztalan hangulatot, mint a *megváltás vágyának*, az *üdvözülés* szükségletének állandó uralmát és szinte mérhetetlen fokozását.

De épen evvel áll a legbensőbb kapcsolatban az is, a mi a *Pascal* vallásos gondolatvilágának talán mindennél inkább megadja a *sajátos egyéni színezetét* és a mi azt másrésről a *keresztény mysticismus* egyik tipikus alakulatává teszi.

Ez az a mindent domináló, minden elméleti mozzanatot, minden tant és egyéb gondolatot háttérbe szorító jelentőség, melyet a minden érdeklődést, a gondolkodás és érzés minden energiáját az *üdvözülésre koncentráló* moralista gondolatvilágában végül a *Megváltó* fenséges személyisége nyer.

¹⁾ Trois Discours sur la condition des grands. III. (Opuscules. — *Pensées*, éd. Havet, II. p. 355.)

Ez az állandó, mindinkább az egész lelki életet kitöltő és annak *egyetlen ügyévé* váló törekvés a *Megváltó* személyiségének szeretteltjes szemléletére, az *Üdvözítő* és az *üdvözülést áhító* emberi lélek közti benső, személyes lelki kapcsolat létesítésére: ez valóban jellemző vonása, tipikus mozzanata a teljesen kialakult keresztény *mysticismus* eszme körének.

Ez a vonás pedig — azoknak a körében, kik az elméleti gondolatmunka területein, a tudomány és philosophia területein is munkálkodtak — talán sehol sem bír nagyobb jelentőséggel, mint a *Pascal* vallásos gondolatvilágában, melyben a *Megváltó isteni személyisége* valójában mindinkább a gondolkodás és érzés minden energiáját egybefoglaló *contemplatio* egyetlen tárgyává, valóban a gondolkodás, az érzelmek, az akarat-impulsusok *középpontjává* lesz.¹⁾

Ezt nemcsak a *Pascal* szellemi életének legbensőbb és legszemélyesebb documentumai, azaz levelek, imádságok és gyakran az ima hangulatába átmenő vallásos elmélkedések,²⁾ hanem a *Pensées* könyvének számos, a tulajdonképeni *Apologia* anyagához tartozó részletei is tanúsítják.

Igy mindenekelőtt azon elmélkedések, melyekben az *Üdvözítő*

¹⁾ Az ezen elmélkedésekben uralkodó és *mysticismus*ában is mélyen meghatározó vallásos hangulatnak a visszhangja szólal meg a *Sainte-Beuve* jellemzésében. (*Port-Royal*, T. III. L. III. Ch. XXI.) «*Quand on a à parler de Jésus-Christ, fut-ce par la bouche de Pascal, on entre dans une sorte de resserrement involontaire. On craint, dès qu'on ne le prononce pas à genoux et en l'adorant, de profaner, rien qu'à le prononcer, ce nom ineffable . . . Chez Pascal, dans cette partie de son livre ou de son Discours, c'est l'amour, qui domine, qui rayonne. Le mystère de Jésus le saisit et le ravit. Quel amour débordent! quelle tendresse! quelle fusion de tout en l'unique Médiateur! Ce livre des Pensées, dans son ensemble, si revêtu d'éclat, si armé de rigueur et comme d'épouvante au dehors, et si tendre, si onctueux au fond, se figure à mes yeux comme une arche de cèdre à sept replis, revêtu de lames d'or et d'acier impénétrable, et qui, tout au centre, renferme à nu, amoureux, douloureux, joyeux, le cœur le plus saignant et le plus immolé de l'Agneau. Saint Jean, l'Apôtre de l'amour, eût-il jamais plus de tendresse et de suavité sensible que cet Archimède en pleurs au pied de la Croix!*»

²⁾ L. p. o. *Prière pour demander à Dieu le bon usage des maladies.* — *Lettre sur la mort de M. Pascal le père.* — *Extraits des lettres à Mlle de Roannez.* — (Opuscules — *Pensées*, éd. Havet, T. II.)

fenséges személyét állítja a vallásos hit világának középpontjába és a melyekben az élet erkölcsi tartalmának és értékének igazi forrását ez isteni személyiségben találja meg.

Nous ne connaissons Dieu que par Jésus Christ. Sans ce médiateur, est ôtée toute communication avec Dieu; par Jésus Christ nous connaissons Dieu... par Jésus Christ et en Jésus-Christ, on prouve Dieu, et on enseigne la morale et la doctrine. Jésus-Christ est donc le véritable Dieu des hommes. Mais nous connaissons en même temps notre misère, car ce Dieu n'est autre chose que le réparateur de notre misère...¹⁾

És tovább:

Sans Jésus-Christ, il faut que l'homme soit dans le vice et dans la misère; avec Jésus-Christ, l'homme est exempt de vice et de misère. En lui est toute notre vertu et toute notre félicité. Hors de lui, il n'y a que vice, misère, erreurs, ténèbres, mort, désespoir.²⁾

De talán minden egyébnél jellemzőbbek azok az elmélkedések, melyekben ama benső, személyes lelki kapcsolatnak a vágya, sőt ismételve e kapcsolat megvalósulásának a tudata is kifejezésre jut.

Ezek közé tartozik a következő is:

J'aime la pauvreté, parce qu'il l'a aimée. J'aime les biens, par ce qu'ils donnent le moyen d'en assister les misérables: Je garde fidélité à tout le monde. Je (ne) rends pas le mal à ceux qui en font... Voilà quels sont mes sentiments; et je bénis tous les jours de ma vie le Rédempteur qui les a mis en moi, et qui, d'un homme plein de faiblesses, de misères, de concupiscence, d'orgueil et d'ambition, a fait un homme exempt de tous ces maux par la force de sa grâce, à laquelle toute la gloire en est due, n'ayant de moi que la misère et l'erreur.³⁾

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXII. 7.

²⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXII. 9.

³⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXIV. 69. — Ezek az elmélkedések, melyekből valóban a legtisztább, a lelelkesebb és a legmélyebb vallásos érzés sugárzik ki, mindenképen igazolják azt a meleg és lelkes méltatást, melyet *Sainte-Beuve*, egyik kisebb tanulmányában (*Causeries du Lundi* T. V.), a *Pascal* lelki világát átható vallásos szellemnek szentel. «Ce côté affectueux de Pascal, se faisant jour à travers tout ce que sa doctrine et son procédé ont d'aigre et de sévère, a d'autant plus de charme et d'empire. La manière émue dont ce grand esprit souffrant et en prière nous parle de ce

A következő reflexió is mutatja, miként lesz a Megváltó fenséges személyisége e mystikus gondolatvilágnak uralkodó gondolatává, egyetlen szervező principiumává, mindent irányító motívumává.

Je considère Jésus-Christ en toutes les personnes et en nous-mêmes. Jésus-Christ comme père en son père, Jésus-Christ comme frère en ses frères, Jésus-Christ comme pauvre en les pauvres, Jésus-Christ comme riche en les riches, Jésus-Christ comme docteur et prêtre en les prêtres, Jésus-Christ comme souverain en les princes, etc. Car il est par sa gloire tout ce qu'il y a de grand, étant Dieu, et est par sa vie mortelle tout ce qu'il y a de chétif et d'abject; pour cela il a pris cette malheureuse condition, pour pouvoir être en toutes les personnes, et modèle de toutes conditions.¹⁾

De a legbensőbb lelki érintkezésnek, a legbensőbb szellemi kapcsolatnak és közösségnek a megnyugtató, kiengesztelő és boldogító tudata, a vallásos entuziasmus legmeghatóbb accentusával, mégis leginkább a rendszerint a *Mystère de Jésus* címe alatt összefoglalt elmélkedésekben nyilatkozik meg, mint a melyek a *Pensées* kézirati anyagának lapjai közt szerepelnek és a tervezett *Apologia* részletének tekinthetők.

Itt egy valóságos *Santa Conversazione* tanúvá leszünk, melyben az elmélkedőnek a földi nyomorúságtól való megszabadulást és az üdvözülést áhító lelke és a Megváltónak vigasztaló és biztató hangja váltakozva szólalnak meg. Ezen elmélkedéseknek a folyamán az üdvösség útját kereső lélek mindinkább fokozódó bizalommal közeledik a mentő kéz felé és végül — a legbensőbb, a legteljesebb és a legboldogítóbb lelki közösségben — az áhított Üdvözítővel egyesül.

Console-toi: tu ne chercherais pas, si tu ne m'avais pas trouvé.

qu'il y a de plus particulier dans la religion, de Jésus-Christ en personne, est faite pour gagner tous les coeurs, pour leur inspirer je ne sais quoi de profond et de leur imprimer à jamais un respect attendri. On peut rester incrédule après avoir lu Pascal, mais il n'est plus permis de railler ni de blasphémer; et en ce sens, il reste vrai, qu'il a vaincu par un côté l'esprit du dix-huitième siècle et de Voltaire. — És tovább: Il y a dans ce trouble, dans cette passion, dans cette ardeur, de quoi faire plus que racheter ses duretés et ses outrances de doctrine.»

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXV. 44.

Je pensais à toi dans mon agonie ; j'ai versé telles gouttes de sang pour toi.

Veux-tu qu'il me coûte toujours du sang de mon humanité, sans que tu donnes tes larmes.

— *Seigneur, je vous donne tout.*

— *Je t'aime plus ardemment que tu n'as aimé tes souillures . . .*

Je vois mon abîme, d'orgueil, de curiosité et de concupiscence. Il n'y a nul rapport de moi à Dieu, ni à Jésus-Christ juste. Mais il a été fait péché par moi ; tous vos fléaux sont tombés sur lui.

Il faut ajouter mes plaies aux siennes, et me joindre à lui, et il me sauvera en se sauvant.

Tu ne me chercherais pas, si tu ne me possédais ; ne t'inquiète donc pas.

Il ne faut nous unir qu'à ses souffrances.¹⁾

Ezen elmélkedésekben, melyekben elejétől végig a régi keresztény mysticismus szellemének lehelletét érezzük, az e tanulmányokban jellemzett evolúció véget ér. A tragikus bonyodalmak megoldása bekövetkezik.

Pascal gyötrődő lelke a keresztény *mysticismus* gondolatvilágában végleges megállapodáshoz és megnyugváshoz jut.

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet. II. Art. XXV. 209. (*Le Mystère de Jésus*. 2, 3, 8.)